

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset Bilimi Bilim Dalı

**NOMADİK PASTORALİST DEVLETİN OLUŞUMU VE YAPISI:
GÖKTÜRK DEVLETİ ÖRNEĞİ**

Barış Ozan ÖZDEMİR

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2025

NOMADİK PASTORALİST DEVLETİN OLUŞUMU VE YAPISI: GÖKTÜRK DEVLETİ
ÖRNEĞİ

Bariş Ozan ÖZDEMİR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2025

KABUL VE ONAY

Bariş Ozan ÖZDEMİR tarafından hazırlanan "Nomadik Pastoralist Devletin Oluşumu ve Yapısı: Göktürk Devleti Örneği" başlıklı bu çalışma, 25.06.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR (Başkan)

Prof. Dr. Örsan Öcal AKBULUT (Danışman)

Prof. Dr. Cenk REYHAN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

10/07/2025

Barış Ozan ÖZDEMİR

¹“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir*

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Örsan . AKBULUT** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Barış Ozan ÖZDEMİR

TEŞEKKÜR

Bu yüksek lisans tezi, danışmanım Prof. Dr. Örsan Ö. Akbulut'un rehberliğinde hazırlanmıştır. Tez fikrinin ilk oluştuğu günden savunmaya dek gösterdiği ilgisi, yol göstericiliği, emekleri ve katkıları için kendisine sonsuz teşekkür ederim. Tez Savunma Jürimde yer alan Prof. Dr. Ali Murat Özdemir ve Prof. Dr. Cenk Reyhan'a, titiz okumaları ve yapıcı eleştirileriyle çalışmama kattıkları değer için minnettarım. Derslerde ve seminerlerde yaptıkları yorumlarla bakış açımı zenginleştiren tüm hocalarıma ve araştırma sürecimi paylaşan arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Yüksek lisans eğitimim süresince evlerinin kapılarını bana açan, tavsiyeleriyle bana her zaman yol gösteren Özge ve Ozan çiftine ve yazım maratonu sırasında yanımdan hiç ayrılmayan değerli yoldaşım Bamba'ya destekleri için gönülden teşekkür ederim. Yeni taşındığım Ankara'da beni yalnız bırakmayarak alışma sürecimi kolaylaştıran ve katlanılır hale getiren Utku, Cansu, Tansu ve Duygu'ya da sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Süreç boyunca koşulsuz sevgileri ve sabırlarıyla maddi-manevi en büyük dayanağım olan aileme —annem Havva, babam M. Akif ve kardeşim N. Iğın'a—minnet borcum hiç bitmeyecek. Son olarak, zor dönemlerde anlayışı ve sevgisiyle beni bu yolda tutan hayat arkadaşım içten teşekkür ederim. Bu tezi onların desteğine ithaf ederim.

ÖZET

ÖZDEMİR, Barış Ozan. *Nomadik Pastoralist Devletin Oluşumu ve Yapısı: Göktürk Devleti Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2025.

Bu tezde, nomadik pastoralist devletin oluşumu ve yapısı, Orta Asya'daki nomadik pastoralist Türk topluluklarına özgü süreklilik ve esneklik bağlamında ele alınarak, Göktürkler örneğinde tarihsel-toplumsal çerçevede somut bir biçimde açıklanması amaçlanmaktadır. Üretim biçimi ve onunla bağlantılı olarak hareketlilikle şekillenen toplumsal ve siyasal ilişkilerin nomadik pastoralist devletlerin oluşum süreçleri ve yapılarında önemli bir etken olduğu varsayımından yola çıkılarak Göktürklerde maddi koşullardan doğan toplumsal mülkiyet ilişkileri bağlamında devletin oluşumu ve yapısı tartışılacaktır. Bu tezde, yerleşikliğe ait parametreler doğrultusunda geliştirilen Avrupa merkezci devlet oluşum yaklaşımlarına karşı nomadik pastoralist devletlerin kendilerine özgü koşullar doğrultusunda çeşitli örgütsel yöntemler oluşturan karmaşık siyasal varlıklar olduğu savunulmaktadır. Yaygın literatürde nomadik pastoralist toplulukları maddi koşullarla değerlendiren çalışmalara nadir rastlanmakta ve Orta Asya Türk Tarihi çalışmaları genellikle betimleyici tarihsel anlatımlardan öteye gidememektedir. Bu doğrultuda tezde, yaşamın maddi koşulları üzerinden Göktürkler incelenerek, nomadik pastoralist devletlerin oluşumu tarihsel bağlam içerisinde somutlaştırılarak değerlendirilmekte ve devlet kuramları tartışmalarına Türkler üzerinden özgün bir yanıt verme çabasına girilmektedir.

Anahtar Sözcükler

Göktürkler, nomadik pastoralizm, hareketlilik, toplumsal mülkiyet ilişkileri, kapitalizm öncesi topluluklar

ABSTRACT

ÖZDEMİR, Barış Ozan. *Formation and Structure of the Nomadic Pastoralist State: The Case of Göktürk State*, Master's Thesis, Ankara, 2025

In this thesis, the formation and structure of the nomadic pastoralist state are addressed within the context of the continuity and flexibility specific to nomadic pastoralist Turkic communities in Central Asia, with the aim of providing a concrete explanation within a historical-social framework through the case of the Göktürks. It is based on the assumption that the mode of production and the mobility associated with it play a significant role in shaping the social and political relations that underlie the formation processes and structures of nomadic pastoralist states. Accordingly, the thesis discusses the formation and structure of the state in the case of the Göktürks in relation to the material conditions that give rise to social property relations. This thesis argues that, in contrast to Eurocentric state formation theories developed based on the parameters of settled societies, nomadic pastoralist states are complex political entities that develop distinct organizational methods according to their own specific conditions. In the existing literature, studies that evaluate nomadic pastoralist communities through the lens of material conditions are rare, and research on Central Asian Turk history generally does not go beyond descriptive historical narratives. In this regard, the thesis examines the Göktürks through the material conditions of life, contextualizing the formation of nomadic pastoralist states within a historical framework and striving to offer an original contribution to state theory through the example of the Turks.

Keywords

Göktürks, nomadic pastoralism, mobility, social property relations, pre-capitalist communities

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM NOMADİK PASTORALİZM VE DEVLET	9
1.1. EVRİMCİ YAKLAŞIMLARIN ÖTESİNDE: BİR ÜRETİM BİÇİMİ OLARAK NOMADİK PASTORALİZM	10
1.1.1. Nomadik Pastoralizm: Üretim ve Hareket.....	12
1.1.2. Nomadik Pastoralizme Yerleşik Topluluklardan Bakmamak	18
1.2. ORTA ASYA'DA NOMADİK PASTORALİST DEVLET OLUŞUMUNA YÖNELİK TEMEL TEZLER.....	24
1.2.1. Devlet Oluşumunda Bağımlılık Yaklaşımları.....	27
1.2.1.1. Akrabalık İlişkileri Üzerine Geliştirilen Yaklaşımlar.....	28
1.2.1.2. Gölge İmparatorluklar	32
1.2.1.3. Çin'in Sınır Devletleri.....	37
1.2.2. Devlet Oluşumunda Krize Yönelik Yaklaşımlar.....	40
1.2.3. Devlet Oluşumunda Yerleşiklik Vurgusuna Karşı Eleştirel Yaklaşımlar.....	45
1.3. HAREKET VE MEKÂN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA NOMADİK PASTORALİST TOPLULUKLARDA DEVLET OLUŞUMU	52
1.3.1. Hareketin Devlet ile İlişkisi.....	53
1.3.2. Hareketin Düzenlenmesi: Siyasal Alan ve Mülkiyet	57
1.3.3. Nomadik Pastoralist Topluluklarda Hareket Mekân Devlet İlişkisi.....	63

1.4. BÖLÜM DEĞERLENDİRMESİ	69
2. BÖLÜM GÖKTÜRKLERDE DEVLETİN OLUŞUMU VE YAPISI	73
2.1. GÖKTÜRKLERDE DEVLETİN OLUŞUM DİNAMİKLERİ	74
2.1.1. Orta Asya'da Hakimiyet: Hun-Han İkiliğinden Göktürlere Kaynak ve Otlak Mücadelesi.....	76
2.1.2. Hun-Göktürk Sürekliliğinde Nomadik Pastoralist Devletin Yapısı.....	83
2.1.3. Nomadik Pastoralist Bir Devlet Olarak Göktürkler	89
2.2. NOMADİK PASTORALİZM ÇERÇEVESİNDE GÖKTÜRK DEVLETİ.....	97
2.2.1. Göktürklerde Maddi Düzenin Temeli Olarak Nomadik Pastoralizm.....	99
2.2.2. Göktürklerde Hakimiyet, Savaşçılık ve Ticaret.....	103
2.2.3. Göktürklerde Devlet Oluşumunda Akrabalık İlişkilerinin Aşılması	110
2.3. GÖKTÜRKLERDE DEVLET OLUŞUMU	118
2.3.1. Göktürk Devleti Öncesi Durum ve Dağınık Bozkır Toplulukların Düzenlenmesi	119
2.3.2. Devletin Oluşumunu Çöküşle Kavramak: Doğu Göktürk Devleti'nin Yıkılışı	127
2.3.3. Kağan Bey Mücadelesi: Mülkiyet, Ülüş ve Otlaklardaki Düzen	134
SONUÇ	148
KAYNAKÇA	156
EK1 ORJİNALLİK FORMU	176
EK 2 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (YA DA İZİNİ)	178

GİRİŞ

Devletin oluşumu ve yapısına ilişkin ilgili literatürde, devlet genel olarak yerleşik topluluklar üzerinden Avrupa merkezci bakış açıları ile değerlendirilerek açıklanmaya çalışılmaktadır. Yerleşik olmayan toplulukların oluşturduğu karmaşık siyasal yapıların niteliği de yerleşik topluluklara ait olduğu kabul edilen parametrelerin varlığı veya yokluğuna indirgenmektedir. Bu çerçevede nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu karmaşık yapılar çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Bu doğrultuda yerleşikliğe ait parametrelere sahip olmayan nomadik pastoralist topluluklar marjinalleştirilerek istikrarsız, zamansız ve kabilevi topluluklar olarak değerlendirilmekte ve devlet oluştursalar bile yalnızca yerleşik toplulukların oluşturduğu devletlerin kötü birer yansıması olabilecekleri kabul edilmektedir (Barfield, 1989, s. 8, 2023, s. 118; Khazanov, 2015, s. 226). Devletin oluşumunun Avrupa merkezci tezlerle yerleşiklik üzerinden şekillendirilmesi ve nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu devletlerin yerleşik toplulukların birer yansıması ya da gölgesi olarak değerlendirilmesi, nomadik pastoralist devletlerin özgül oluşum süreçlerinin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Nitekim devlet; bu anlayışlar doğrultusunda kendine özgü yapısı ve işleviyle, dışsallıklarla etkileşim halinde varlığını sürdüren toplumsal örgütlemenin özgül bir biçimini yansıtan mekanizma olarak (Claessen & Skalnik, 1978, s. 4) kavranamadığında nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu devletlerin anlaşılması da zorlaşmaktadır.

Diğer taraftan nomadik pastoralist toplulukların kendi tarihsel olgusundan ayrı olarak yalnızca yerleşik toplulukların çizdiği şablonlar doğrultusunda değerlendirilmesi devlet kuramları açısından da verimsiz bir tartışmanın oluşmasına neden olmaktadır (Krader, 1978, s. 105). Bu nedenle, nomadik pastoralist toplulukların oluşturdukları devletlerin yerleşiklerle karşılaştırma yoluyla devlet olup olmadıklarının ya da ne kadar devlet olduklarının ortaya konulmaya çalışılması anlamlı bir çaba olarak görülmemektedir. Nitekim nomadik pastoralist devletlerin nasıl devlet oldukları sorusunun cevabını aramak devletin oluşumu tartışmalarına nitelikli bir katkı sağlamak açısından

daha önemlidir (Honeychurch, 2014, s. 312; Nelson, 1995, s. 614). Belirtilen yaklaşım doğrultusunda tezde, nomadik pastoralist toplulukların kabilevi, ilkel ya da barbar olarak tanımlanmasına karşı çıkan ve bu toplulukların kendi tarihsel, toplumsal ve siyasal dinamikleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan, eleştirel literatür temelinde bir çerçeve oluşturulmaktadır. Tezde eşitlikçi akrabalık ilişkileri temelinde yapılan genellemelerin, nomadik pastoralist toplulukların karmaşık siyasal örgütlenme biçimlerini açıklamakta yetersiz kaldığı savunularak; nomadik pastoralist toplulukların kendi dinamiklerini, tarihsel özgünlüklerini ve örgütlenme yapılarını temel alan bir değerlendirme çerçevesi geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

Bu doğrultuda nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu yapıların devlet olarak kabul edilmesi için öncelikle devlet oluşum tartışmalarının modern devlete ilişkin kavramlardan uzaklaşılarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim kapitalizm öncesi devlete ilişkin çıkarımlar yapılırken devlet, kapitalizm öncesi topluluklar açısından değerlendirilmeli ve döneme ilişkin tarihsel bağlam içerisinde anlaşılmalıdır. Bu tezde devlet, artının düzenlenip dağıtılmasını siyasal egemenlik, zor ve toplumsal bölünmeyle bir sistem dahilinde yürüten; akrabalığa dayalı toplulukların ötesine geçerek, kapsamlı toplumsal işlevleri üstlenen bir yapı olarak kavramsallaştırılmaktadır. Nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu devlet de kapitalizm öncesi toplumsal mülkiyet ilişkilerinin nomadik pastoralizme özgü gelişiminin bir örneğini sunmaktadır. Toplumsal mülkiyet ilişkileri her toplumda olmakla birlikte tekil eylemlilik üzerinde temel kısıtları oluşturmaktadır. Kapitalizm öncesi bir devlette toplumsal mülkiyet ilişkileri, kaynakların ve rollerin bir topluluk içinde nasıl dağıtıldığını ve sürdürüldüğünü belirlemektedir. Kapitalizm öncesi devlet, bu ilişkileri ekonomi dışı zor yoluyla sürdürmekte ve yeniden üretmektedir (R. Brenner, 2008, s. 58). Bu bakış açısı, nomadik pastoralist devletleri kendilerine özgü mekanizmalarla diğer kapitalizm öncesi devletlerde olduğu gibi kaynakların kontrolü ve dağıtımını üzerinden tarihsel olarak konumlandırarak değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Nomadik pastoralist devletleri kapitalizm öncesi devleti oluşturduğu kabul edilen maddi kalıpların içerisine yerleştirmek nomadik

pastoralist toplulukların devletliğini dışlayan parametrelerden de uzaklaşılmasını sağlamaktadır.

Kapitalizm öncesi topluluklarda üretim biçimi ne olursa olsun artı doğrudan üreticilerden ekonomi dışı yollarla elde edildiği için devlet de bu artığı elde etme sürecinde üretim biçimi değişse de temelde aynı rolü üstlenmektedir. Bu doğrultuda devlet, farklı üretim biçimleri ile farklı görünümlere bürünse de ekonomi dışı artığın elde edilmesi ve paylaşılması sürecinde bu ilişkinin siyasal olarak yeniden üretilmesini sağlamaktadır (Anderson, 2023, ss. 348-349; Krader, 1978, ss. 104-105). Nomadik pastoralist devletler de her ne kadar yerleşik devletlerden oluşumları ve yapıları itibariyle farklı olsalar da artıya el koyma, siyasal egemenlik ve mülkiyet ilişkilerinin nomadik pastoralizme özgü işlevine sahiptirler. Ancak nomadik pastoralist devletlerin kapitalizm öncesi devletler olarak değerlendirilmesi gerekliliğini belirtmek nomadik pastoralist toplulukların diğer kapitalizm öncesi üretim biçimlerinden farklı yapısını göz ardı etmek anlamına da gelmemektedir. Buradaki temel yaklaşım kapitalizm öncesi devletlerde yer alan artığa el koyma, siyasal egemenlik, dağıtım ve mülkiyet ilişkilerinin kendine özgü biçimlerde nomadik pastoralist devletlerde var olup olmadığının sorgulanmasıdır. Bu nedenle nomadik pastoralist devletlerin; tarihsel bağlamda ekonomik, siyasal ve toplumsal yapıların içkinliği hesaba katılarak, toplumsal pratikler, üretim ve siyasal egemenlik ilişkileriyle bağlantılı bir kavram olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu tez özelinde de nomadik pastoralist bir devlet olarak Orta Asya bozkırlarında hüküm sürmüş olan Göktürk Devletleri (552-744), nomadik pastoralist üretim biçiminden doğmuş toplumsal pratikler ve bu toplumsal pratiklerin bir ürünü olarak oluşmuş ve dönüşüme uğramış yapılar olarak değerlendirilmektedir. Tezde, Türklerde, Hunlardan beri devam eden ondalık sistemin, kaynakların dağıtım ve siyasal birikimi birlikte var eden esnek yapıyla ilişkili olduğu ortaya konulmakta ve nomadik pastoralizme özgü bir süreklilik doğrultusunda bu yapı Göktürk Devleti'nin tarihselliğinde aranarak, Türklerde devlet oluşumunun nomadik pastoralist niteliği tartışılmaktadır. Buradan hareketle tezde, Türkler

özelinde nomadik pastoralist devletin oluşumu olgusu, Hunlardan itibaren izlenebilen nomadik pastoralizme özgü bir süreklilik çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, tarihsel veriler günümüz coğrafi sınırları esas alınarak mekânsal olarak değerlendirilmiştir. Bu tarihsel süreklilik içinde, Orta Asya'da Göktürkleri değerlendirirken nomadik pastoralizmi salt hayatta kalma dürtüsüyle uygulanan basit bir ekonomi biçimi olarak kabul etmek ve toplumsal pratiklerden bağımsız değerlendirmeye tabi tutmak Türklerin karmaşık örgütsel yapısının anlamlandırılmasını zorlaştırmaktadır. Türklerin oluşturduğu devletlerde pastoral üretim ve hareketlilik kapitalizm öncesi yerleşik topluluklardaki tarımsal ürün üretimine benzer şekillerde siyasal güç tarafından şekillendirilmekte ve dönüştürülmektedir. Bu nedenlerle bu tez, Türklerde devletin oluşumu ve yapısının nomadik pastoralist yaşamın maddi koşulları ile bu koşullardan doğan mülkiyet biçimlerinin siyasal egemenlikle doğrudan ilişkili olduğu varsayımından hareket etmektedir.

Yerleşik topluluklara özgü bakış açılarıyla çerçevelenen yaygın devlet oluşum yaklaşımları, devleti mekân üzerinde yoğunlaşmayı temel alarak kavramsallaştırma eğilimindedir. Bu çerçevede, nomadik pastoralist topluluklar genellikle krizlere, dış baskılara ya da yerleşik toplulukların sunduğu fırsatlara tepki veren periferik topluluklar olarak tasvir edilmektedir. Bu tezde, nomadik pastoralist topluluklardaki hareketliliğin, devlet oluşumu açısından bir engel olarak görülmesine dayanan yerleşikliğe özgü indirgemeci yaklaşımlara karşı çıkılmaktadır. Tezde, hareketliliğin mülkiyet ile ilişkili olarak siyasal örgütlenme biçimlerini şekillendiren bir unsur olduğu savunulmakta ve siyasal egemenlik ve kaynakların kontrolü arasındaki ilişkinin çok boyutlu ve bağlamsal olarak değerlendirilmesi gerekliliği öne sürülmektedir. Buradan hareketle tezde, yerleşikliğe ait bakış açılarının ürünü olan devlet oluşum yaklaşımlarına karşı temel bir soru ortaya konulmaktadır: Bir devlet mekân üzerinde yoğunlaşmadan var olabilir ve varlığını sürdürebilir mi ve eğer var olabilirse, burada siyasal olan nasıl oluşur? İlgili bağlamda, yerleşikliğe ait bakış açılarının aksine hareketin, devlet olmanın karşıtı değil, ekonomik ve coğrafi farklılaşmanın bir gerekliliği olarak örgütlemenin farklı bir biçiminin temeli olduğu varsayımına

dayanıldığında, nomadik pastoralist topluluklarda devletin mekân üzerinde yoğunlaşmadan, hareketliliğe rağmen değil, hareketlilik sayesinde hareketliliğe özgü koşullarla ortaya çıktığının öne sürülmesi mümkündür.

Bu doğrultuda, Orta Asya Türk devletlerinde devletin yapısı; paylaşım ve yeniden dağıtım ekseninde bozkıra özgü gelişen ve değişen siyasal ve toplumsal yapıyla açıklanmaya çalışılmaktadır. Türklere pastoral kaynakların elde edilmesi, pastoral kaynakları üreten toplulukların düzenlenmesi ve pastoral kaynakları sağlayan otlakların dağıtımı, devletin oluşumu ve yapısı ile doğrudan bağlantılı olmaktadır. Bu bakımdan bu tezde, Orta Asya'da altı ve sekizinci yüzyıl tarih aralığında Türklere oluşturduğu devletlerde devletin oluşumu ve yapısı; kaynaklar üzerindeki kontrol ve otlaklar üzerindeki mülkiyet ve paylaşım ilişkileriyle birlikte değerlendirilmektedir.

Bu tezde, Türk devletlerinin örgütlenme yapısı yerleşik topluluklara kıyas yoluyla anlamlandırılmaktan ziyade özellikle geçmiş bozkır devletlerinden gelen ondalık sistem dahilinde üleş yapısıyla yeniden dağıtım ve siyasal birikim ekseninde süreklilik ve esneklik çerçevesinde ele alınmaktadır. Dolayısıyla Orta Asya'nın nomadik pastoralist topluluklarının literatürde yaygın olarak yer alan şekliyle kendilerine has üretim ilişkilerinin siyasal sonuçlarından bağımsız bir değerlendirmeye tabi tutularak yerleşik toplulukların etkisi olmadan karmaşık örgütlenme yapılarını kuramayacaklarına yönelik yaklaşım sorgulanmaktadır. Nitekim, tarihten günümüze yansıyan toplumsal ilişkilerin ve toplumsal pratiklerin yok sayılarak tek bir boyut çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulması, belirli bir bağlam içerisinde toplulukları ve toplulukların oluşturdukları devlet ya da yönetsel yapıların anlamlandırılmasını zorlaştırmaktadır. Bu yaklaşımlar doğrultusunda bu tez; altıncı ve sekizinci yüzyıl tarih aralığında varlığını sürdürmüş Göktürklerin temelde hareketlilik olmak üzere nomadik pastoralizme dayalı toplumsal pratiklerinin siyasal egemenlik ve mülkiyet ilişkileriyle ilgisini anlamaya çalışarak bu pratiklerden doğan süreçlerin devletin oluşumu ve yapısına nasıl yansıdığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu tezde, Türk devletlerine ilişkin Türkçe literatürdeki kronolojik tarih yaklaşımından

uzaklaşarak Türklerde devlet oluşumu ve yapısı, toplumsal mülkiyet ilişkileri bağlamında ele alınarak Batı kaynaklı literatürde yer alan yaygın nomadik pastoralist topluluk tipolojilerinin aksine Türklerde devleti yerleşik topluluklarla ilişkiler ve etkileşimler göz ardı edilmeden -ve hatta onu da nomadik pastoralist topluluklara özgül değerlendirerek- toplumsal pratiklere dayalı olarak kendi özgül yapılarıyla açıklanma çabası içerisine girilmektedir.

Bu nedenle tez sonunda varılması öngörülen başlıca sonuç, nomadik pastoralist devletin oluşumu ve yapısının Göktürk Devletleri örneğiyle somutlaştırılarak tarihsel bağlam içerisinde ortaya konulmasıdır. Toplumsal pratikler ve bunlardan doğan siyasal ilişkiler bağlamında Türklerde devletin oluşumu ve yapısının kendine özgü dinamiklerinin ortaya çıkarılması bu tezin varmak istediği bir diğer noktadır. Ayrıca, bu özgüllüğün ortaya çıkarımıyla devlet tartışmaları bağlamında nomadik pastoralist devletlerin anlaşılmasına somut bir katkı sunulması beklenmektedir. Türklerde devlet oluşum süreci ve devlet yapısını tarihsel bağlamı içerisinde ele alarak Türklerin yaşamının maddi koşulları ile bu koşullardan doğan mülkiyet biçimlerinin siyasal egemenlikle olan ilişkisini ortaya koyma ve Türklerde devletin nomadik pastoralist yaşam tarzı ile ilişkilendirmesi amaçlanmaktadır. Bu yönüyle bu tez halihazırdaki bilimsel birikime katkı sağlayacak ve siyaset bilimi alanındaki muhtemel Orta Asya Türk Tarihi ve nomadik pastoralizm çalışmalarının salt tarihsel-kronolojik bakış açısından uzaklaşmalarına fayda sağlayacaktır. Bu tez ile siyaset bilimi alanında ekonomi-politik temelinde Türk tarihine ilişkin çalışmaların artırılması ve tarih alanındaki salt betimleyici çalışmaların ekonomi-politik ile aşılması ya da zenginleştirilmesi de amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda Türk devletlerinin devlet olarak oluşumunu ve oluşmuş devlet yapısını tarihsel bağlam içerisinde kontrol, paylaşım, dağıtım ve siyasal egemenlik ilişkileri neticesinde döneme ilişkin tarihsel kaynaklardan faydalanarak analiz etmek ve değerlendirmek bu tezin özgün değerini oluşturmaktadır.

Diğer taraftan bu tez, devlete ilişkin tartışmalara nomadik pastoralist devletler üzerinden Göktürk Devletleri örneği ile somut bir bakış sağlayarak devlet

kuramları çalışmalarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Nitekim nomadik pastoralist topluluklar arasında Asya'da devlet oluşumunun dinamikleri sınırlı düzeyde araştırılmaktadır. Bu tez, nomadik pastoralist topluluklarda devlet oluşumuna ilişkin Batılı perspektifleri eleştirel bir şekilde ele alarak ve Türklerde nomadik pastoralist devleti kapitalizm öncesi devletin farklı bir görünümü olarak değerlendirerek, devletin yerleşğe ait parametrelerden uzaklaşarak değerlendirilmesini sağlayarak bu boşluğu gidermeyi amaçlamaktadır. Yerleşik toplulukları önceleyen yaklaşımlarda nomadik pastoralist devletler genellikle periferik ya da istikrarsız olarak tanımlanırken bu çalışmada, nomadik pastoralist devletlerin maddi koşullar tarafından şekillendirilen bozkırdaki sürekliliğin bir unsuru olarak ondalık sistem ve ülüş yapısının varlığı ile kendine özgü dağıtım ve paylaşım sistemine sahip olduğu savunulmaktadır. Temelde Anderson, Brenner ve Wood'un kapitalizm öncesi topluluklara yönelik çerçevesini genişleten bu tez, nomadik pastoralist devletin oluşumunda yerleşik olma halini, nüfus yoğunluğunu ve tarımı önceleyen yerleşik Avrupa merkezci varsayımlara bir alternatif bakış açısı sağlama amacı taşımaktadır. Bu nedenle Türklerin oluşturduğu devletler geniş anlamda bir kapitalizm öncesi devlet anlayışı içine yerleştirilerek tarihsel bağlam içerisinde Türklerde devletin oluşumu ve yapısı incelenmektedir.

Bu doğrultuda tezde öncelikle altıncı ve sekizinci yüzyıl tarih aralığında devlet kavramının anlaşılabilmesi için yaygın literatürde sıklıkla karşılaştığımız nomadik pastoralizm tipolojisinden sıyrılarak, bu tarih aralığındaki nomadik pastoralizme ilişkin yaklaşımların eleştirel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Tezin birinci bölümünde öncelikle literatürde yaygın olarak karşılaştığımız nomadik pastoralizme ilişkin evrimci yaklaşımların değerlendirmesi aktarılmaktadır. Eleştirel değerlendirme nomadik pastoralist toplulukların devlet oluşturabilirliğine ilişkin temel tezlerin ele alınması için bu tezin temel bakış açısının da altyapısını oluşturmaktadır. Nomadik pastoralist topluluklara yönelik devlet özelinde literatürün değerlendirilmesi ikinci bölümde ele alınacak Türklerin kurduğu devletlere ilişkin temel tartışmaların da yansımalarını içeren bir panorama sunmaktadır. İlk bölümde son olarak nomadik pastoralist toplulukları

yerleşiklerden ayıran en temel unsur olarak kabul gören hareketlilik ele alınarak nomadik pastoralist topluluklarda hareket, mekân ve devlet ilişkisi ele alınmaktadır. Tezin ikinci bölümünde ise nomadik pastoralizmin Türklere devlet oluşumu ve yapısı ile nasıl ilişkilendiği tartışılmaktadır. Bu tezde nomadik pastoralist bir devlet olarak değerlendirilen Göktürk Devletlerine, ikinci bölümün başlangıcında bozkırlardaki Hunlardan beri süren tarihsel bir sürekliliğin ve esnekliğin ürünü olarak bakılmaktadır. Ardından Göktürklerde devlet hareket, Çin ile ilişkiler, ticaret, savaş ve akrabalık ilişkileri yaklaşımlarının eleştirisi doğrultusunda Türklere özgü ondalık sistem ve üleş yapısıyla açıklanmaya çalışılmaktadır. Son olarak pastoral kaynaklara hâkim olunmasının devletin oluşumundaki önemi belirli tarihsel durumlar üzerinden değerlendirilerek Türklere devletin oluşumunda ve yapısının şekillenmesinde kağan ve beyler arasındaki mülkiyet ilişkileriyle çerçevelenen mücadelenin rolü tartışılmaktadır.

1. BÖLÜM

NOMADİK PASTORALİZM VE DEVLET

Nomadik pastoralizm, on dokuzuncu yüzyıl Batı ve Sovyet antropolojisinin etkisiyle gelişen literatür doğrultusunda çoğunlukla yerleşikliğe ait bakış açılarıyla değerlendirilmektedir. Nomadik pastoralizme ilişkin bu bakış açıları, nomadik pastoralist toplulukların önceden belirlenmiş kalıplar üzerinden çeşitli idealleştirmelerle değerlendirilmesine neden olmaktadır. Önceden belirlenmiş kalıplar dahilinde nomadik pastoralist toplulukların değerlendirilmesi, her bir nomadik pastoralist topluluğun kendilerine özgü belirli mekâna veya zamana ait olmaksızın değişmeden aynı kalan durağan oluşumlar olarak ele alınmasıyla sonuçlanmaktadır. İlgili literatürde daha önce farklı topluluklara yönelik gerçekleştirilen çalışmaların bulguları nomadik pastoralist topluluklara uyarlanmakta ve nomadik pastoralist topluluklar tarih ve mekân fark etmeksizin ilkel ve akrabalık ilişkilerine dayalı oluşumlar olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, her bir nomadik pastoralist topluluğun kendi özgüllükleriyle belirli bir tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilmesini imkansızlaştırırken aynı zamanda farklı nomadik pastoralist toplulukları da aynılaştırmaktadır.

Nomadik pastoralist toplulukların her birinin değişmez bir bütün olarak değerlendirilmesi bu toplulukların siyasal olarak kavranmasını da zorlaştırmaktadır. Literatürdeki yerleşikliğe özgü evrimci yaklaşımlar çerçevesinde, nomadik pastoralizme salt üretim eksenli soyutlanmış bir bakış açıyla yaklaşılması, nomadik pastoralist topluluklardaki siyasal ve toplumsal karmaşıklığın göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Bu durumda, yerleşik topluluklar ile nomadik pastoralist topluluklar arasındaki farklılık yalnızca üretim biçimine indirgenirken siyasal ve toplumsal oluşuma özgü farklılıklar yerleşikliğe özgü olarak değerlendirilmeye devam edilmektedir. Bu değerlendirme nomadik pastoralist toplulukların devletin karşısında konumlandırılmasıyla sonuçlanmaktadır. İlgili yaklaşım çerçevesinde, nomadik pastoralizme özgü üretim biçimi, devlet oluşumunun önündeki birincil engel kabul edilmektedir. Nomadik pastoralizme ilişkin olarak toplumsal ve siyasal olandan ayrılmış salt

Üretim odaklı yaklaşım doğrultusunda, nomadik pastoralizmle ilişkili hareket ve mekân olguları da anlaşılmaz kılınarak dışlanmaktadır. Ancak yerleşikliğe özgü evrimci yaklaşımların aksine, nomadik pastoralizmin hareket ve mekân ile olan ilişkisinin devlet ile olan ilişkiselliğini belirleyen temel etmen olarak görülmesi önemlidir.

Tezin bu bölümünde, nomadik pastoralizmi toplumsal ve siyasal olandan ayırarak değerlendiren evrimci bakış aıların ele alınmasının yanı sıra bu bakış açıları doğrultusunda nomadik pastoralist topluluklarda devlet oluşumunun yalnızca yerleşikliğe ilişkin parametreler üzerinden açıklanmaya çalışılmasının tek boyutluluğu inceleneyecektir. Nomadik pastoralizm ile birlikte nomadik pastoralist toplulukların devlet oluşturabilmesine yönelik yaklaşımlar değerlendirilerek, nomadik pastoralizme özgü hareketin ve mekân ile kurulan ilişkinin toplumsal ve siyasal olan ile ilgisi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Nitekim nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu karmaşık toplumsal ve siyasal örgütlenmelerin üretim, üretimle bağdaşık hareket ve meknsallığın zgllğnde tarihsel bağlamda tartışılması gereklidir. Nomadik pastoralizme özgü yaklaşımların değerlendirilmesine yönelik tartışma, tezin ikinci bölümünde ele alınan Türklerin oluşturduğu devletlerin; devlet niteliği, oluşumu ve yapısı ile ilgili incelemelere de bir ereve oluşturacaktır.

1.1. EVRİMCI YAKLAşIMLARIN ÖTESİNDE: BİR ÜRETİM BİÇİMİ OLARAK NOMADİK PASTORALİZM

Orta Asya'nın geniş bozkırlarına hâkim olmuş nomadik pastoralist topluluklar yaygın bir şekilde; yerleşik topluluklarından farklılaşmış sürü güden gcebeler, dürtüsel eylemlilik halinde olan barbar savaşçılar, kendine yeter üretimi sağlayamadığı için yerleşik toplulukların mallarına el koyan yağmacılar ve karmaşık örgütlü yönetsel yapılar kuramayacak eşitlikçi kabile yapıları olarak tanımlanmaktadır (Rogers, 2007, s. 252; Sneath, 2007b, ss. 16-17). Orta Asyalı nomadik pastoralist topluluklara yönelik hazırlanmış bu ideal etiketler farklılaşarak da olsa birçok görüş ve yaklaşımda bulunmaya devam etmektedir.

On dokuzuncu yüzyıl Batı antropolojisinden başlayarak günümüze gelen nomadik pastoralizm çalışmalarının önemli bir kısmının Grek-Romen barbar tasavvurundan hareketle anlayamadıklarını veya tanımlayamadıklarını ideal tipleştirerek egzotikleştirdiklerinin belirtilmesi mümkündür (Beckwith, 2011, s. XXIV). Yerleşik olmadığı için yerleşikliğe ait hiçbir şeye yerleşikler olmadan erişemeyecek olan nomadik pastoralist topluluklar bu ideal tipleştirme ile tarihsel bağlamdan koparılmakta ve zaman-mekân mefhumundan ayrı bir konumlandırmaya sahip tutulmaktadır (Sneath, 2009, s. 94). Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarına yönelik değişmez ve topyekûn evrimci yaklaşımlar çoğu zaman nomadik pastoralist toplulukların yerleşik olanlardan daha fakir, daha savaşçı ve daha eşitlikçi olduğunu varsaymaktadırlar. Oysa, zaman ve mekân koşullarının değişkenliği içerisinde nomadik pastoralist toplulukların yerleşik topluluklar kadar fakir ya da zengin, savaşçı ya da barışçı, eşitlikçi ya da karmaşık olduklarını varsaymak ön kabullerden arınmış bir yaklaşım geliştirmemize yardımcı olacaktır (Honeychurch, 2014, s. 307; Mönkh-Erdene, 2023, s. 11).

Bu nedenle Türklerin, nomadik pastoralist bir topluluk olarak bir devleti nasıl oluşturduğunun ve devletin temel yapısının neler üzerinde şekillendiğinin anlaşılabilmesi için öncelikle tezin başlangıcında Orta Asya'da nomadik pastoralizme ilişkin ön yargılardan arınmış bir değerlendirme yapılması gereklidir. Nitekim nomadik pastoralist devletlerin, yerleşik toplulukların oluşturduğu devletlerin bir türevi ya da yerleşikliğe geçiş evreleri olarak kabul edilmesi bu devletlerin kendilerine özgü yapılarının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır (Özdemir & Şahin, 2023, s. 55). Bu doğrultuda böyle bir değerlendirme için öncelikle nomadik pastoralizmin üretim ve hareket ile olan ilişkisinin ortaya konulması ardından da nomadik pastoralizme yerleşik topluluklar dışından bir bakış sunulması önemli görülmektedir.

1.1.1. Nomadik Pastoralizm: Üretim ve Hareket

Ekonomik ve ekolojik temelli yaygın yaklaşıma göre nomadik pastoralizm, tarıma elverişli olmayan coğrafyalara özgü bir geçim modeli olarak ele alınmaktadır (Linseele, 2010, s. 45; Schlee, 2005, s. 27). Yaklaşımın temelinde sürü hayvanlarının ekonomik dönüşüm aracı olarak kullanılması ve üretkenliği az bölgelerde bitki örtüsünün hayvanlar aracılığı ile ikincil ürünlere dönüştürülmesi düşüncesi yatmaktadır (Honeychurch, 2014, ss. 279-280). Bu idealleştirme; çevre, kaynakların dağılımı ve riskler bağlamında nomadik pastoralist yaşam tarzının çeşitliliğini açıklama eğilimindedir. Ekonomik ve ekolojik temelli yaklaşım doğrultusunda üretim biçimi olarak nomadik pastoralizm, sürülerin yönetimi ve kullanımına odaklanmaktadır. Nomadik pastoralizmin, sürü güdenler ve sürüler arasındaki karşılıklı bağımlılıkla tamamlanarak yerleşik topluluklara nazaran ayırt edici bir yaşam tarzı oluşturduğu belirtilmektedir (Hite, 2023, s. 132). Bu doğrultuda nomadik pastoralizm, çevre ve çevre kaynaklı zorunlu koşullar gereği sürü bakımıyla ilişkilendirilmekte, nomadik pastoralizmin örgütlenme üzerindeki etkisi tartışılmaktadır (Krader, 1955a, s. 301), ancak bu tartışma nomadik pastoralist topluluklara özgü bağlamından arındırılmış üretim biçimi yaratılması ve üretim biçimi dışındaki farklılıkların göz ardı edilerek nomadik pastoralist toplulukların yerleşikliğe özgü bakış açılarıyla değerlendirilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Nomadik pastoralizmin idealize edilmiş bir bağlamda yalnızca üretim odaklı ele alınması, nomadik pastoralizmin yalnızca yerleşik topluluklarla var olabileceğinin öne sürülmesine, nomadik pastoralist toplulukların yerleşik topluluklara kıyasla marjinal ikincil topluluklar olarak tasvir edilmesine neden olmaktadır. Ancak bu yaklaşımlar, temelde modern dönemlerde etnografik varsayımlar sonucu elde edilen çoğunlukla öznel çıkarımlara dayanmaktadır (Frachetti, 2008b, s. 368). Nitekim, güncel arkeolojik bulgular ve tarihsel metinler doğrultusunda nomadik pastoralist topluluklarda üretim; çobanlık, çiftçilik, avcılık ve toplayıcılığı da içeren bir çeşitlilik içerisinde ortaya konulmaktadır. Özellikle Hun dönemiyle elde edilebilen belirgin arkeolojik kaynaklarla birlikte nomadik pastoralizm, nomadik pastoralist topluluklara özgü

esneklik doğrultusunda, tarım, avcılık ve toplayıcılıkla birleştiren çok kaynaklık çerçevesinde değerlendirilmektedir (Makarewicz, 2011, s. 182). Nomadik pastoralist toplulukların değişen koşullara uyum sağlamasına olanak tanıyan bu esneklik, üretimin yalnızca ekolojik gereklilikler tarafından değil, aynı zamanda toplumsal ilişkiler, siyasal tercihler tarafından da nasıl şekillendiğini anlaşılır kılmaktadır.

Bu doğrultuda nomadik pastoralizm, hareketliliğe dayalı gıda üretim ekonomisi olarak tanımlanırken (Khazanov, 2015, ss. 71-72), yalnızca geçimi idame ettirmek için var olan bir üretim olarak değil çoğu zaman toplumsal bir olgu olarak da ele alınması gerekliliğinin vurgulanması önemlidir. Nomadik pastoralizmin üretim için sürülere dayalı hareketin organize edilme zorunluluğunu barındırması bile tek başına toplumsal olanla ilişkisellik içerisinde kavranması gereksinimini doğurmaktadır. Nitekim nomadik pastoralizm, otlakların dengeli bir şekilde kullanılmasına dayanmaktadır. Bu nedenle nomadik pastoralizm insan ve doğa arasındaki etkileşimle birlikte var olmaktadır. Ancak üretimi belirleyen toprağın üretkenliği değil, otlak alanıdır (Erdenijab, 1996, s. 189). Otlakların sınırlılığı ile sürü varlığı arasındaki mücadelenin nomadik pastoralizmin temel çatışması olması nedeniyle (Erdenijab, 1996, s. 189), öncelikle otlak üzerinde hareketin kendisinin mülkiyet ile ilişkisinin kurularak siyasallığının ve toplumsallığının anlaşılması gerekmektedir. Bu bağlamda nomadik pastoralizmin özgül dinamikleri, nomadik pastoralist topluluklardaki toplumsal ve siyasal olanın, yerleşik topluluklar için sunulan tezlerden ayrı bir şekilde ele alınmasını gerektirmektedir (Şahin, 2022, s. 50).

Nomad ve pastoral kelimelerinin etimolojisine bakıldığında her iki kelimenin de otlak ile bağdaşık kökenlerine rastlamak mümkündür. Nomad kelimesi Antik Yunanca otlak bulmak anlamına gelen nomas ve mera anlamına gelen nomos kelimesinden türemiştir. Pastoral ise çoban anlamına gelen pastor kelimesinden türetilmiştir (Frachetti, 2008a, s. 16; Salzman, 2002, ss. 245-246). Birçok antropolog nomadik pastoralizmi tanımlarken nomad kelimesinin etimolojik

kökeninde yer alan otlak bulmak anlamından yola çıkarak nomad kelimesini hareketlilik ile özdeşleştirmektedir. Bu doğrultuda pastoralizm arazide hayvan yetiştirmek ve ekonomi ya da üretkenlik stratejisi bağlamında değerlendirilerek hareketlilik anlamında kullanılan nomad kelimesinden ayrıştırılmaktadır (Barfield, 1993, s. 4; Khazanov, 2015, s. 39; Salzman, 2002, ss. 245-246). Bu ayrıştırma nomadik pastoralist topluluklara ilişkin saf göçebe ve yarı göçebe gibi hareketin kısıtlanarak eksiltildiği ve tarımsal topluluğa doğru bir geçişi belirten evrimci kavramsallaştırmaların geliştirilmesini de beraberinde getirmektedir (Frachetti, 2008a, s. 19). Ancak nomadik pastoralizmin böyle bir kavramsallaştırma ile açıklanması nomadik pastoralist toplulukların birbirlerinden farklı ve içerisinde tarım da dahil olmak üzere çok kaynaklı üretim yapan topluluklar oldukları gerçeğini göz ardı etmektedir (Salzman, 1972, s. 67).

Nomad ve pastoralizmin ayrı ayrı tanımlarımdan hareketle nomadik pastoralizm, yalnızca gezici olarak ya da sürekli yer değiştirerek otlaklarda hayvan yetiştirme olarak tanımlandığında ideal ekonomik veya sosyal tiplerle belirlenen açıklamaların ötesine geçilememektedir. Nitekim, bu tanımlarda nomadik pastoralizm ideal bir tip olarak ele alınmakta ve barındırdığı çeşitlilik göz ardı edilerek zamandan ve mekândan bağımsız bir kavrama dönüştürülmektedir (Sneath, 2007a, s. 229). İdeal bir tip olarak nomadik pastoralizm, toplulukların evrimsel derecelere göre tanımlanması ve sınıflandırılmasının bir parçasıdır. Bu yaklaşım ile ele alındığında nomadik pastoralizm homojen ve eşitlikçi bir yapıdan daha öte durumları çağrıştırmamaktadır.

Nomad ve pastoral kavramlarının her zaman birbiri ile ilişkili olduğunu belirtmek mümkün olmasa da bu kavramlar Avrasya ve Orta Asya'daki gibi bağlantılı olduklarında ortaya çıkan nomadik pastoralizm kavramı tek tipleştirilmiş ideal etiketlerden ziyade genellikle farklı üretim, beslenme ve geçinme yapılarını aynı anda barındırabilen çok karmaşık faktörlerle birlikte gelişmektedir. Bu nedenle pek çok değişkeni barındırabilen toplulukların toplumsal ve siyasal koşullar göz önüne alınarak üretim dışı varlıklarının da değerlendirilmesi gerekmektedir (Frachetti, 2008a, ss. 368-372; Schlee, 2005, ss. 22-23). Topluluklar içindeki

ilişkiler incelenirken, ekonomik faktörleri toplumsal ve siyasal bağlamlarından ayırmayan bütüncül bir yaklaşım benimsenmesi önemli gözükmektedir. Kapitalizm öncesi bir topluluğun tam anlamıyla anlaşılması, maddi gerçeklikte ekonomik, toplumsal ve siyasal arasındaki etkileşimin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir. Bu ilişkiyi göz ardı etmek, ekonomik olguların toplumsal ve siyasal olandan ayrı olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanmaktadır (Şahin, 2022, s. 43). Kapitalizm öncesi topluluklarda ekonomik olan ile toplumsal olanı ayrı olarak düşünmek siyasal olanının da ekonomik ve toplumsal olandan ayrı olarak düşünülmesine neden olarak siyasal olanın kavranmasını zorlaştırmaktadır.

Nomadik pastoralizmi yerleşikliğe bağımlı kabul eden ve nomadik pastoralist üretimi idealleştirilmiş bir bağlama oturarak yalnızca hane düzeyinde bir faaliyete indirgeyen görüşlerin aksine, arkeolojik araştırmalarda özellikle Türklerin oluşturduğu nomadik pastoralist devletlerin kendine özgü dinamikler doğrultusunda karmaşık siyasal yapıları destekleme kapasitesine sahip olduğu ve üretimin siyasal olarak kontrol edilebildiği görülmektedir (Makarewicz, 2011, s. 192). Özellikle dönemsel olarak süreklilik arz eden geniş ve çevrelenmiş sürü biriktirme alanların varlığının siyasal kontrol ilgisinin ortaya konulması (Wright, 2015, s. 286), nomadik pastoralist topluluklarda pastoral artının belirgin toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde siyasal olarak kontrol edilmesinin nasıl gerçekleştiğine ilişkin önemli ipuçlarının elde edilmesini sağlamaktadır. Bu doğrultuda nomadik pastoralist toplulukların yerleşik topluluklardan farklı bir şekilde üretimin düzenlenmesi için farklı altyapı ve siyasal mekanizmalar geliştirdiği ortaya konulmaktadır. Nitekim, nomadik pastoralist topluluklarda üretim için hareketi düzenleme ve kontrol zorunluluğu, nomadik pastoralizmin siyasal ve toplumsal olanla ilişkili olarak anlaşılmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla, hareket bağlamında nomadik pastoralizmin kendine özgü dinamikleri, nomadik pastoralist toplulukların toplumsal ve siyasal yapılarının yerleşik topluluklar için geliştirilen çerçevelerden farklı olarak incelenmesini gerektirmektedir.

Bu doğrultuda nomadik pastoralizm tanımlanırken üretim ve hareketin birbirinden ayrı olarak yorumlanması, nomadik pastoralist toplulukların kavranmasını zorlaştırmaktadır. Nomadik pastoralist topluluklarda hareketi, yalnızca fiziksel bir eylem ya da ihtiyaca verilen bir tepki olarak değerlendirmek son derece yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle nomadik pastoralist topluluklarda hareket aynı zamanda toplumsal ve siyasal olan üzerinde belirleyici olarak değerlendirilmelidir. Nitekim, 840 yılında yazıldığı tahmin edilen Türklerin Faziletleri ve Övgüleri kitabında, Türklere ilişkin olarak yazılanlar ilgili çerçevede nomadik pastoralist topluluklarda hareketin toplumsal ve siyasal olanla ilişkisini göstermek açısından önemlidir: *“Türklerin medeni hasletlerinden biri de bir yerde oturmaktan ve bir mahalde uzun zaman kalmaktan katiyen hoşlanmamalarıdır. Çünkü; Türklerin bünyeleri hareket üzerine müesses olup bir yerde durmak ve sükûnetle oturmaktan asla başları hoş değildir”* (El-Cahiz, 1939, s. 22).

Türklerin Faziletleri ve Övgüleri kitabındaki gözlemde belirtildiği üzere Türklerin hareket ile olan ilişkisi yalnızca üretime dayalı bir tercihten daha fazlasını yansıtmakta, hareketin belirleyiciliğine işaret edilmektedir. Türklerin tek bir yerde kalmayı reddetmesi dürtüsellikle değil, üretimin, toplumsallığın ve siyasal olanın hareket yoluyla belirginleştiği farklı bir örgütlenme yapısıyla ilgili anlaşılmalıdır. Bu nedenle nomadik pastoralizmi kavramak, ekonomik olanı toplumsal ve siyasal olandan ayırmayan bir yaklaşımı gerektirmektedir. Yaygın literatürde aktarıldığı şekliyle nomadik pastoralist topluluklarda hareketin toplumsal ve siyasal olanın önündeki bir sınırlama olarak değil, alıntılanan metinde de belirtildiği üzere tercih edilen bir özellik olarak yerleşiklikten kaçınma olarak değerlendirilmesi, üretimin, toplumsallığın ve siyasal yapıların hareket yoluyla ve hareket tarafından şekillenen içkinliğin bir ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Bu tarz bir yaklaşım benimsemek, nomadik pastoralist topluluklarda hareketliliğin üretimden ayrılmış yalnızca ilkel ve dürtüsel bir özellik değil, nomadik pastoralizme özgü bir olgu olduğunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud da Dîvânu Lugâti't-Türk eserinde göç anlamına gelen “köç” kelimesini yerleşim alanını taşımak olarak tanımlamaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 2007, s. 317). Konmak anlamına gelen “qondı” kelimesini de kavmin göç ettikten sonra başka bir yere yerleşmesi olarak örneklendirmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2007, s. 437). Bu doğrultuda önce göçüp sonra konma eylemlerini birleştirdiğimizde bir yerleşim alanından başka bir yerleşim alanına topyekûn taşınarak yerleşmek tanımına ulaşılması mümkündür. Uygurlar tarafından 753 yılında Uygur Kağanı Bilge Moyun Çor'un ağzından Türk harfleriyle yazılmış olan Terhin Yazıtı'nda Kaşgarlı Mahmud'un “göç” ve “qondı” kelimelerinin karşılıklarıyla örtüşmektedir:

“Yukarıda Kök Tengri lütfedip buyurduğu, aşağıda da Yağız Yer besleyip doyurduğu için, halk ve devlet sahibi oldum. İleride gün doğusundaki halklar, geride ay doğusundaki halklar dört bucaktaki halklar benim hizmetimdelere. Düşmanım Bülük yok oldu. Ötüken yurdu ile Tegres yurdu arasındaki vadilerim ve tarlalarım şunlardır: sekiz kollu Selenga, Orkun, Tuğla, Sebin, Teledü, Karağa, Burgu. Bu topraklarım üzerinde ve bu sularım boyunca konup göçerim. Yaylam Ötüken'in kuzey yamaçlarının batı ucu, Tez (ırmağı) başı. Doğusu Kanyuy ve Künüy ırmakları. İç otlakım Ötüken; kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşmanımınki, Kağan'ınki, güney ucu Altay dağları, batı ucu Köğmen Tannu-Tuva dağları, doğu ucu Költi dağları” (Tekin, 1982, ss. 809-810).

Uygur Kağanı Bilge Moyun Çor, yazıtta ülkesine ait coğrafi yerleri sıralayarak ülkesinin hakimiyet alanını belirtirken bu alan içerisindeki arazi ve sular boyunca konup göçtüğünü bildirmektedir. Yazıtta detaylıca sayılan otlak, ırmak ve araziler boyunca konulup göçülmesi yani yerleşilen yerin devamlı taşınması nomadik pastoralizmin çok boyutlu bir şekilde anlaşılabilmesi için önemlidir. Nomadik pastoralist hareketlilik Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk eserinde tanımladığı gibi yaşam alanının kolektif olarak yer değişimidir. Bu, hareketin tekil eylemlilikten ziyade büyük bir topluluğa ait kolektif bir faaliyet olduğunu açıkça göstermektedir. Bu nedenle pastoralist gereklilikler doğrultusunda hareket bir hanenin yaşam alanını değiştirmesi ya da yeni bir yere göç etmesi gibi düzenli olmayan bir şekilde başka bir yere gitmesi ya da taşınması (Salzman, 2002, s. 246) anlamına gelmemektedir.

Hareket, Uygur Kağanı Bilge Moyun Çor'un ağzından yazılan Terhin Yazıtı'nda örneği görüldüğü gibi, bir topluluğun kimi zaman merkezi yerleşkeleri de dahil olmak üzere düzenli, tekrarlanan ve belirli bir plan doğrultusunda yer değiştirmesi anlamına gelmektedir (Barth, 1961, s. 149; Salzman, 2002, ss. 146-147). Nitekim göçme eyleminin sulak alanlar ve otlaklar boyunca gerçekleşmesi ve göçme eyleminin içerisinde bizzat kağanın kendisinin de yer alması toplumsal olan ve maddi olanın ilişkiselliğini ve bu ilişkisellikte siyasal olanın da konumlandığını göstermektedir. Bu nedenle nomadik pastoralizm bir bütün olarak tanımlanırken nomad olma yani hareketlilik halinin evrimsel çalışmalarda olduğu gibi üretimden, toplumsal olandan ya da siyasal olandan ayrıştırılarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Nomadik pastoralizmin yerleşik topluluklara özgü dinamiklerle değerlendirilmesi nedeniyle nomadik pastoralizm, yalnızca yerleşiklerce idealize edilmiş bir üretim biçiminin toplumsal ve siyasal olandan sıyrılmış kısıtlılığında ele alınmaktadır. Bu nedenle nomadik pastoralizme ilişkin yürütülen tartışmaların, yerleşik topluluklara özgü bakışlardan sıyrılarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

1.1.2. Nomadik Pastoralizme Yerleşik Topluluklardan Bakmamak

Nomadik pastoralizmin ortaya çıkışı ve kökenlerine yönelik yaklaşımlar; toplulukların etnografik incelemeler sonucu açığa çıkarılmış olan günlük rutinlerinden yapılan çıkarımlarla birlikte farklı bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar doğrultusunda geliştirilmektedir (Frachetti, 2008b, s. 368). Etnografik ve arkeolojik çalışmalardan hareketle Orta Asya'da nomadik pastoralizmin kökeni ve gelişimine ilişkin de çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiş ve bu yaklaşımlar çoğu zaman bir dizi genel kalıplaşmış görüşlerin yansımaları ile ifade edilmiştir. Nitekim evrimci ve Marksist yaklaşımların bir çıktısı olarak sürü hayvanlarının avcı gruplar tarafından evcilleştirilerek besin kaynağı olarak kullanılmaya başlanması ve avcı grupların daha sonra hayvanları evcilleştirmesi fikri özellikle on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın ilk yarısında yaygın olarak benimsenmiştir (Vajnshtejn, 1978, s. 127). Bu yaklaşım doğrultusunda nomadik pastoralizmin tarım öncesi gezici avcı topluluklar arasında geliştiği belirtilmektedir. Nitekim avcılık yapan topluluklar değişen süreç içerisinde ihtiyaç

duydukları kaynaklarda meydana gelen değişimlere uyum sağlayabilmek için hayvanları evcilleştirerek zaman içerisinde çobanlık yapmaya başlamıştır (Wright, 2006, ss. 7-8).

Bu doğrultuda nomadik pastoralizm, uygarlık öncesinin vahşilik ve barbarlık gibi aşamalara ayrılarak ele alındığı görüşler çerçevesinde avcılara özgü vahşilikten hayvan yetiştirici barbarlığa dönüşmüş uygarlık öncesi bir kavram olarak değerlendirilmiştir (Engels, 2018, ss. 5-6). Nomadik pastoralist topluluklar, uygarlık öncesi topluluklar olarak vahşilikten barbarlığa adım atan ancak bir türlü gereken ilerleme ve evrimi gerçekleştiremeyip orada sıkışıp kalanlar olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda nomadik pastoralistlerin tüm becerileri avcılık ve hayvancılık üzerine gelişmiş kabul edilmiş, tarım becerilerinden yoksunluk varsayımı nomadik pastoralist toplulukların uygarlıkların durağan kaldığı durumları temsil ettiği yorumlarının yapılmasına neden olmuştur (Sneath, 2007b, s. 121).

Nomadik pastoralizme yönelik evrimci literatürün temel kaynaklarından biri olan Lattimore da ekonomik ölçeklerine göre evrimsel bir sıralama geliştirerek avcılığın ardından pastoralizmin geldiğini ve avcılık ya da pastoralizm gibi geniş alana yayılan ekonomi biçimlerinin yeterli yoğunluğu gerçekleştiremeyeceği için bu toplulukların ileri bir adım olarak siyasal bir yapı oluşturamayacağını belirtmiştir (Lattimore, 1938, ss. 5-6). Lattimore (1938)'a göre evrimsel çıkmazlar olan avcı ve pastoral topluluklar, tarım toplulukları olmadan kendi kendilerine bir üst forma evrimleşemeyecektir. Nitekim bu evrim tarımla ilişkili kabul edilmiş ve sanayiye ve modern uygarlıkları yaratanın da tarım olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle tarım doğası gereği evrimsel kabul edilirken diğer toplumsal formlar yalnızca hareketsizliğin bir parçaları olarak değerlendirilmektedir (Lattimore, 1938, s. 10).

Avcılıktan nomadik pastoralizme olası bir geçişi benimseyen bu yaklaşım nomadik pastoralizmin bir tür evrimsel çıkmaz olarak değerlendirilmesiyle de pekiştirilmiştir. Toynbee, nomadik pastoralist toplulukları, uygarlıkların hiçbir

zaman gelişemediği ve gelişemeyeceği durağanlık noktaları olarak görmüştür (Toynbee, 1946, s. 193). Toynbee (1946)'e göre nomadik pastoralist topluluklar nesiller boyunca değişmeden kalmış bir yapı olarak herhangi bir ilerleme ya da gerileme ilişkisi içerisine giremeyecek kadar dürtüseldir (Toynbee, 1946, s. 169). Bu yaklaşım, Marksist çalışmaların da temelinde yer alan nomadik pastoralizmin ekolojik determinizm çerçevesinde değerlendirilmesinin literatürdeki en belirgin savunularından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Temelde tarım topluluklarına göre nomadik pastoralist toplulukların içerisinde buldukları coğrafya nedeniyle baş edilmez doğa ve çevre vurgusuyla hayatta kalma dürtüsellliği ile ele alınan bu yaklaşım, nomadik pastoralist toplulukların çevreye uyum sağlayabilme becerilerini zamansızlığa hapsetmektedir (Toynbee, 1946, s. 169). Bu yaklaşıma tezat oluşturabilecek nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu siyasal yapıların varlıkları ise yalnızca iklim ve çevrenin yarattığı baskılardan kaynaklanan itişler ve çekişlerin etkileri ile ilişkilendirilerek kabaca geçiştirilmektedir (Toynbee, 1946, s. 169). Bu görüş ilerleyen bölümlerde de ele alınacağı üzere çağdaş çalışmalarda nomadik pastoralist devletleri "dış dünyanın" ürünü kabul ederek iklim değişikliği ve yerleşiklerin müdahalesi ile açıklamaya çalışan Khazanov'un görüşleri etrafında da yeniden şekillendirilmiştir (Khazanov, 2015, s. 88). Nitekim yakın tarihin gözlemlerini tarihsel bağlamdan bağımsız biçimde geçmişe yansıtmakta olan bu görüşler, bugünkü nomadik pastoralist topluluklara bakarak tarihsel olarak farklı bir yapı içerisinde yer alan toplulukları açıklamaya çalışan bir bakış açısının izlerini taşımaktadır. Bu durum, geçmişteki toplulukların siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimlerinin özgüllüğünün göz ardı edilmesine neden olmaktadır (Özdemir & Şahin, 2023, s.62-63).

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren nomadik pastoralizmin ortaya çıkışı ve varlığına yönelik bu görüşler sorgulanmaya başlanmıştır. Bu sorgulama neticesinde nomadik pastoralizmin Avrasya'nın belirli bozkır ve dağ eteği bölgelerinde hem yerleşik toprak işleme hem de hayvancılığı içeren karışmış bir tarımsal topluluk biçiminden ortaya çıktığı savunulmaktadır (Vajnshtejn, 1978, s. 128). Bu doğrultuda nomadik pastoralizme geçişin tarımsal üretimin ortaya

çıkışından çok daha sonraları Orta Asya'da milattan önce (MÖ) iki bin beş yüz ile bin yıllarındaki Tunç Çağı ile MÖ bin ile dört yüz yıllarındaki Demir Çağı arasında, artan hayvan sayısı, çevresel değişiklikler veya aşırı nüfus baskısı gibi faktörlerin etkisiyle gerçekleştiği iddia edilmektedir (Vajnshtejn, 1978, ss. 128-129). Nitekim hayvanların evcilleştirilmesi için uzun bir deneyim ve bilgi birikiminin yanı sıra hayvanların ihtiyaç duyduğu besini elde edebilmek için gereken kaynakların kontrol edilebilmesine ilişkin öğrenme aşamalarının da mevcudiyeti gerekmektedir. Bu nedenle, bitkilerin en azından ilkel tarım yoluyla evcilleştirilmesinin hayvanların evcilleştirilmesi için de şart olduğu düşünülmektedir (Di Cosmo, 2022, s. 37). Bu görüşü destekleyen çalışmalarda, Avrasya ve Orta Asya'da nomadik pastoralizmin, tarımın ortaya çıkışından çok daha sonra muhtemelen MÖ sekizinci ve dördüncü binyıllar arasında Güneybatı Asya'da karma tarım kültürleri içerisinde ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu doğrultuda yapılan incelemeler, tarımın bozkırın doğu sınırlarında ve Baykal Gölü çevresinde hayvanların evcilleştirilmesinden çok daha önce yapıldığını ortaya koymaktadır (Sneath, 2007b, ss. 122-123).

Bu açıdan bakıldığında son dönemlerdeki çalışmalarda nomadik pastoralist toplulukları ilkel topluluklar olmaya hapseden ve uygarlığın çıkmazı olarak değerlendiren yaklaşımların aşılımaya başlandığı görülmektedir. Nitekim bu değişim aynı zamanda nomadik pastoralist toplulukların siyasal ve toplumsal yapılarına özgü çalışmalarda da önemli paradigma değişimlerinin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Çalışmalarda tarım yapan ve aynı zamanda hayvanları evcilleştirmeye başlayan toplulukların yaygın olarak nomadik pastoralist toplulukların kökenlerini oluşturduğu düşünülmektedir. Ancak yine de nomadik pastoralizme geçiş hakkında görüşlerin keskin bir şekilde ifade edilmesi yeterli kaynakların yokluğunda zor olmaktadır (Wang vd., 2022, s. 2066). Nomadik pastoralizme ilişkin birçok görüşün gerçekleştirilecek arkeolojik çalışmalarla desteklenerek yenilenmesi gerekmektedir (Miller, 2024, s. 20; Rogers, 2012, s. 210). Orta Asya bozkırlarında nomadik pastoralizmin, çevresel koşullar, toplumsal ve ekonomik baskılar da dahil olmak üzere farklı faktörlerden etkilenen karmaşık ve çok yönlü bir süreç olarak yeniden yorumlanması bu

toplulukların siyasal ve toplumsal yapılarının da anlaşılabilmesi için de önemlidir.

Bu nedenle nomadik pastoralizmin kökenine ilişkin bakış açılarından hareketle Orta Asya'da nomadik pastoralizmin kökeni ve yayılımına ilişkin belirlenmiş kalıplar halinde geliştirilen yorumların, nomadik pastoralist toplulukların karmaşık siyasal yapılar oluşturabilme becerilerini de doğrudan belirleyen faktörler olduğu belirtilmelidir (Chang, 2018, s. 113). Nitekim çoğu zaman nomadik pastoralist toplulukların toplumsal ve ekonomik varlıklar olarak belirlenmiş şekilleri, karmaşık siyasal yapılar geliştirip geliştiremeyeceklerine ilişkin görüşleri de belirlemektedir (Rogers, 2012, s. 242). Bir bütün olarak nomadik pastoralist toplulukların ilkel, kabilevi ve evrimsel çıkmaz içerisinde topluluklar olarak değerlendirilmesi nomadik pastoralizmin bir devlet oluşturabilmesinin önüne geçerken, nomadik pastoralist toplulukların dış kaynaklardan elde edilen tarımsal üründen bağımsız yaşamayacakları değerlendirilmesi ise nomadik pastoralist devletlerin yalnızca gölge devletler oluşturabilmesine olanak tanımaktadır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 48). Ancak son arkeolojik çalışmalarla elde edilen kanıtlar, nomadik pastoralist toplulukların tek ve eş bir süreçten ziyade bölgeye özgü etkileşimlerle şekillenen topluluklar olduğunu göstermektedir (Frachetti, 2012, s. 21). Bu nedenle her bir nomadik pastoralist topluluğun kendi değişkenleri içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir (Dyson-Hudson & Dyson-Hudson, 1980, ss. 55-56). Bu durum, geçmişte genelleştirilmiş özelliklere dayalı olarak farklı evrimsel aşamalara ayıran, nomadik pastoralizmin yalnızca tarım topluluklarından ayrılarak oluşabileceğini aktaran ve maddi olarak farklılaştığı belirgin olan bölgesel değişkenliği göz ardı eden yaklaşımların sorgulamasına gerekçe oluşturmaktadır. Nitekim nomadik pastoralizm farklı coğrafyalar arasında farklı özelliklerle ve tamamen farklılaşmış ilişkilerle gelişebilmektedir (Frachetti, 2012, ss. 20-21).

Bu doğrultuda nomadik pastoralizmin tek tip belirlenimlerle karmaşık toplumsal ve siyasal yapılar oluşturabileceğine ilişkin ön yargıların tek boyutlu yollar yerine

çeşitli etkileşimlerin ve dinamiklerin dikkate alındığı çok boyutlu yaklaşımlarla ele alınması gerekmektedir. Bakış açısındaki böyle bir değişim, geleneksel çerçevelerin yeniden değerlendirilmesinin önünü açarak Orta Asya bozkırlarındaki Tunç Çağı'ndan başlayan siyasal karmaşıklığın (Houle, 2010, s. 182) ve devlete dönüşen siyasal yapıların daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu yaklaşım Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarının uygarlığa erişmeyi bekleyen zamansız ya da durağan topluluklar olmadığını ve tek tipleştirilmiş ve aynılaştırılmış nomadik pastoralizmin benimsenmesinin Orta Asya'da oluşturulmuş siyasal yapıların kavranmasını zorlaştıracağını belirtmektedir (Honeychurch & Makarewicz, 2016, ss. 344-345). Benzer şekillerde nomadik pastoralizmin saf göçebelik, yarı göçebelik gibi kategorilere ayrılması da nomadik pastoralist toplulukların, evrimsel bir bakış içerisine dahil edilerek tarım yapmadan siyasallaşmasının önüne geçilmesine olanak sağlayan şablonlar sunmaktadır (Houle, 2010, s. 181). Ancak böyle bir evrimsel görüş, nomadik pastoralist toplulukların içerisinde zaten mevcut olan çeşitlilikle karşılaştırıldığında şematik kalmaktadır. Nitekim nomadik pastoralist topluluklar tarım da dahil olmak üzere farklı geçim uygulamalarını bir araya getirme potansiyellerini barındıran topluluklar olarak değerlendirilmelidir (Makarewicz, 2013, s. 160). Son çalışmalar benzer bölgelerde yaşayan nomadik pastoralist topluluklar arasında dahi önemli farklılıklar olduğunu ve tek tipleştirilmiş toplumsal özelliklerin dikkatli kullanılması gerektiğini belirtmektedir (Rogers, 2012, s. 210). Bu nedenle Orta Asya'da nomadik pastoralizm, dünyanın diğer bölgelerinde gerçekleştiren ilkel, komünal ve kabilevi topluluklara yönelik çalışmaların kopya edilerek uygulanmasıyla değil çok merkezli ve bölgesel olarak çeşitlilik gösteren bir süreç olarak kabul edilmesiyle anlaşılabilir. Nitekim nomadik pastoralizmin böyle bir yaklaşım doğrultusunda kavranması nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu karmaşık yapıların da anlaşılması için kritik öneme sahiptir (Frachetti, 2012, ss. 20-21). Bu nedenle bu tez özelinde de nomadik pastoralist topluluklara ilişkin yaklaşımlar çalışmanın da ana konusunu barındıran Türklerin var olduğu Orta Asya'nın kendi sürekliliklerine özgü bakış açıları üzerinden tartışılacaktır. Orta Asya'da merkezi bir rol oynayan karmaşık yapılar ve toplumsal farklılaşma için kolayca

kavramsal bir temel sağlayabilecek toplumsal hiyerarşilere sahip Orta Asya bozkırlarına özgü süreklilikler arkeolojik çalışmalar sonucu da belirginleşmektedir (Rogers, 2012, s. 217). Nomadik pastoralist devletlere özgü bu sürekliliğin anlaşılabilmesi ve bu doğrultuda Türkler özelinde bir değerlendirme gerçekleştirilebilmesi için öncelikle nomadik pastoralist devlet oluşumuna ilişkin olarak literatürde ortaya konulan temel tezlerin tartışılması gerekmektedir.

1.2. ORTA ASYA'DA NOMADİK PASTORALİST DEVLET OLUŞUMUNA YÖNELİK TEMEL TEZLER

Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarına yönelik literatürdeki yaygın tartışma temelde nomadik ve yerleşik topluluklar arasındaki ilişkinin, nomadik pastoralistlerin örgütlenme niteliklerinin ve oluşturdukları yönetsel yapıların varlığının açıklanma çabası çerçevesinde şekillenmektedir. Literatürde, bu temelden hareketle yapılan çalışmalar, nomadik pastoral toplumsal karmaşıklığın hem mevcudiyetini hem de varoluşsal yapısını sorgulama amacındadır. Bu sorgulamalar genellikle yerleşik toplulukların gözünden geliştirilmiş geçmişten günümüze süren algıların birer yansıması olmasının yanı sıra nomadik pastoralist toplulukların yaşam tarzına karşı duyulan merak ve endişelerin harmanlanmasının da bir sonucudur. Orta Asya'da nomadik pastoralist topluluklara yönelik yazılmış birtakım tarihi kayıtlardan günümüze doğru bakıldığında bozkırlarda yaşayanların rahatsız edici bir farklılık olarak aktarılmakta olduğu görülmektedir. Örneğin Çin Törenler Kitabı'nda bu farklılık dikkat çekici bir üslup ile ele alınmaktadır: "Medeni olan hislerini kontrol altında tutar... Heva ve Heveslerinin peşinde koşmak barbarların yoludur. Medeni bir devlette her şey düzenli, barbarlar arasında ise her şey düzensizdir. Usturuplu davranış kurallarına sahip değillerdir, dolayısıyla güven telkin etmezler ve sıçanlar gibi mütereddittirler" (Sinor, 2022, s. 174).

"Bozkıra karşı ekilen" ifadesiyle yirminci yüzyıldan itibaren akademik olarak da kavramsallaştırılan bu yaklaşım binyıllar boyunca iki kutuplu oluşmuş toplulukların tasvir edilmesinde kullanılagelmiştir (Spengler vd., 2014, s. 806).

Bozkır; savaş, hareket, istikrarsızlık, eşitlik ve bozulmamış kabile yapısı ile eş tutulurken ekilen; uygarlık, istikrar, yerleşiklik ve organize bir devlet yapısını tanımlamaktadır (Mönkh-Erdene, 2023, ss. 33-34). Bu kutuplaşmış kavramsal çerçeve kavramlara nüfuz ederken, akademik çalışmaları da etkilemiş ve hala etkilemeye de devam etmektedir. Nitekim bu ikilik akademik çalışmalarda çoğu zaman örtük bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Nomadik pastoralist topluluklara yönelik eşitlikçi ilkel kabile topluluğu yaklaşımı birçok antropolog ve sosyal bilimci tarafından paylaşılmaktadır (Honeychurch, 2015, s. 47). Yirminci ve yirmi birinci yüzyıl Orta Asya nomadik pastoralizmi üzerine yapılan çalışmalarda, Lewis H. Morgan'ın düşüncelerinin gelişmiş ve uyarlanmış yansımaları olarak nomadik pastoralizm kandaş, eşitlikçi ve zamansız olarak ele alınmaktadır. Sneath (2007)'in belirttiği gibi bu yaklaşım bağlamında nomadik pastoralist topluluklar "...sayısız nesiller boyunca değişmeden kalan..." toplumsal formlar olarak değerlendirilmektedir (Sneath, 2007b, s. 121).

Zamansız ve kabilevi topluluklar yaklaşımı Orta Asya bozkırlarında devlet oluşumu ve devlet yapılarına ilişkin birçok açıklamanın da temelini oluşturmaktadır. Eşitlikçi ve kandaş yapıya sahip olan nomadik pastoralistlerin kendi kendilerine devlet oluşturabilmesi mümkün olmadığı görüşünden hareketle ekolojik ve ekonomik birçok argümanın geliştirildiği görülmektedir (Honeychurch, 2014, s. 279). Bu doğrultuda temelde hayvana ve otağa olan bağlılığın ve bundan doğan hareketliliğin servet birikimini mümkün kılmadığı, oluşan karmaşıklığın ise farklılaşmamış birikim içerisinde eşitlikçi bir ilişki dahilinde olduğu belirtilmektedir (Sahlins, 1968, ss. 36-37). Hareketliliğin veya mekândan yoksun olmanın toplumsal ilişkilerin ve örgütselliğin önüne geçtiği bu düşünce tarzı nomadik pastoral bir topluluk olmayı akrabalığa dayalı olmak ve eşitlikçi olmak ile ilişkilendirmekte ve bu doğrultuda kabile olmayı her zaman devletten ayrı bir şey olarak görmektedir.

Nomadik pastoralizmin hareketliliğe bağlı yapısı ve hayvanlar çevresinde gelişen yaşam biçimlerinde organize edildiği düşüncesi devlet oluşumunun nomadik pastoralist topluluklarda ontolojik bir eksiklik olduğunu varsayan bir

düşünüş tarzına neden olmaktadır. Nomadik pastoralist topluluklar tarafından devlet ya da literatürdeki daha yaygın kullanılan ifadelerle devlet benzeri konfederatif yapıların kurulması genellikle komşu yerleşik toplulukların kaynaklarına el konulmasıyla kolaylaştırılan ve yalnızca onlara öykünerek başarılabilen bir süreç olarak yorumlanmaktadır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 63). Bu yaklaşım karmaşıklığın ancak zaman zaman ticaret, yağma ya da askeri fetihlerde bulunmak için güçlerin birleştirilmesi neticesinde ortaya çıktığını savunmaktadır.

Son olarak nomadik pastoralist toplulukların devlet oluşturabilme becerilerine ilişkin eleştirel literatürün de son yıllarda akademide etkinliğini artırmaya başladığı görülmektedir. Geçmişte var olan çalışmaların ön yargılı etnografik gözlemlere dayandığı ve arkeolojik verilerle desteklenmediğini belirten bu çalışmalar mevcut literatürün gözden geçirilmesi için önemli dayanak noktaları sağlamaktadır. Nitekim hareketliliğe dayalı toplulukların kendi kendilerine devlet kuramayacak akrabalığa dayalı ilkel topluluklar oldukları yaklaşımı arkeolojik verilerle desteklenen bu çalışmalar sonucunda aşılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların öncelikli amacı mevcut paradigmanın yıkıma uğratılarak Orta Asya'daki nomadik pastoralist toplulukların tarihsel bağlamı ve kendi gerçekliği içerisinde değerlendirilmesidir. Bu nedenle henüz tek ve yanlışılanamaz bir nomadik pastoralist devlet bakış açısı kabul görmemiş olsa da bu parça parça eleştirel yaklaşımlar nomadik pastoralist toplulukların ve onların kurdukları devletlerin tarihsel sürece bir adım daha yaklaşılarak açıklanmasına hizmet etmektedir.

Bu tezde, eleştirel literatürün temel eleştirileri olumlu değerlendirilmek ile birlikte bu literatürün doğrudan kabulünde de bulunulmamaktadır. Nitekim bu bölümde yer verilen Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarına ilişkin görüşlerin tamamı eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Bu tezin Türklere devlet oluşumu ve yapısının açıklanması için belirlediği yol tezin ikinci bölümündeki değerlendirmelere ilişkin olacaktır. Bu doğrultuda nomadik pastoralist devlete ilişkin olarak literatürdeki yaygın yaklaşımlara karşı eleştirel

bir bakış açısının geliştirilebilmesi için literatürde nomadik pastoralist devlete ilişkin olarak geliştirilen temel yaklaşımların incelenmesi önemli gözükmemektedir.

1.2.1. Devlet Oluşumunda Bağımlılık Yaklaşımları

Yaygın literatürde nomadik pastoralist toplulukların yerleşik topluluklarla etkileşimlerini ön plana çıkaran bir devlet oluşumu çerçevesi sunulmaktadır. Bu yaklaşımlarda, nomadik pastoralist toplulukların yerleşik devletlere olan hem ekonomik ve hem de siyasal örgütlenme yapılarındaki bağımlılığı vurgulanma eğilimindedir. İlgili çerçevede, nomadik pastoralist topluluklar yerleşik topluluklar karşısında yerleşikliğin türevi olarak konumlandırılmakta ve devlet oluşumu yerleşikliğe özgü bakış açılarıyla değerlendirilmektedir (Honeychurch, 2014, ss. 279-280). Bu bakış açılarındaki nomadik pastoralist toplulukların oluşturdukları siyasal yapıların oluşumunda özgül dinamikleri tamamen dışlanarak, nomadik pastoralist topluluklar komşu yerleşik devletlere karşı ticaret, haraç ve askeri roller doğrultusunda olarak ele alınmaktadır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 194-195). Bağımlılık yaklaşımlarında bu nedenle, odak nomadik pastoralist topluluklarda devlet oluşum süreçlerinden uzaklaştırılmakta ve bunun yerine nomadik pastoralist toplulukların belirlenmiş dışsallığa bağımlı olduklarının vurgusu yapılmaktadır (Rogers, 2012, s. 216).

Bağımlılık yaklaşımlarının kapsamı ve sınırları temelde üç odak noktası üzerinde toplanmaktadır. Bu odak noktaları bağımlılık yaklaşımları doğrultusunda nomadik pastoralist topluluklar arasındaki siyasal örgütlenme mekanizmalarının yerleşikliğe ait bakış açıları temelinde nasıl kavrandığının gösterilmesi için önemlidir. Bağımlılık yaklaşımlarının nomadik pastoralist topluluklarda devlet oluşumunu; akrabalık ilişkileri, gölge imparatorluklar ve sınır devletleri başlıkları altında yerleşikliğe kıyas yoluyla kavramsallaştırmasının incelenmesi, nomadik pastoralist toplulukların bu bakış açıları doğrultusundaki kısıtlanmalarını değerlendirmeyi mümkün hale getirmektedir.

1.2.1.1. Akrabalık İlişkileri Üzerine Geliştirilen Yaklaşımlar

Morgan'ın on dokuzuncu yüzyılda yaptığı çalışmalarda öne sürdüğü evrimsel değişim teorisi bağlamında kandaş toplulukların tabakalaşmış tarım topluluklardan önce geldiği varsayımının Orta Asya'daki nomadik pastoralist topluluklara yönelik çalışmalarda da etkili olduğu görülmektedir. Marksizm'i ve dönemin antropoloji çalışmalarını etkileyen bu yaklaşımda; topluluklar toprak üzerindeki mülkiyete dayalı olarak iki yönetim planına indirgenmektedir (Morgan, 1985, s. 61). Morgan (1985)'a göre bu yönetim planlarının ilki kişisel ilişkiler üzerine kurulu topluluklardır ve bu topluluklarda örgütlenmenin birimi kabile ya da klandır. İkinci yönetim planı ise toprak mülkiyeti üzerine kurulmuş devlet olarak ayırt edilebilecek yapılardır. Morgan (1985)'in çalışmasında görülen bu yaklaşımın dönemin toplumsal koşulları ve evrimci yaklaşımlarından ayrı olarak okunmaması gerekmektedir. Morgan'ın önerdiği kandaşlık ilişkileri üzerine kurulmuş toplulukların ortak soy bağlarıyla bir araya gelerek oluşturduğu kabileler ve onların bir araya gelmesi ile oluşan konfederasyon fikri (Morgan, 1985, s. 61) dönemin siyasal vurgularına antropolojik önemli bir dayanak sunmaktadır.

Morgan'ın yaklaşımında devleti oluşturan toprak üzerindeki mülkiyettir. Bu doğrultuda kabileyi ya da kabile topluluğunu devletten ayıran soy ve akrabalık olmaktadır. Dolayısıyla devlet ve akrabalık birbirini dışlamaktadır. Fortes ve Evans-Pritchard'ın akrabalık modelinde de ilkel toplumsal örgütlenme akrabalık üzerinden kurulmaktadır (Fortes & Evans-Pritchard, 1950, s. 10). Bu nedenle kabile topluluğu son derece statik yapıda olmaktadır. Kabileler ve onların bölünmeleri çizgisel bölümlenmeyle oluştuğu için, kabile toplulukları kaçınılmaz olarak homojen bir yapıya sahip olmaktadır. Nitekim Fortes ve Evans-Pritchard (1950)'a göre homojenlik kabile topluluklarının tanımlayıcı niteliği olarak belirmektedir (Fortes & Evans-Pritchard, 1950, s. 86). Bu doğrultuda hem Morgan'da hem Fortes ve Evans-Pritchard'da devletin ve akrabalığa dayalı örgütlenmenin birbirini dışlayan olgular olduğu görülmektedir. Toplulukların kabile yapısı bir devlet yapısı oluşturabilmesi için uygun değildir. Nitekim nomadik pastoralist toplulukların karmaşık örgütlenme ya da devlet

oluşturabilme becerisinin açıklanmasında da birçok çalışma bilinçli ya da bilinçsiz olarak bu tezlerden faydalanmaktadır. Bu tezler, nomadik pastoralist topluluklara ilişkin çalışmalara uyarlanarak bu toplulukların devlet oluşturabilme ihtimali değerlendirilmektedir (Honeychurch, 2014, ss. 279-280). Ancak Türkler ve Moğollar gibi toplulukların, Morgan'ın Kuzey Amerika ve Fortes ve Evans-Pritchard'ın Afrika örneklerinden yola çıkarak geliştirdikleri saptamaları karşılamasını beklemek doğru gözükmemektedir. Nitekim Türkler ya da Moğollar durağan ve homojen topluluklar değil oldukça karmaşıklardır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 458).

Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarına yönelik çalışmalarda, Morgan'ın tezlerine ve Fortes ve Evans-Pritchard sunduğu örneklere nomadik pastoralist toplulukların açıklanması için sıklıkla başvurulmuştur. Nitekim etnografik gözlemlerin sonucunda her iki çalışmada da yer alan topluluklarla nomadik pastoralist topluluklar arasında bir bağlantı kurulmuş ve buradan hareketle yerleşik olmayan tüm toplulukların kabileler olarak değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Bu doğrultuda nomadik pastoralist toplulukların kandaşlık ilişkileri üzerine kurulu yapısına dikkat çekilmiş ve onların oluşturdukları karmaşık yapılar kabilelerin bir araya geldiği şeflikler altında kandaşlık ilişkilerinin hâkim olduğu konfederasyonlar olarak tanımlanmıştır (Kradin, 2002, ss. 369-370). Ancak bu tanımlamalar somut bir gerçeklik zeminine oturtulmadan yalnızca çeşitli gözlemlerin bir sonucu ve başka topluluklara ilişkin geliştirilen yaklaşımların bir yansıması olmaktadır. Bu yansıma nomadik pastoralist toplulukların ancak şeflikler oluşabilecek yapılar olarak kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Nitekim şeflikler, eşitlikçi kabile toplulukları ile erken dönem devlet oluşumları arasında önemli bir evrimsel aşamadır. Şefler ayrıcalıklı ekonomik ve toplumsal statüye sahip olmakla birlikte, mutlak yönetme gücünden yoksundurlar (Fortes & Evans-Pritchard, 1950, s. 10; Service, 1971, s. 147). Temelde Orta Asya ve nomadik pastoralist topluluklara özgü çalışmaların ürünü olmayan bu yaklaşım etnografik analogilerle nomadik pastoralist topluluklara uyarlanmaya çalışılmıştır. Barfield, Burnham, Irons, Kradin ve Khazanov başta olmak üzere birçok akademisyen Afrika ve Amerika

toplulukları için gerçekleştirilen gözlemleri nomadik pastoralist topluluklara doğrudan uyarlamaya çalışmıştır. Nitekim bu yaklaşımdaki temel problem, nomadik pastoralist toplulukların analogi yoluyla eşitlikçi yapılar olarak kabul edilmeleriyle birlikte bu toplulukların bu kabul doğrultusunda aynı zamanda potansiyel gelişimlerinin ve siyasal örgütlenme becerilerinin de belirlenmesidir (Lowry, 2020, s. 27).

Orta Asya'da Türklerin ve Moğolların kurdukları tek bir bakış açısı ile kavranması zor karmaşık örgütsel yapılar bu değerlendirmeler bağlamında kandaşlığa dayalı evrimsel yaklaşım doğrultusunda yalnızca şeflikler olarak değerlendirilmektedir (Service, 1971, ss. 144-145). Orta Asya bozkırlarında devletin ya da devlet benzeri yapıların olası varlığı da ancak akraba ilişkileri ağının varlığında ortaya çıkmaktadır ve bu yaklaşım Batı'dan farklı olarak Orta Asya nomadik pastoralist toplulukları tarihinin özel bir koşulu olarak nitelendirilmektedir (Krader, 1955b, s. 82). Bu nedenle Orta Asya nomadik pastoralist toplulukları tarafından yaratılan organizasyonel siyasal yapı aynı zamanda akraba olan bir topluluk arasında kurulduğu için Batı'ya nazaran bir anomali olarak gözükmektedir. Nomadik pastoralist toplulukların siyasal ve bölgesel birleşimi iç içe geçmiş akraba bir birlikten öteye gidememektedir (Krader, 1955b, s. 83).

Bu yaklaşımın çekirdeğindeki fikir nomadik pastoralist üretim biçimi ile ilgili olmaktadır. Nomadik pastoral topluluklar arasındaki birleşmeye dönük ilişkilerin zorunlu olarak gelişimine ve dürtüsel savaştı bir gaye ile yerleşiklik ile mücadeleye girmesine neden olan üretim biçimidir (Sahlins, 1968, s. 37). Nitekim bu noktada birleşim yoksul fakir topluluklar için hayati bir amaca dönüşmektedir ancak bu amaç dürtüselliğin karşısında bilinçli bir tutum değil bizzat dürtüselliğin kendisini oluşturmaktadır. Topluluklar; kabileler arası barışın tesisi, yerleşikliğe karşı savunma, yerleşikliğin mallarına el koyma ve kaynakların yeniden dağıtımı için birleşme dürtüsü taşımakta ve bu doğrultuda kabile konfederasyonlarında bir araya gelmektedirler. Kurulan konfederasyonlar

bir soy sistemine dayanmaktadır. Akrabalık bağı kandaş bir sözleşmenin varlığı ile kurulan siyasal yapıları şekillendirmektedir (Sahlins, 1968, s. 39).

Orta Asya topluluklarına yönelik olarak evrimci tezlerden yola çıkılarak ortaya konulan bağımlılık yaklaşımları altında toplanan akrabalık ilişkilerine yönelik çalışmalar bozkırda kurulan bütün devletlerin temel örgütlenmesini kabile ve akrabalık modeline bağlamaktadır (Rogers, 2012, s. 223). Bu çalışmalar uzun Orta Asya tarihi boyunca siyasal yapılar altında değişken bağılıkların karmaşıklığı göz önüne alındığında yanıltıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Bu nedenle Orta Asya'da nomadik pastoralistlerin oluşturduğu siyasal karmaşık yapılarda temel toplumsal örgütlenmeyi kabilelerden oluşan bir yapı olarak düşünmenin toplumsal ve siyasal yapıları anlayabilmek için yetersiz bir girişim olduğunu belirtmek mümkündür. Nitekim nihai ve değişmeyen toplumsal oluşumları bulma beklentisi Orta Asya'da birçok nomadik pastoralist topluluk tarafından yanlışlanmaktadır (Ecsedy, 1972, s. 262). Akrabalık ilişkileri üzerinden tanımlanan ve şeflikler olarak tipeleştirilen yapılar ile bozkırlardaki karmaşık örgütlenme yapıları açıklanamamaktadır.

Nomadik pastoralizm özelinde idealize edilmiş tipler üzerinden bütünü tanımlamak için somutlaştırılmış toplumsal kategorileri göz önünde bulundurmak yerine her bir yapının ayrı olarak değerlendirilmesi önemlidir. Nomadik pastoralist topluluklara yönelik önceki yüzyıllarda devletler içerisinde marjinalleştirilmiş topluluklar olarak gerçekleştirilen etnografik çalışmalar her ne kadar toplumsal yaşama dair önemli veriler sağlasa da ekonomik, siyasal organizasyon ve devletleşme ile ilgili sunduğu çerçeve yanıltıcı olabilmektedir (Honeychurch, 2015, s. 87). Aktarılan gözlemler belirli çevresel, ekonomik ve toplumsal dinamiklerin bir sonucundan öteye gidememektedir. Modern devlet yapıları içerisinde marjinalleşmiş küçük gruplar içerisinde yapılan çalışmalar birçok araştırmacının gözünde, nomadik pastoralistlerin karmaşık, bağımsız toplumsal örgütler kurmasının ne denli zor olduğu sonucuna varılmasına neden olmaktadır. Bu açıdan nomadik pastoralist topluluklar, genellikle kendilerini çevreleyen daha yapılandırılmış yerleşik yönetimlere bağımlı olarak

görülmektedir. Etnografik gözlemlere dayanan bu algı ile nomadik pastoralist topluluklar için hem çevreleri tarafından şekillendirilen hem de çevreleri tarafından kısıtlanan, marjinal alanlarda gelişmeye uyum sağlamış ancak sonuç olarak devlet inşasından dışlanmış akrabalık ilişkilerine dayalı resimler çizilmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu toplulukların devletleşmesine yönelik algılar, salt geçim kaynaklarının doğasının ve bu geçim kaynaklarının dışarıdan gelenler tarafından anlaşılma biçimlerinin bir sonucu olmaktadır. Bu algılar, gölge imparatorluklar kavramı altında formüle edilerek genişletilmektedir. Bu doğrultuda nomadik pastoralizme yönelik akrabalık ilişkileri yaklaşımı derinleştirilmekte, nomadik pastoralist topluluklar kendi özgül siyasal yapılarıyla tanımlanmaktansa yerleşiklere özgü karmaşıklığın türevleri olarak konumlandırılmaktadır.

1.2.1.2. Gölge İmparatorluklar

Yirminci yüzyılda Fortes, Evans-Pritchard, Sahlins, Krader ve Service tarafından detaylandırılan Morgan'ın öncülük ettiği akrabalık tezlerine ilişkin geleneğin Orta Asya'da birçok etnografik çalışmada etkili olduğu belirtilmektedir. Bu çalışmalar kapsamında devlet olarak nitelendirilmeyen "devlet dışı toplum"lar, bölgesel konfederasyonları oluşturmak üzere birleşen akrabalık örgütlenmeleri olarak tanımlanmaktadır. Bu yöndeki çalışmalar akrabalık ilkelerine göre örgütlenmiş kabile toplulukları görüşünü desteklemektir. Bu durum tarihi ve etnografik bulguların bilinçli veya bilinçsiz ön kabuller ile değerlendirilmesine neden olmaktadır (Sneath, 2007b, s. 2). Yirminci ve yirmi birinci yüzyıllarda devletlerin içerisinde kısıtlanmış ve sayıca azlığı nedeniyle nispeten marjinalleşmiş topluluklarda gerçekleştirilen etnografik çalışmalar tarihte yerleşik olmayan insan gruplarının varlığını genellikle kabile ya da klan oldukları varsayımından geliştirmiştir. İncelenen topluluklar; çevre ve mevcutta var olan bir devletle olan ilişkileri ile değerlendirilmiş ve modern dünyanın siyasal ve ekonomik süreçleri içerisinde yorumlanmıştır (Kuper, 2005, s. 224). Modern devletlerin çatısı altında kısıtlı ve sayıca az nomadik pastoralist toplulukların incelenmesi doğrultusunda dünyanın başka bölgelerinde farklı topluluklar üzerinde gerçekleşen çalışmalarının sonuçlarını uyarlayarak kabile yapılarının Orta Asya

tarihine de uyarlanması gerektiğini varsaymışlardır. Bu doğrultuda etnografik verilerin tarihe uyarlanması ile çoğu kez Orta Asya soylu hanelerin kütüğü bütün bir topluluğun akrabalık üzerinde genel örgütlenmesinin kanıtı olarak gösterilmiştir (Sneath, 2007b, s. 2). Bu nedenle etnografik uyarlamalarda temelde yapılan hata akrabalık temelli yaklaşımların tarihin her anında ve her yerinde bütün topluluklara uygulanabileceği fikri olmaktadır. Ancak akrabalık temeline dayalı topluluklardan oluşmuş karmaşık örgütsel yapılar yaklaşımı her zaman her yerde geçerli bir gerçeklik sunmamaktadır. Akrabalık ilişkilerinin ispatlanmaya çalışıldığı çalışmalarda en belirgin husus değişken olması gerekenlerin hep sabit kalması ve katılmış kalıpların farklı topluluklardaki öncüllüğünü varsayma iddiası olmaktadır (Schneider, 2010, ss. 198-199).

Gerçekliği yansıtmak konusunda birçok şüphe taşısa da akrabalık ilişkileri üzerinden geliştirilen tezler Orta Asya'da nomadik pastoralist topluluklar üzerine yapılan çalışmalarda günümüze kadar da kullanılagelmiştir. Akrabalığa dayalı kabile topluluğunun türevi olan modellerin kullanımı büyük ölçüde değişmeden devam etmektedir. Özellikle Orta Asya nomadik pastoralist toplulukların devlet niteliği tanımlanırken veya karmaşık örgütlenme yapılarının oluşumu tartışılırken nomadik pastoralist topluluklar yerleşikliğe hem siyasal hem de ekonomik olarak bağımlı kabile modeli çatısı altında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda geliştirilen temel yaklaşıma göre nomadik pastoralist topluluklar kabile yapısı nedeniyle kendi kendilerine bir devlet ya da imparatorluk kurmak için gereken siyasal karmaşıklığı, hiyerarşiyi ve artığı oluşturamamaktadır. Nomadik pastoralistler "...hayatta kalmalarını ve istikrarını Çin ile bozkırdaki diğer kabileler arasında oynadığı aracılık rolüne borçludur" (Barfield, 1981, s. 47).

Nomadik pastoralist toplulukları tarım topluluklarından ayıran ve onların akrabalık düzenine göre örgütlenebileceğinin varsayılmasına neden olan düşüncenin en temelinde üretim biçimi ile ilgili genel geçer çıkarımların olduğu görülmektedir. Nomadik pastoralist toplulukların üretim biçimleri nedeniyle, büyük ölçüde akrabalık ve soy temelinde örgütlendiği görüşü üretim biçimi ile birlikte gelişen yaşam biçimlerinin tarıma dayalı üretim yapan komşu yerleşik

devletlerle önemli ölçüde tezat oluşturduğu fikrine de temel oluşturmaktadır. Nüfus yoğunluğunun az olması ve belirgin şehirleşmenin yoksunluğu, nomadik pastoralistlerin devlet düzeyinde siyasal örgütlenme oluşturabilmeleri ve bu siyasal örgütlenmeyi besleyebilecek artı oluşumu için yetersizliğini gösteren deliller olarak sunulmaktadır (Barfield, 2023, s. 119). Nitekim, düşük nüfus yoğunluğu ve şehre bağlı olmaksızın hareket edebilirlik, nomadik pastoralist topluluklarda kurumsallaşmış kapsamlı bir siyasal yapının gelişimini engellemektedir (Burnham, 1979, ss. 359-360). Bu nedenle, nomadik pastoralist topluluklar arasında içsel dinamiklerle karmaşık siyasal yapıların oluşması mümkün görülmemektedir. Orta Asya'da nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu devlet benzeri yapıların yerleşik devlet topluluklarıyla ilişkiler doğrultusunda yalnızca öykünme yoluyla oluşturulduğu belirtilmektedir (Irons, 1979, ss. 371-372).

Nomadik pastoralistlerin çevreye ve yerleşikliğe bağlılığına dayanan bu görüşler Owen Lattimore'un çalışmalarına kadar genişletilebilmektedir. Nitekim nomadikliği istikrarsızlık ve hareket; yerleşikliği ise refah üzerinden ele alarak iki topluluk arasına bir çizgi çeken Lattimore, hareketliliğin devlet oluşumuna engel olduğunu ancak nomadik pastoralistlerin istila edilen yerleşik devletlerden kaynak çıkarımı sağlamak için mecburi bir devlet benzeri yapıya ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir (Lattimore, 1951, ss. 68-70). Lattimore'a göre refah ve ekonomik güç bir tarafken hareketlilik bir taraf olmaktadır. Bu durum devletin kuruluş ve yükselişindeki gücü yaratan şeyin üretim biçimi olduğunu göstermektedir (Lattimore, 1951, s. 325). Nitekim tahılın birikmesi refahı, refahın artması da devletin gelişimini sağlamaktadır. Diğer taraftan harekete dayalı bir üretim biçimi olan nomadik pastoralist topluluklar yoğunluk ve refahla ilişki kuramayacakları için kabile yapıları olarak dış etkilerden bağımsız bir şekilde hiçbir zaman devlet kuramayacaklardır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 416). Dolayısıyla geçimlik üretimde ihtiyaca dayalı bağımlılıktan hareketle nomadik pastoralistler arasında oluşan devlet ve karmaşık örgütlenme yapılarında dış dünya ile olan etkileşimler birincil rol izlemektedir (Khazanov, 2015, s. 78). Nomadik pastoralist toplulukların kendi başına siyasal olarak var olamaması

başı başına sorunsallaştırılırken varlık şartlarını da yerleşik dünyadan çeşitli ekonomik kaynaklar elde etmek olduğu ileri sürülmektedir. Nomadik pastoralistlerin karmaşık hiyerarşik örgütlenme gereksinimi kaynak ihtiyacının karşılanması için yerleşikliğe karşı askeri girişimlerden doğmaktadır (Osinsky, 2021, s. 584).

Barfield ve Kradin'in çalışmalarında da nomadik pastoralistlerin dış dünya ile faydaya dayalı bir ilişki kurulduğu görülmektedir (Barfield, 2023, s. 3; Kradin, 2002, ss. 375-378). Nitekim nomadik pastoralistlerin yerleşik toplulukların tarımsal ürünlerinden sağladıkları fayda onların haraca dayalı bir ekonomi geliştirmelerinin yolunu açmaktadır. Üretimden kaynaklanan bağımlılık bu doğrultuda nomadik pastoralistlerin sınır akınlarının ve savaşlarının çıkış noktası olarak görülmektedir. Yerleşiklerden alınan haraçlar ve hediyeler belirli bir güç kullanımını gerektirmektedir (Yü, 1967, s. 41). Nomadik pastoralistler tarafından hayvansal üretimin yanı sıra yağma, baskın ve haraç ilişkileriyle kurulan bu fayda, zamanla yerleşik devletlerle etkileşimlerinin artmasına ve sağlanacak faydanın maksimize edilmesi için dağıntık gruplar halinde yaşayan nomadik pastoralist toplulukların birleşerek devlet benzeri yönetimler ya da konfederasyonlar oluşturmalarına neden olmaktadır (Barfield, 1989, ss. 8-9).

Nomadik pastoralistlerin devlet veya devlet benzeri siyasal organizasyonları mevcut yerleşik devletlerle olan doğrudan veya dolaylı etkileşimler doğrultusunda oluşmuş ve devamlılığı yerleşik devletin varlığı ile ilişkilendirilmiştir. Nomadik pastoralistler yapıları gereği ihtiyaca yönelik ekonomik kaynakları içerden değil dışardan karşılamak zorunda olduğu bu siyasal organizasyon yapıları yerleşik devletlerin sahip olduğu büyük nüfus, ileri yönetsel karmaşıklık ya da toprak üzerinde bir hakimiyete dayanmamaktadır. Bu doğrultuda nomadik pastoralistlerin oluşturduğu devlet veya devlet benzeri yapıların ortaya çıkışı ve varlıklarını sürdürmeleri yerleşik devletlerle kurulan ilişki doğrultusunda var olup varlığını sürdürdüğü için bu devletler gölge imparatorluklar olarak adlandırılmaktadır (Barfield, 2023, s. 3).

Bu nedenle nomadik pastoralistlerin devlete sahip olması ancak örgütlü yerleşik devletlerle etkileşim haline geçtiklerinde ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım doğrultusunda nomadik pastoralistler tarafından kurulan devlet veya devlet benzeri yapılar ele alındığında hem ihtiyacın karşılanması hem de siyasal yapının kurulmasında rol oynayacak ürünlerin bozkırın dışından karşılanması gerekmektedir. Bu doğrultuda, nomadik pastoralistler arası bir sömürü ilişkisinden ya da vergilendirmeden bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Nomadik pastoralizmin doğası gereği içerdeki ilişkiler salt kabile ilişkilerine dayalı kalmaktadır (Kradin, 2015, s. 35).

Gölge imparatorluklar ya da öykünerek devletleşme yaklaşımı devleti eşitsiz toplum yapısıyla ilişkilendirirken, nomadik pastoralistler arasında eşitsiz bir yapının oluşumuna ihtimal vermemektedir. Bu nedenle oluşan devlet veya devlet benzeri yapılar dışa bağımlı bir kabile birliğinden öteye gidememektedirler. Bu yaklaşımlar bağlamında Orta Asya'da nomadik pastoralist topluluklarca oluşturulan devletlerin yerleşik toplulukların yansıması ya da gölgesi olarak kabul edilmesi ve devletin oluşumunun tarımsal alanlar üzerinden şekillendirilmesi nomadik pastoralist devletlerin oluşum sürecinin ve devletin yapısının kavranmasını zorlaştırmaktadır. Nitekim gölge imparatorluklar tanımlaması ile dışsal bağımlılık ilişkileri neticesinde oluşturulan yaklaşımlar Orta Asya'daki karmaşık siyasal yapıları karşılamamaktadır. Bu doğrultuda gölge imparatorluk yaklaşımı, bağımlılık yaklaşımları temelinde nomadik pastoralist siyasal oluşumların dışa bağımlı açıklamasının bir yolunu yansıtırken gölge imparatorluk yaklaşımına ait bağımlılık çerçevesi belirli tarihsel vakalara da uygulanarak nomadik pastoralist devletlerin tamamen Çin ile birleşik geniş bir sınırın parçası olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanabilmektedir. Bu bağlamda, literatürde tarihsel olarak birleşik bir "İç Asya'nın varlığı" doğrultusunda nomadik pastoralist devletlerin devlet niteliği tartışılmaktadır. Bu tartışma, bozkırların ve sınır bölgelerinin her zaman Çin'in toprak ve kültür alanının ayrılmaz bir parçası olduğu varsayımına dayanmaktadır.

1.2.1.3. Çin'in Sınır Devletleri

Nomadik pastoralist toplulukların yerleşiklerle olan ilişkisi literatürde sınırlar üzerinden ya da sınırların belirginliği vurgusuyla açıklanmaya çalışılmıştır. Orta Asya coğrafyası bağlamında Çin kayıtlarının da etkisiyle sınırlar çeşitli belirginlikleri olan sosyolojik ve ekolojik doğal ayırım çizgileri olarak görülmektedir (Skaff, 2012, s. 16). Nitekim, kimi Çin kaynakları da nomadik pastoralistleri uzak sınırların evcilleşmemiş toplulukları olarak tasvir etmektedir. Yıllıkları yazanların bakış açısına göre nomadik pastoralistlerle sınırdaki karşılaşma, karmaşık kentsel yerleşiklikle varlığı sürülegelmiş bir medeniyet ile hareketli barbarlığın karşılaşmasıdır (Gaubatz, 1996, s. 2). Bu yaratılan ekolojik ayırım nomadik pastoralistlerin yerleşik topluluklarla olan farklılıkların temelini oluşturan bakış açısı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim, Fletcher, "...göçebe ve yerleşik arasındaki çizgilerin en keskin şekilde çizildiğini, Moğolistan ve Çin'in tarihin büyük bölümünde ayrı dünyalar olarak karşı karşıya geldiğini..." iddia etmektedir (Fletcher, 1986, ss. 40-41). Bu yaklaşım Orta Asya bozkırlarındaki, nomadik pastoralist topluluklardan Çin'i düzgün bir şekilde ayıran sınırın varlığının ekolojik bir sınıra duyulan inanç ve kültürel olarak birbirlerinden farklı topluluklar yaratma varsayımına yol açması nedeniyle eleştirilmektedir. Nitekim yerleşikler ve nomadik pastoralistler arasındaki sınır ayrımlarının temelinde Çin ideolojisi merkezli geleneksel kaynakların yarattığı düşünceler bulunmaktadır (Skaff, 2004, s. 121). Yerleşik topluluklar ve nomadik pastoralistler arasındaki sınırın, keskin hatlarla çizilmiş, egemenlik alanlarını net bir şekilde tanımlayan ve farklı halkları ayıran bir sınır olarak düşünmenin yanıltıcı olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle sınırların; kimliğin, sadakatin ve otoritenin değiştiği geçirgen bir bölge olarak nitelendirilmesi önerilmektedir (Franke & Twitchett, 1994, s. 8).

Bu yaklaşım her ne kadar geleneksel Çin ideolojisi doğrultusunda sınırlar üzerinden oluşturulan yerleşik-medeni ve yerleşik olmayan-barbar bakış açısını yıkıyor gibi gözükse de sınırları kaldırarak ya da geçirgen hale getirerek birleşik

bir “İç Asya¹” resmi çizmektedir. Bu geçirgen yapı aslında bozkırın ve sınırların gerçek sahiplerinin Çin olduğunu belirterek bu bölgeleri Çin’e dahil eden geleneksel Çin görüşünün bir parçasıdır. Geniş bir bakış ile nomadik pastoralistlerin yaşam alanları, Çin’in “İç Asya sınırları” içerisine alınmakta ve bozkır Çin’in dışsal marjinalerin elindeki toprakları haline getirilmektir (Lattimore, 1962, s. 78). Başka bir ifade ile bozkırın Çin’in ayrılmaz bir parçası olduğu iddia edilmektedir. Akrabalık temelleri üzerine kurulmuş kabilevi bir yapıya sahip olarak görülen Orta Asya devlet benzeri yapıları esasında Çin’in sınırları içerisine dahil edilmesi gereken Çin’e bağımlı ve Çin’den ayrılamaz yapılar olarak görülmektedir.

Bu yaklaşım bozkır ve Çin’i bir bütün olarak kavramakta, sınırlardaki nomadik pastoralist toplulukları Çin tarihinin anormalleşmiş iç parçaları haline getirmektedir. Nitekim Çin bütünselliği doğrultusunda merkez kılınırken Orta Asya’da devletin oluşumunun mümkün olmadığı alanlar yalnızca Çinli merkeze tabi sınırlar olarak değerlendirilmektedir (Mönkh-Erdene, 2023, s. 164). Bu doğrultuda Çin, Orta Asya nomadik pastoralist devletlerini kendi yörüngesine dahil etmektedir. Nitekim kabile liderlerine Çin’e ait unvanların verilmesi ve düzenli hediyelerin Çin’e sunulması nedeniyle kendi içsel geleneklerinin sürdürülmesi ve yönetim yapılarının varlığına Çin tarafından izin verilmeye devam edildiği belirtilmektedir. Kabile liderleri ve onların yakın çevresinin Çinli devlet elitleri ile sürdürülen ilişkileri özellikle prenseslerle evlenme ve çeşitli kültürel etkileşimleri bozkırdaki toplulukların bir devlet yapısından ziyade Çin’e patronaj ilişkileri ile bağlı Çin’in marjinalleşmiş kabileleri olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır (Franke & Twitchett, 1994, s. 8). Bu doğrultuda çok katmanlı bir sınır anlayışı benimsenmektedir. Sınırlar etnik veya kültürel ayırım yaratan keskin hatları temsil etmemekte, kabile yönetimlerinin

¹ “İç Asya” (Inner Asia) terimi çalışmanın bu başlığında ele alınan ilgili literatürde, Türk-Moğol topluluklarının Çin’in kültürel ve siyasal etki alanında, merkezin Çin olarak kabul edildiği bir çerçevede kullanılmaktadır. Diğer taraftan, “İç Asya” kullanımı, herhangi bir bağımlılık vurgusu yapılmaksızın da İngilizce literatürde yerleşik bir biçimde kabul görmektedir. Ancak bu çalışmada, bu anlam çerçevesi sorumlu bulunmakta ve bu nedenle tercih edilmemektedir. Bu çalışmada, söz konusu ideolojik çerçeveden uzaklaşabilmek amacıyla “İç Asya” yerine “Orta Asya” terimi kullanılmaktadır.

Çin'e entegrasyonu yoluyla çeşitliliği yönetmeye elverişli bir yapıda değerlendirilmektedir (Franke & Twitchett, 1994, ss. 8-9).

Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarının "İç Asya" paradigması altında Çin ile bütünselliğe kavuşturulması tarih yazımının da bir başka boyutunu ifade etmektedir. Orta Asya'daki hem devlet kuramamış nomadik pastoralist topluluklar hem de Türkler ve Moğollar gibi siyasal organizasyona sahip toplulukların Çin tarihinin marjinal bir parçası olarak değerlendirilmesi önerilmektedir. Bu görüş doğrultusunda, yerleşik olmayan toplulukların Çin sınırlarına dahil olduğu ve bu toplulukların Çin tarihinin kuzey varyantları olduğu bakış açısı oluşturulmaktadır (Biran, 2017, ss. 141-142). Orta Asya'da kurulmuş devletler esasında Çin'in bir parçası kabul edilmekte ancak Çinli olarak değil Çin'e dahil olan marjinal kabilevi yapılar olarak görülmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda merkez bir "İç Asya" yaratarak nomadik pastoralistlerin de dahil olduğu bir merkez yaratmaktadır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 60). Bu yapı, "...siyasal beden, koruyucu bir dış iskelet ile kaplanmış, ancak temelde karmaşık olmayan ve bölümlere ayrılmış ilkel bir organizma..." olarak da tanımlanmaktadır (Scott, 2009, s. 211). Bu doğrultuda Türklerin, Moğolların kurdukları devletler bir devletten çok Çin'in marjinal sınır şefliklerine dönüştürülmektedir. Bağımlılık yaklaşımlarının, Çin'in sınır bölgeleri bağlamına uygulanması, nomadik pastoralist oluşumların, tabi kılıcı anlatılara öncelik veren, dışarıdan dayatılan çerçeveler aracılığıyla yorumlanmasına neden olmaktadır. Bu yaklaşımlar, nomadik pastoralist devlet yapılarını karakterize eden özgüllükleri göz ardı etmektedir. Bu yaklaşımların temeli nomadik pastoralist siyasal yapılara yönelik açıklamaları yerleşikliğin etkisinde bulma eğilimindeyken, nomadik pastoralist toplulukların siyasallığına ilişkin dışa bağımlılık bakış açısıyla gelişen devlet oluşumuna ilişkin temel sorunları oluşturmaktadır. Bu sorunlar odağı yerleşik devletlere olan bağımlılıklardan nomadik pastoralist devlet oluşumunda sürece içkin olduğuna inanılan krizlere kaydıran bir literatürün oluşmasına neden olmaktadır.

1.2.2. Devlet Oluşumunda Krize Yönelik Yaklaşımlar

Nomadik pastoralist toplulukların devlet oluşturabilme kapasite ve becerilerine ilişkin olarak geliştirilen tezler, bağımlılık tezleri olarak isimlendirilen tezlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etki özellikle Orta Asya'da nomadik pastoral devletin oluşumu ve yapısına ilişkin bağımlılık tezlerinin bazı önermelerinin kabul edilip bazı önermelerinin de arkeolojik ve tarihsel veriler doğrultusunda reddedilmesinde de görülmektedir. Temelde kriz teorileri olarak isimlendirebilecek tezler de bağımlılık tezlerinin aksine yerleşik topluluklarla nomadik pastoralistler arasında kurulan ilişkiyi yerleşikliğe olan bağımlı tek taraflılıktan çıkarıp içerden ve dışardan kurulabilecek bir ilişkiselliğe dönüştürmektedir. Ancak yine de Orta Asya'da kurulmuş yönetsel yapıların merkez değil çevresel rolüne vurgu yapılmaya devam edilmektedir (Rogers, 2007, ss. 249-250). Nitekim Orta Asya'da nomadik pastoralist toplulukların devlet ve benzeri yapılar oluşturabilmesini dışsal krizlerle bağlantılı olarak açıklamaya çalışan yaklaşımlarda da nomadik pastoralist üretim biçiminin, toplulukların kronik istikrarsızlığına ve homojenliğine neden olduğu inancı devam etmektedir. Ancak bağımlılık tezlerinden farklı olarak bu yaklaşım, kronik istikrarsızlığa neden olan nomadik pastoralist üretim biçimi ve onun etrafında şekillenen ekonomik yapının kaçınılmaz ve periyodik olarak toplumsal krizlere gebe olacağı tezini savunmaktadır (Di Cosmo, 1999, s. 38). Nitekim Di Cosmo (2022)'ya göre, Orta Asya'da devletin oluşması için kriz siyasal sürecin ana kavramlarından birisi olarak görülmektedir. Krize her zaman askerileşme ve merkezileşme eşlik etmektedir. Dolayısıyla bozkırda devletin oluşumu için itici güç, kriz dönemlerinde var olan yapıya yönelik karşı hareketlerin sonucu ortaya çıkmıştır ve bu süreci daimî olarak şiddet ve askeri seferberlik izlemektedir. Bu doğrultuda, yeni bir nomadik pastoralist devletin oluşumu, etkili bir askeri liderin önderliğinde bölgesel ve siyasal genişlemenin temelini atan bir siyasal merkezileşmeyle birlikte olmaktadır (Di Cosmo, 2022, s. 230).

Dolayısıyla krize dayalı yaklaşımlar; Orta Asya'da nomadik pastoralist devlete yönelik eşitlikçi akrabalık topluluğu yaklaşımlarını bir savunu haline getirmemekte ya da yerleşik komşuların gölgesinde devletin gelişiminin

vurgusuyla devlet oluşumunu açıklamaya çalışmamaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda nomadik pastoralist devlet, temelde ekonomik ve toplumsal şartların gerilemesiyle ilişkili krize bir yanıt olarak ortaya çıkmaktadır (Kradin, 2019, s. 8). Orta Asya'da devlet oluşumunun temel nedeni toplumsal düzeni kökten değiştirme kapasitesine sahip herhangi bir krizdir. Drompp (2005)'ın da belirttiği üzere "...eski düzenin toparlanamadığı bir kriz, yeni bir düzenin oluşmasına yeni bir devletin kurulmasına..." yol açmaktadır (Drompp, 2005, s. 107). Bu doğrultuda kriz dönemleri, esasında yatay ve eşitlikçi kabile yapıları olan nomadik pastoralist toplulukları, krizin birleştirici gücünden faydalanan karizmatik liderlerin hâkim olduğu hiyerarşik yapılara dönüştürmektedir. Eski düzenin yıkılması ve yeni düzenin kurulmasıyla ifade edilmeye çalışılan yapı budur. Nitekim eski düzende kabile liderlerinin nomadik pastoralist topluluğun toplumsal hayatında özel bir rol oynamadığı sadece avlar ve baskınlar düzenleme yetkisi olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle normal zamanların aksine, kriz dönemleri bu liderlerin kendilerini kabile geleneklerinin üzerinde bir güç kurmalarını ve kapsamlı bir itaat sistemi yaratmalarını sağlamaktadır (Di Cosmo, 1999, ss. 14-16). Dolayısıyla kriz, nomadik pastoralist kabile topluluğunu yıkıp karizmatik bir liderin etrafında kabilevi özellikleri ortadan kaldırarak yeniden kurmaktadır.

Bu doğrultuda nomadik pastoralist toplulukların kabileden devlete dönüşümü kriz, askerileşme ve merkezileşme üçgeninde gerçekleşmektedir. Nomadik pastoralistler varoluşsal tehditlere karşı toplumsal ve siyasal örgütlenmelerini temelden yeniden yapılandırırken en iyi bildikleri yol olan savaşa dolayısıyla askerileşmeye başvurumaktadırlar (Di Cosmo, 1999, s. 38). Nitekim nomadik pastoralist topluluklarda vuku bulan kriz, topluluğun bir askeri aristokrasi oluşturmasına ve askerliğin erkek nüfusun büyük bir kısmı için sürekli hale gelmesine neden olmaktadır. Kriz sonucu beye bağlılık seviyesi artmakta ve bununla birlikte mevkiler ortaya çıkmakta, komutanlarla birlikte yönetsel hiyerarşi giderek büyümektedir (Di Cosmo, 1999, s. 31). Büyüyen hiyerarşi ve askerileşme nomadik pastoralist topluluklar için yeni bir sorunu da beraberinde getirmektedir. Askerileşme sonucu erkek nüfusun üretimden uzaklaşması

üretim üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmakta ve nomadik pastoralistlerin tüketimi karşılayamadığı için dış kaynak edinmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu sonuç, beyin siyasal konumunu sağlamlaştırması için kendine bağlı birçok siyasal ve askeri konumun yaratılmasına neden olmaktadır. Üretimden ayrıklaşanların sayısındaki artış toplamda tüketimin artmasına neden olmaktadır. Askerileşmenin yarattığı bu üretim engeli ihtiyaçların karşılanmasında yerleşiklerin kaynaklarına erişimi bir gerekliliğe dönüştürmektedir. İçsel kaynaklar devletin siyasal merkezinin tüketimini dahi karşılayamamaktadır (Di Cosmo, 2022, s. 234). Nitekim askerileşmeyi devlet oluşumunun temel belirleyicileri arasına dahil eden bu yaklaşım temelde Andreski'nin askeri örgütlenmenin türünün ve toplumdaki yayılımının bir ülkenin toplumsal tabakalaşmasını belirlediğini öne sürdüğü tezinden etkilenmektedir. Andreski (1968), askerileşme sonrası tüm erkeklerin askeri kullanımının zaman içerisinde toplam faydaya olumsuz etkisini vurgulamaktadır (Andreski, 1968, s. 33). Ancak Andreski'den farklı olarak Di Cosmo süreci kriz ile ilişkilendirerek krizin olmadığı zamanlarda askeri katılım yüksek olmasına rağmen gündelik hayatın temelden etkilenmediğini erkeklerin büyük çoğunluğunun av ve akıncılık gibi faaliyetlerine devam ettiğini belirtmektedir (Di Cosmo, 1999, s. 18).

Nomadik pastoralist topluluklardaki devlet oluşumunu kriz bağlamında açıklamaya çalışan bu yaklaşımların, devlet oluşumunun içsel boyutuyla da anlaşılmaya çalışıldığı bir bakış açısı olarak değerlendirilmesi mümkündür. İklim, değişen çevresel koşullar, askeri yenilgiler, yerleşik toplulukların baskısı gibi çeşitli sebeplerle oluşan aşılmaz kriz her şeyden önce toplumsal düzenin bozularak kabile yapılarının parçalanmasına neden olmaktadır. Toplumsal çözülme kabile üyelerinin farklı şekillerde akrabalık temelinden ayrık olarak birleşmelerine yol açmış ve bu birleşim yeni karizmatik liderler yaratmıştır. Karizmatik bir lider etrafında toplanan eski kabileler devlet ile sonuçlanacak yeni bir siyasal örgütlenme safhasına dahil olmuşlardır (Di Cosmo, 1999, ss. 4-7). Yeni siyasal yapının varlığı, kabile soyluluğunu da kökten değiştirmiş kabileler üstü merkezi bir yapının kurulmasına neden olmuştur. Bu durum A. Zeki Velidi Togan'ın hanlar beyler savaşı olarak adlandırdığı gibi boy aristokrasisinin yeni

merkeze kayıtsız şartsız itaat etmediği, kendi varlığını sürdürmeye çalıştığı yeni bir dönemi de beraberinde getirmektedir (A. Z. V. Togan, 2019, s. 418). Nitekim Di Cosmo da "...kabile aristokrasisi tarafından temsil edilen yerel çıkarlar ile merkezi güç arasındaki çatışmaların İç Asya tarihinin en önemli konularından biri..." olduğunu belirtmektedir (Di Cosmo, 1999, s. 31). Bu doğrultuda nomadik pastoralist devletin oluşumunda önemli içsel faktör temel bir egemenlik arzusu olarak da değerlendirilmektedir. Tabi halkların mevcut gücü yerinden ederek ayrıcalıklı konuma gelme isteği sürekli devam etmektedir. Ayrıca merkezde oluşan güç grubu da kendi içerisinde sıklıkla rekabet ile sınanmaktadır. Bu durumda iktidardaki rekabet ve tabi halkların egemenlik arzusu nomadik pastoralist devlet yapılarının döngüsel olarak tekrarlanmasına neden olmaktadır (Drompp, 2005, s. 108).

Bu nedenle yönetimin merkezileşmesi tabi halklara ve iktidardaki rekabete karşı egemenliğin daima yeniden üretilmesi ihtiyacını doğurmakta olduğunu belirtmek mümkündür. Di Cosmo, topluluğun kaynakları pahasına oluşturulan yeni yapılarını ve kabile-merkez çatışmasını sürdürebilmesinin mümkün olmadığını belirterek nomadik pastoralist devlet yapılarının birincil hedefinin daima yerleşik artıya ulaşmak amacıyla geliştiğini belirtmektedir (Di Cosmo, 1999, s. 23). Dış kaynaklardan gelirin sağlanması Orta Asya nomadik pastoralist devletlerinin en önemli sorunlarından biri olarak nitelendirilmektedir. Devletin bütüncül yapısının korunması için dış kaynaklardan gelirin devamlı elde edilmesi gerekmektedir (Di Cosmo, 2022, s. 234). Siyasal bütünlüğün devamı ve merkezi yapının korunması haraçlara bağlı olmaktadır ancak haraçların devamlılığının sağlanması zor olduğu için sistem sınırlı bir gelişimi yansıtmaktadır. Bu nedenle haraç sistemi merkezin kendi içerisindeki istikrarsızlığı ve kabilevi yapıların gelirden pay baskısı nedeniyle devletlerin en başından kırılğan bir yapıda oluşmasına neden olmaktadır (Di Cosmo, 2022, ss. 234-236).

Orta Asya'da nomadik pastoralist toplulukların devlet oluşumu ve yapısına ilişkin krize dayalı yaklaşım temelde bağımlılık tezlerine karşı bir argüman ortaya koymakla birlikte nomadik pastoralizmin kendine yeterliğini

imkansızlaştırarak dışsal bir kriz yaratılması ve devlet için ihtiyaç duyulan gelirin mecburi olarak yerleşik topluluklardan elde edilmesi yoluyla devlet oluşumunu açıklama çabası bu yaklaşımı bağımlılık tezlerine yaklaştırmaktadır. Her iki yaklaşım da akrabalığa dayalı kabile yapısını ve nomadik pastoralist devletlerin tarımsal ekonomiye bağımlılığını kabul etmektedir. Nitekim, krize dayalı devlet oluşumu yaklaşımında da nomadik pastoralist toplulukların öncelikli olarak siyasal oluşumu kabile olarak değerlendirilmekte ancak kriz sonrası devlet oluşumuna giden süreçte kabile yapılarının bozulduğu belirtilmektedir (Di Cosmo, 2022, s. 232). Böyle bir yaklaşım, bir döngü yaratarak devletler yıkıldığında aşılmış kabile düzeninin yeniden var olmasıyla da sonuçlanmaktadır. Başka bir ifade ile kırılın devlet yapısı nedeniyle okşe giden devletlerde kabilevi yapılar döngüsel olarak yeniden ortaya çıkmaktadır. Bu durum nomadik pastoralist devleti salt yoksullukla ilişkili bir yapıya dönüştürmekte ve ortaya çıkan yönetici elitin gücünü ekonomiden ayrıştırarak krizden kurtarıcı karizmatik liderler yaratmaktadır. Devletin ortaya çıkışı öncesinde servet farklılaşması ihtimalini yok saymaktadır. Arkeolojik kaynakların işığında nomadik pastoralist topluluklarda servet farklılaşmasının Orta Asya Tunç ağı'nda mevcut olduğu bilinmektedir (Houle, 2010, ss. 181-182). Bu nedenle toplumsal ayrışmanın kriz öncesi yani devlet oluşmadan önce yalnızca g ve av organizasyonunun planlanması doğrultusunda geliştiği görüşü bariz bir şekilde tespit edilebilen Tunç ağı'nda elit hanelerin ortaya çıkışını değerlendirmeye almamaktadır.

Bu noktada önemli bir sorun devlet öncesinde yalnızca gn ya da avın düzenlenmesinden sorumlu olduğu iddia edilen elitin bu ayrıcalığı nasıl elde ettiğidir. Ekonominin siyasaldan ayrılarak temellendirildiği bu tarz görüşler sezgisel çıkarımlar yoluyla sorunların üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Nitekim kriz teorisi Türk devletlerinin oluşumunda da yeni bir elitin yaratılarak kabile yapılarının yıkıldığını belirtmektedir. Ancak Tunç ağı'nda elit soyların ortaya çıkışının, prestij ekonomisinin bir parçası olarak gerçekleştirilen hedefleri desteklemek ve genişletmek için birçok kaynaktan zenginlik yaratma ve dağıtma sürecinin başlangıcı olması çok daha muhtemeldir. Esas olarak yerleşiklerden

elde edilen mallara duyulan ihtiyaç ya da gerekliliğin nomadik pastoralizmin doğasıyla ilgili olup olmadığı tartışmalı bir konu olmaktadır. Yerleşiklerden elde edilen mallar genel olarak yalnızca elit hanelere ve ticarete ilişkin olmakta ve bu yolla elde edilen mallar yalnızca siyasal yapıların devlet oluştuktan daha sonraki gelişimine katkı sağlamaktadır. Nitekim kriz sonrasındaki prestij mallarına duyulan ihtiyaç bir devletin oluşumuna neden olacak bütün süreçleri açıklayıcı bir unsur olarak yeterli gözükmemektedir. Bu nedenle, nomadik pastoralist devlet oluşumuna ilişkin yerleşikliğe ait kavramsal önceliklere dayanan yaklaşımlardan uzaklaşma çabası içerisine giren eleştirel yaklaşımların incelenmesi önemli görülmektedir.

1.2.3. Devlet Oluşumunda Yerleşiklik Vurgusuna Karşı Eleştirel Yaklaşımlar

Nomadik pastoralist devleti açıklamaya ve anlamaya yönelik dışsallığa karşı özgül karmaşıklık vurgusunun da yapılması gerektiğini vurgulayan çalışmalar tarafından nomadik pastoralist toplulukların basitleştirilmiş geleneksel stereotiplerine yönelik eleştirel bir yaklaşım benimsenmektedir. Nomadik pastoralist toplulukların dışardan belirgin bir etkiye gerek kalmaksızın kendi kendilerine siyasal karmaşıklık yapıları oluşturabileceğini kabul eden görüşler çerçevesinde nomadik pastoralist topluluklara yönelik tarihsel bağlam içerisinde bir anlayış inşa etmek için arkeolojik kanıtlar, tarihsel eleştiri ve antropolojik teori bir araya getirilmektedir. Bu doğrultuda özellikle literatürde sıklıkla karşılaşılan nomadik pastoralist siyasal yapıların oluşumunda içselliği tamamen dışlayan ve siyasal yapıların oluşumunda yalnızca dış faktörlerin etkisine vurgu yapan yaklaşımlar eleştirilmektedir (Rogers, 2012, s. 243). Nitekim eleştirel nomadik pastoralist devlet oluşum yaklaşımlarıyla, nomadik pastoralist topluluklara ilişkin geçmişten beri var olan hâkim teorik yaklaşımın ve çıkarımların nomadik pastoralist toplulukların yerleşik topluluklara ekonomik ve siyasal bağımlılıklarını vurguladığı ancak bu vurgunun çoğunlukla önyargılı, çarpıtılmış ve tarihsel bağlamdan uzak kaynaklar ve kavramlara dayandığı belirtilmektedir (Honeychurch, 2013, s. 285). Bu nedenle eleştirel yaklaşımda devlete ilişkin karmaşıklığın anlaşılmasında nomadik pastoralist topluluklara ait arkeolojik

kaynakların açığa çıkarılarak tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilmesinin önemine vurgu yapılmaktadır. Nitekim arkeolojik kaynaklardan elde edilen bulgular doğrultusunda ekilen-bozkır ayrımı ve nomadik pastoralist topluluğun kaçınılmaz bir şekilde karmaşık siyasal yapılar oluşturamamaya mahkûm doğası gibi kabul görmüş paradigma ve kategorizasyonların geçerliliği sorgulanabilmektedir (Honeychurch & Makarewicz, 2016, s. 352; Makarewicz, 2013, s. 162). Arkeolojik kaynaklardan yararlanarak tarihsel belgeleri değerlendiren eleştirel yaklaşımlar, bağımlılık yaklaşımlarının aksine Orta Asya'da nomadik pastoralizmin esnekliği ve sürekliliği vurgulayarak, bu toplulukların durağan olmadıkları, değişen çevresel ve toplumsal koşullara yanıt olarak yapılarını dönüştürebildiklerini, nomadik pastoralizme özgü devamlılıkları olduğunu ve böylece geniş ve karmaşık siyasal varlıklar oluşturabildiklerini öne sürmektedir (Frachetti, 2009, ss. 40-41; Rogers, 2012, s. 238).

Nitekim eleştirel yaklaşımların temel eleştirisi, nomadik pastoralist toplulukların siyasal örgütlenme yapısını, akrabalığa dayalı eşitlikçi ilkel örgütlenme biçimleri veya salt çevresel ortamlarıyla sınırlı basit konfederasyonlarla eş tutan çalışmalarla nomadik pastoralist toplulukları yerleşiklerle kıyas yoluyla açıklanmaya çalışılmasındadır (Honeychurch, 2014, ss. 311-312). Bu yaklaşımlar, nomadik pastoralistler arasındaki içsel olarak gelişen ve uzun zamana yayılan siyasal süreçleri basitleştirmekte ve göz ardı etmektedir. Ayrıca nomadik pastoralist topluluklar arasında büyük ölçekli sosyopolitik örgütlenmelerin özgün biçimlerinin oluşabilme ihtimali de neredeyse tamamen yok sayılmaktadır (Murl, 2016, ss. 11-12). Bu nedenle eleştirel yaklaşımlar bu bağımlılık tezlerine karşı Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarının karmaşık siyasal yapıları oluşturma sürecinde özgül dinamiklerin değerlendirilmesi gerekliliğine vurgu yapmakta ve nomadik pastoralist topluluklara yönelik kabilevi, ilkel ve barbar topluluk vurgusunun karşısında yer almaktadırlar. Nitekim eşitlikçi akrabalık temellerine yönelik olarak geliştirilen yaklaşımların nomadik pastoralist toplulukların siyasal ve toplumsal yapılarının anlaşılmasını zorlaştırmakta olduğu savunulmaktadır.

Bu doğrultuda eleştirel yaklaşımlarda, devlet öncesi nomadik pastoralist topluluklarda eşitsiz yapıların varlığı kabul edilmekte ve devletin zaten var olan eşitsizlikler etrafında şekillenmiş yönetim yapıları olarak yorumlanması gerektiğini arkeolojik bulgularla açıklamaktadır. Bu yaklaşım dahilinde sunulan kanıtlar, nomadik pastoralist topluluklar arasında Orta Asya Tunç Çağı'ndan beri süre gelen eşitsizliğin ve siyasal oluşumların varlığını ispatlayarak klişeleşmiş akrabalık topluluğu kavramsallaştırmasının yerine alternatif bir devlet oluşum modeli sunmaktadır (Houle, 2010, s. 181). Devletin oluşumu, yerleşiklerin aksine merkezi olmayan dağıtılmış bir güç olarak konumlandırılmaktadır. İktidar sahiplerinin doğrudan bir merkeze bağlılığı yerine bozkırda var olan çeşitli iktidar yapılarının aralarındaki yatay ilişki sonucu bir devlet oluşmaktadır (Sneath, 2007b, ss. 1-3). Farklı aktörler, kurumlar ve gruplar göreceli olarak devlet yapısı içerisinde özerkliğe sahip olmaktadır. Bu nedenle devlet için kalıplaşmış yerleşik topluluk hiyerarşisi yerine siyaset, çatışma ve uzlaşma yoluyla etkileşime girilen parçalanmış dağınık güç modeli önerilmektedir. Dolayısıyla eleştirel yaklaşım doğrultusunda devlet, yerleşik olmayan toplumsal bir ilişki olarak değerlendirildiği için hiyerarşi ve merkezleşmenin yerleşiklerde anlaşıldığı gibi bir varlığı devlet için mutlak kriterler olmamaktadır (Honeychurch, 2014, s. 284, 2015, s. 57). Çünkü yerleşik topluluklara nazaran devleti yaratan hareketsizlik değil harekettir ve hiyerarşi ve merkezilik de bu doğrultuda hareketin koşullarıyla birlikte gelişecektir. Benzer bir şekilde yerleşik devletlerden farklı olarak soylu aileler ve topluluk tek bir yerleşik merkezin kontrolü altında değildir, soylular arasında paylaşılmış güç ağıyla dengede tutulmaktadır (Chang, 2018, s. 161).

Eleştirel yaklaşımlar temelinde olan bu bakış açısı aynı zamanda nomadik pastoralist karmaşık yapıları geniş coğrafi alanları birleştiren dinamik ve esnek sistemler olarak değerlendirmektedir (Honeychurch, 2014, s. 284). Bu nedenle devletin temel yapısını belirleyen hareketlilik, yerleşik topluluklardan farklı olarak geniş ve düşük yoğunluklu alanların yönetilmesini ve kontrol edilmesini sağlamada temel bir strateji olarak kullanılmaktadır. Hareketlilik aynı zamanda toplumsal yapının oluşumundaki ana unsur olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Nomadik pastoralizmin doğasında var olan hareketlilik gücün dağıtıldığı devletin oluşumunda ve geniş alanların kontrolünün sağlanmasında gerekli olan esnekliğin sağlanmasına neden olmaktadır (Chang, 2018, s. 162). Hareketlilik bağlamında kurulan sosyo-mekânsal ilişki siyasal denge ve kontrol yöntemleriyle ifade edilmektedir. Nitekim düşük nüfus yoğunluklarına rağmen, nomadik pastoralist topluluklar geniş coğrafi alanlarda yinelenen bir şekilde oluşma eğilimindedir. Bu nedenle Orta Asya'nın nomadik pastoralist siyaseti de bu geniş alanlara göre şekillenmektedir ve oluşan devlet yapıları hareketliliğe rağmen değil hareketlilik yoluyla ortaya çıkmaktadır (Honeychurch, 2014, ss. 296-298). Bu açıdan bakıldığında eleştirel yaklaşımlarda, bağımlık yaklaşımlarının ve yerleşiklerin bakış açısıyla nomadik pastoralizmin devlet oluşturabilmesini sınırlayan unsurlarının aslında devletin temel bileşenlerini oluşturanlar olma ihtimali ortaya konulmaktadır (Frachetti, 2012, ss. 2-3).

Nomadik pastoralistler yerleşik toplulukların yarattığı karmaşık yapıların aksine uzun mesafeli yönetimi mümkün kılan devlet biçimleri yaratmaktadır ve nomadik pastoralist toplulukların temel özelliği olan hareket bölgelerin uzun mesafeli olarak yönetilmesini sağlamaktadır (Shultz, 2019, s. 28). Nomadik pastoralizm bu nedenle devlete karşıt olan değil devletin bütünleştiriciliğinin somutlaşmış hali olarak görülmektedir. Bu nedenle nomadik pastoralizmin kendine özgü doğası gereği yerleşiklerden farklı olarak oluşturulan siyasal yapıların esnekliğine vurgu yapılmaktadır (Miller, 2024, s. 241). Nitekim devlet oluşumunun içselliğine vurgu yapan bu çalışmalar tarafından nomadik pastoralist toplulukların toplumsal ve ekonomik sistemlerinin son derece esnek ve merkezsiz olduğu belirtilmekte ve esnek ve merkezsiz yapının da değişen ortamlarda çeşitli şekillerde gelişmelerine olanak sağladığı savunulmaktadır. Mevsimsel göçler doğrultusunda nomadik pastoralist topluluklar geçimlerini ve siyasal örgütlenme yapılarını değişen koşullara göre uyarlayabilmektedir (Frachetti, 2009, ss. 40-41). Uyarlanabilirlik, yönetilen alanlar boyunca birbirine bağlı ancak yerel olarak farklılaşan sosyo-ekonomik sistemlerden oluşan bir ağ yaratmakta ve yerleşik devletlere benzer merkezi siyasal yapılara ihtiyaç duyulmadan etkileşim ve kaynak kontrolü gerçekleşmektedir. Bu doğrultuda

nomadik pastoralist topluluklar her zaman hiyerarşik örgütlenmeler oluşturmak yerine koşullara yanıt olarak değişebilen esnek siyasal egemenlik dinamiklerini sürdürerek de karmaşık siyasal yapılarını oluşturabilmektedir (Frachetti, 2009, s. 41).

Bu doğrultuluda eleştirel yaklaşımların bakış açısı ile ele alındığında nomadik pastoralist topluluklarda devlet oluşumunu yerleşik topluluklardaki devlet oluşum süreçleri ile değerlendirmenin nomadik pastoralist devlet oluşumunun kavranmasını zorlaştırmakta olduğu belirgin bir şekilde kavranabilmektedir. Bu nedenle nomadik pastoralist devletin, yerleşik topluluklardan farklı bir oluşuma ve yapıya sahip olmakla birlikte olgusal olarak genelleştirilmiş devlet kavramının dışına çıkılmadan ya da marjinalleştirilerek devlet kavramının ardına itilmeden devletin farklı bir varyantı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Krader, 1978, ss. 105-106). Nomadik pastoralist devletin oluşumu ve yapısına ilişkin olarak bağımlılık tezleri ya da krizi teorisi gibi dışsallığa vurgu yaparak nomadik pastoralistlerin devlet oluşumunda iç dinamiklerin etkisini görmezden gelen yaklaşımlara karşı geliştirilen devlet oluşumunda iç dinamiklere de vurgu yapan eleştirel çalışmalar nomadik pastoralist topluluklara yönelik yeni bakış açıları geliştirilmesinde önemli gözükmektedir. Nitekim özellikle son kırk yılda gerçekleştirilen çalışmaların önemli bir kısmı, nomadiklerin yerleşikliğe olan bağımlılıkları doğrultusunda geliştirilen yaklaşımların salt etnografik gözlem ve yerleşiklere ait kaynaklardan yapılan çıkarımlara dayalı olmaktadır. Ancak yapılan arkeolojik incelemeler sonucu Moğolistan'ın Geç Tunç Çağı'ndaki sosyopolitik tablosunun aslında şimdiye kadar düşünülenenden çok daha karmaşık olduğu ispatlanmaktadır (Houle, 2010, ss. 184-185).

Son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar (Frachetti, 2012, ss. 20-21; Honeychurch & Amartuvshin, 2006, s. 274; Rogers, 2017, s. 1), nomadik pastoralist topluluklardaki siyasal karmaşıklığın çoğunlukla nomadik pastoralist yaşam tarzının temel özelliklerinden kaynaklandığını öne sürmekte özellikle siyasal organizasyon ve hareketliliğin getirdiği sonuçlar arasında çeşitli bağlar kurmaktadır. Nomadik pastoralistler arasında Geç Tunç Çağı'nda yerleşiklerle

hiçbir temasın olmadığı alanlarda dahi derin toplumsal eşitsizliğin ortaya çıkarılması (Houle, 2010, s. 181), MÖ üçüncü yüzyılda kurulmuş Hun Devleti veya milattan sonra (MS) altıncı yüzyılda kurulmuş Göktürk Devleti için dahi eşitlikçi akraba topluluklar olduklarını belirten yorumları da geçersiz kılmaktadır.

Thomas Allsen'in de belirttiği Orta Asya'da kabilelerin "...gerçek olmaktan çok hayali olan akraba bireylerden oluşan siyasal varlıklar olduğu..." (Allsen, 1994, s. 325) düşüncesi mezar kazılarında gerçekleştirilen genetik köken çalışmalarında da ortaya çıkarılmaya devam edilmektedir. Kazıların sonucuna göre soylu hanelere ait mezarlardaki kalıntılar birbirleriyle büyük oranda benzeşirken topluluktaki diğer üyelere ait kalıntıların birbirleriyle eşleşmediği hatta aralarında Orta Asya'nın farklı bölgelerinden gelen kişilere ait kalıntıların da olduğu görülmektedir (Houle, 2010, s. 181; Seregin, 2019, ss. 143-144). Bu durum soylulara ait akrabalık bağları sonucu oluşan soylu hanelerin nomadik pastoralizme özgü çalışmalarda yanıltıcı bir şekilde bütün bir topluluk yapısının örgütlenme biçimi olarak değerlendirildiği görüşünü doğrular niteliktedir (Sneath, 2007b, s. 2). Nomadik pastoralist devlet oluşumunda akrabalık örgütlenmesine karşı tezler, akademisyenler tarafından sunulan kanıtlarla literatürdeki yaygın bir algıyı yıkarken devlet öncesi siyasal elitin var olduğu bir düzenin varlığının daimî olarak kabul edilmesine de dolaylı olarak katkı sağlamaktadır.

Bu kabul, her ne kadar böyle bir amaç taşımasa da nomadik pastoralist topluluklara yönelik geliştirilen bağımlılık tezlerinde aktarılan Orta Asya'da değişmez ve zamansız kabilevi toplulukları değişmez ve zamansız aristokratik topluluklara dönüştürme tehlikesi yaratmaktadır. İçsel dinamiklere vurgu yapmak ve kabilevi topluluk yanılgısını yıkmak için kullanılan dağıtılmış ve paylaştırılmış siyasal egemenlik ilişkileri etrafında şekillenen aristokrasi bütün Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarına uyarlanmaya çalışıldığında bağımlılık tezlerinin sunduğu genel geçer tezlerden farksız hale gelebilmektedir. Nitekim bağımlılık tezleri, Orta Asya'yı kabile siyasal örgütlenmesi tarafından şekillendirilen bir bölge olarak tanımlamakta, oluşan konfederasyonların dışsal veya istisnai olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde eleştirel çalışmalar da Orta

Asya nomadik pastoralist topluluklarının temeli olarak devlet öncesi daimî bir aristokratik yönetim üzerinde durmaktadır. Diğer taraftan da merkezi yönetimleri bölgenin siyasal yapısının ayrılmaz bir parçası olmaktan ziyade geçici uzantılar olarak tanımlanmaktadır. Sneath'in aristokrasiyi tarih dışı bir sabit olarak tasvir etmesi, aristokratik sistemlerin zaman içinde ortaya çıktığı ve dönüştüğü süreçleri görmezden gelmektedir.

Sneath'in aristokrasiyi verili kabul eden yaklaşımı, Barfield'in kabile örgütlenmesine ilişkin statik anlayışına benzer şekilde, nomadik pastoralist topluluklara ilişkin sabit bakış açısını sürdürmektedir. Özellikle Hunlar ve Göktürkler açısından bakıldığında devlet oluşumunun ilk aşamasında ve sonrasında bu yapıların “başsız” topluluklar olarak değerlendirilmesi uygun gözükmemektedir (Sneath, 2007b, ss. 181-182). Nitekim yalnızca Tunyukuk yazıtını incelediğimizde dahi Türklerde devletlerin el olarak nitelendirildiği elin de kağanlı budun anlamına geldiği görülmektedir. Çin dahil olmak üzere yerleşik devletler Tunyukuk yazıtında “kağanlı budun” olarak ele alınmaktadır (Tekin, 1994, ss. 1-23). Bu açıdan bakıldığında Hunların ve Göktürklerin kağansız ve kağan maiyetindeki yönetici aile dışında aristokratik baskı ile yönetilen bir devlet yapısına sahip olduğunu düşünmek tarihsel verilerle uyumsuzdur. Bu yaklaşımın Sovyetler Birliği döneminde Rus akademisyenlerin sıklıkla çalışmalara konu olmuş “göçebe feodalizmi” kavramının güncellenmiş bir versiyonu gibi yorumlanma tehlikesi barındırdığı belirtilmelidir (Kradin, 2012, ss. 130-131).

Sonuç olarak, bağımlılık ve kriz yaklaşımları doğrultusunda yerleşikliğe ait anlatıların ve kavramsal kategorilerin eleştirel yaklaşımlarla sorgulanması, nomadik pastoralist yönetimleri anlamak için alternatif analitik bakış açılarına duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bakış açısındaki bu değişim, nomadik pastoralist siyasal yapıların oluşturulduğu ve sürdürüldüğü maddi koşullara ilişkin daha geniş değerlendirmelerin de gerçekleştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda, nomadik pastoralist topluluklara özgü

hareket ve mekân arasındaki ilişki değerlendirilerek, nomadik pastoralist devlet oluşumu da yeniden ele alınabilecektir.

1.3. HAREKET VE MEKÂN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA NOMADİK PASTORALİST TOPLULUKLARDA DEVLET OLUŞUMU

Orta Asya'da nomadik pastoralist toplulukların karmaşıklığı ve bu karmaşıklığın devlet olarak adlandırılması, yazılı kaynakların yetersizliği ve yerleşim yerlerinin belirsizliği özellikle de devlet merkezi olarak nitelendirilebilecek alan ve yapılarının eksikliği nedeniyle literatürde tartışmalı bir konu olmaya devam etmektedir. Daha önceki bölümlerde tartışıldığı üzere nomadik pastoralist üretim biçimi ve bu üretim biçimiyle ilişkili toplumsal ve siyasal sonuçların nomadik pastoralist topluluklarda devlet oluşumunun mümkün olmasını engellediği görüşü korunmakta olan bir bakış açıdır. Bu bakış açısı ile devletin tanımlanmasında ve devlet oluşumunun açıklanmasında hem modern kavramlarla pre-modern devlet oluşumu açıklanmaya çalışılmakta hem de yerleşikliğe ait özelliklerle nomadik pastoralist topluluklar değerlendirilmekte ve yerleşiklikten farklı olan her bir özellik belirgin devletsizlik olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan tarihsel süreçlere bakılırken merkeze alınan Avrupa merkezci çizgi, Batı'da ortaya çıkan yapıların Batı dışı topluluklarda da aranmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu doğrultuda toplulukların kendi bağlamları içinde değil de dışarıdan dayatılmış kalıplar çerçevesinde incelenmesi, toplulukların tarihsel özgünlüğünü göz ardı eden indirgemeci ve dışlayıcı yorumlara neden olmaktadır (Reyhan, 2008, s. 279).

Bu bağlamda yerleşikliğe ait özelliklerin devlet oluşumunun her zaman belirleyici faktörleri olup olmadığının tartışılması gereklidir. Şehirlerin varlığını, tarımı ve tarım ekseninde yoğunlaşan nüfusu devletin oluşumu ve yapısına ilişkin normlar olarak kabul etmek Orta Asya'da nomadik pastoralist toplulukların çeşitlilik gösteren toplumsal ve siyasal yapılarının göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla yerleşik topluluklara ilişkin özellikleri devletin oluşumunun açıklanmasında her zaman norm olarak kabul etmek yerleşikliğin

karşısında olan her şeyin yok sayılmasıyla sonuçlanmaktadır. Ancak nomadik pastoralist topluluklar ve onların belirgin özelliklerini belirleyen hareketlilik, sınırları çizilmiş, kalıplaşmış ve yerleşiklikten esinlenen evrimsel paradigmalara uymamakta aksine doğrusal olmayan bir çizgide değerlendirilme ihtiyacını gerektirmektedir (Negus Cleary, 2018, ss. 1-2).

Modern öncesi topluluklarda yerleşikliğe ait parametreler devlet oluşumu ile sonuçlanabiliyorken nomadik pastoralizme ilişkin parametrelerin siyasal organizasyon ile sonuçlanmamasının belirgin tek nedeni nomadik pastoralist örgütlenme yapısının kıyas yoluyla anlamlandırmaya çalışılmasıdır. Ayrıca, öne sürülen tezlerde sıklıkla yerleşiklik siyasal organizasyon geliştirir önermesi ile mekân-örgütlenme ilişkisi kurulmakta, devlet oluşumu mekânsallığı gerektirir kabulüne varılmaktadır. Ancak bu mekânın tanımlanması ve kabul edilirliliği yine yerleşikliğe ilişkin bakış açılarıyla oluşturulmaktadır. Bu doğrultuda nomadik pastoralizme ilişkin en genel kavram olan hareketin açıklanması ve yerleşikliğe karşı hareketin de karmaşık toplumsal ve siyasal örgütlenme ile sonuçlanabileceğinin değerlendirilmesi ve buradan hareketle nomadik pastoralizmin mekânsallığının da kendine özgü yapısının tartışılması önemli gözükmektedir.

1.3.1. Hareketin Devlet ile İlişkisi

Orta Asya'da MÖ iki bin beş yüz ile bin yılları arasında kabul edilen Tunç Çağı'ndan beri nomadik pastoralist toplulukların çeşitli hayvan türleri ile belirli amaçlar doğrultusunda hareketli bir yaşam sürdürdükleri yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu tespit edilebilmektedir (Rogers, 2012, ss. 206-207). Hayvanlarla birlikte hareket hem harekete neden olan etmenler hem de hareketin sonuçları bakımından harekete dahil olan toplulukların toplumsal ve siyasal yapısını doğrudan etkilemektedir. Nitekim en genel anlamıyla belirli ekonomik amaçlarla başlayan hareket; sürü, otlak ve su kaynaklarının yönetilmesini ve bölgesel koşullara toplumsal uyumu gerektirmektedir (Erdenebaatar, 1996, ss. 58-59). Bu doğrultuda özellikle coğrafi ve ekolojik

koşullar, sürü yapılarının şekillenmesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmaktadır. Koşullar etrafında şekillenen sürü yapıları çoğu zaman toplumsal çevre ve siyasal alanın da etkisiyle uyumlaştırılmaktadır. Orta Asya'da tespit edilebilen ve eski zamanlardan beri süre gelen sürü dağılımına bakıldığında at ve koyunun sürülerdeki baskın hayvanlar olduğu görülmekte ancak at ve koyunun yanı sıra keçi ve büyükbaş hayvanların da sürülere dahil edildiği bilinmektedir (Batbuyan, 1996, s. 199; Khazanov, 2015, s. 134).

Sürü ve dolayısıyla otlaklarla olan ilişki, çevresel koşullar ve sürü arasındaki dengenin sağlanmasını gerektirmektedir. Bu nedenle genel görüş nomadik pastoralistlerin değişen ekolojik koşullar karşısında üretim dengesini korumak için bir otlaktan başka bir otağa hareket ettiğidir. Bu da hareketin, doğa ve sürü arasındaki karşılıklı ilişkilerin yönetilmesi anlamına gelmesi demektir (Erdenebaatar, 1996, ss. 59-60). Ancak bu noktada nomadik pastoralist toplulukların hareketinin iklimsel baskılarla başa çıkmak için gerçekleştirdikleri büyük ölçekli göçlerden farklılığının da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Nitekim, nomadik pastoralist hareket, yıl boyunca ya da belirli dönemlerde farklı otlakların döngüsel olarak kullanılmasının anlaşılmasıyla doğru olarak değerlendirilebilir (Atwood, 2004, ss. 14-15). Bu nedenle hareketin itici gücü, yalın bir bakış açısıyla bulunulan otlakların yıl boyunca hayvanları beslemek ve sürülerin devamlılığını sağlamak için yeterli olmamasıdır. Hareketi etkileyen diğer ekolojik faktörler arasında otların mevsimsel olarak büyümesi, uygun su kaynaklarının mevcudiyeti, kış rüzgarları gibi sert hava koşullarından korunma, farklı enlemler ve rakımlar arasındaki sıcaklık değişimleri ve hayvanların fiziksel durumuna bağlı olarak araziye erişilebilirlik yer almaktadır. Bu faktörler, sürülerin devamlılığını sağlayabilmek için en uygun koşulları arayan nomadik pastoralistlerin hareketlerini şekillendirmektedir (Atwood, 2004, s. 15).

Çin kaynaklarında, nomadik pastoralist bir topluluk olan Hunlar (Xiongnu) için "Hayvanlarını otlatmak için oradan oraya dolaşıyorlar. Yetiştirdikleri hayvanlar çoğunlukla at, inek ve koyundan oluşuyor, ancak aralarında şu nadir hayvanlar da var develer, eşekler, katırlar ve vahşi atlar ... su ve otlak arayışı içinde

hareket ederler..." ifadeleri kullanılmaktadır (Watson, 1969, s. 155). Yaklaşık olarak iki bin yıl önce yazılmış olan bu metin, Çin yetkilileri tarafından derlenen siyasal kaygılarla düzenlenmiş etnografik bir metin olarak değerlendirilmektedir. Bozkırda dolaşanlar tipleştirmesi, nomadik pastoralist toplulukların genellikle otlaklarda gelişigüzel hareket ediyor olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu nedenle harekete karar verme süreci bir anlamda yalnızca otlakların varlığının ya da yokluğunun ikiliğine indirgenmektedir (Wright & Makarewicz, 2015, ss. 264-265). Bu ikilik temelde doğru gözükse de bu ikiliğin yüzeysel yorumlanması nomadik pastoralist toplulukların hareketinin dürtüsel ya da hayvani eylemlilik hali olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. Böyle bir değerlendirme sonucunda sürü ve otlaklar üzerinde siyasal, toplumsal ve ekonomik hususların etkisi yeterince dikkate alınamamaktadır. Bu nedenle otlak mevcudiyeti ve nomadik pastoralist hareket arasında salt ekolojik ve ekonomik bir ilişki kurulması Çin kaynaklarındakine benzer bir basitleştirmenin tekrarına neden olmaktadır (Wright & Makarewicz, 2015, s. 266).

Hareketliliğe bu yaklaşım hareketin devlet oluşumundaki başlıca engel olarak nitelendirilmesi ile paralel ilerleyen bir bakışı yaratmaktadır. Hareketi dürtüsel bir eylem haline getiren bu yaklaşım doğrultusunda hareket; ya devletin, servetin ve gücün karşısında yer almakta (Lattimore, 1951, ss. 76-80) ya da devletten kaçışın bir sembolü olarak devletin tam karşısına dikilmektedir (Scott, 2009, s. 184). Bu nedenle çoğu kez refah tahilla, devlet tahıl ve köylülerin yoğunlaşmasıyla, hareketlilik ise kaçış, dağılma ve yok olmayla anılmaktadır (Carneiro, 1970, s. 737; Mönkh-Erdene, 2023, s. 407). Örneğin, pirinç ekimine uygun yoğun nüfusu besleyebilecek geniş ovaların varlığı devletin yükselişi ile doğrudan ilişkili görülmektedir (Scott, 2009, s. 50). Böylece hareketsizlik nüfusun yoğunlaşmasına neden olurken hareketlilik nüfusu dağıttığı için devletin karşısında bir güç olarak görülmektedir. Aslında hareketlilik ve hareketsizlik arasında kurulan bu ilişki, topluluklardaki toplumsal ve siyasal yapıyı doğrudan doğruya ekolojik bir temele dayandırmaktadır. Toplumsal ve siyasal yapı coğrafi ortamın tarıma izin verip vermemesiyle değerlendirilmekte ve var olan toplumsal ilişkiler çoğu kez göz ardı edilmektedir.

Üretim biçimi, nüfusun bir toprak parçası üzerinde dağılmasını ya da yoğunlaşmasını belirliyor gibi gözükse de aslında üretimin niceliği de nüfus yoğunluğuyla ölçülmektedir. Nitekim, toplumsal ve siyasal örgütlenmeleri belirleyen de nüfus yoğunluğu olarak kabul edilmesi; en yoğun nüfusu devlet üretirken, yoğunluğu az olan nüfusların tıpkı nomadik pastoralistler örneğinde olduğu gibi eşitlikçi toplulukları yaratmasıyla sonuçlanmaktadır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 189). Bu nedenle salt ekolojik bir bakış açısıyla yapılan değerlendirmede "...nomadik pastoral toplumlar arasında hiyerarşik siyasal kurumlar yalnızca devletli toplumlarla olan dış siyasal ilişkiler tarafından oluşturulur ve yalnızca bu tür toplumların iç dinamiklerinin bir sonucu olarak gelişmez..." görüşünün geliştirilmesi elbette kaçınılmaz olmaktadır (Irons, 1979, s. 362). Ancak önceki bölümlerde de tartışıldığı üzere Orta Asya'da MÖ ikinci binyılın ortalarından MÖ birinci binyılın ortalarına kadar geçen sürede Geç Tunç Çağı'na ait bulgular ve özellikle anıt mezar alanları, nomadik pastoralist topluluklarda erken dönemlerden itibaren karmaşık toplumsal yapıların oluştuğunu göstermektedir. Nitekim Geç Tunç Çağı'nın yerleşik devletlerle düzenli etkileşimin var olmadığı dönem olması da bu karmaşıklığın gelişimi açısından bağımlılık tezlerine karşı önemli bir nokta oluşturmaktadır (Houle, 2010, s. 9; Popova, 2009, s. 298). Bu nedenle MÖ 200'den itibaren varlık bulan geniş yayımlı nomadik pastoralist karmaşık yönetimlerin bu tezler doğrultusunda değerlendirilmeye devam edilmesi tutarsız çıkarımlar yapılmasına yol açabilmektedir.

Diğer taraftan, hareketi salt otlatmaya dayalı bir faaliyet olarak değerlendirmek de onu belirleyen ve onunla şekillenen yapının incelenmesini güçleştirecektir. Nomadik pastoralist devletlerin Orta Asya'da yükselişi, mekân ve mekânın kullanımında daha önceki dönemlerle (Tunç ve Erken Demir Çağları) karşılaştırıldığında önemli bir değişimi de yansıtmaktadır. Bu değişim, mekânın ve hareketin siyasal işlevleri desteklemek için siyasal alan tarafından kullanıldığını göstermektedir (Rogers, 2017, ss. 5-6). Hareketin ekolojik boyutu yadsınamaz olmakla birlikte tıpkı hareketsizliğin yerleşik topluluklarda bir kontrol mekanizması olarak kullanılması gibi nomadik pastoralist topluluklarda da

hareketin siyasal elit tarafından kontrol mekanizması olarak kullanılabilir olduğunu düşünmek devlete ilişkin yalnızca yerleşik topluluklara ait bakış açılarını değiştirmek için önemlidir. Bu doğrultuda nomadik pastoralist hareketin nedenleri ve hareketin sonuçlarının toplumsal olan, siyasal olan ve ekonomik olanın içkinliği dahilinde kapitalizm öncesi toplulukların genel nitelikleri çerçevesinde değerlendirilmesi hareketin anlaşılabilmesi için yol gösterici olmaktadır. Nitekim, kapitalizm öncesi topluluklarda toplumsal mülkiyet ilişkileri siyasal alanın durumunu belirlemektedir (Wood, 2008, ss. 11-12, 2016, ss. 312-313). Nomadik pastoralist topluluklar için de siyasal olanın; harekete neden olan etmenler, hareket ve hareketin bir sonucu olarak gelişen kaynaklar ve ürünler üzerindeki mülkiyet ve bunlardan doğan ilişkilerden ayrı olarak düşünülmemesi gerekmektedir.

1.3.2. Hareketin Düzenlenmesi: Siyasal Alan ve Mülkiyet

İlk kısımda aktarılan tezler doğrultusunda en temel biçimiyle nomadik pastoralist harekete bakıldığında hareketin kaynakların kontrolü, siyasal merkezleşme ve düşük yoğunluklu dağınık nüfusa sebep olması nedeniyle siyasal kontrolün sağlanmasında bir engel olduğu vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda nomadik pastoralist topluluklarda; hareketlilik, siyasal kontrol ve kaynak yönetimi arasındaki karmaşık ilişki tek boyutlu olarak ele alınmakta ve hareketlilik devlet üretmez görüşü oluşturulmaktadır (Barfield, 2023, s. 119; Burnham, 1979, s. 359; Irons, 1979, ss. 371-372; Lattimore, 1951, ss. 68-70). Özellikle otlak kullanımını optimize etmek için topluluğun dağıtılması ihtiyacı ile topluluğun belirli amaçlar doğrultusunda birleştirilmesi gereksiniminin ardında yatan çatışma göz ardı edilerek nomadik pastoralist topluluklar için güdüsel olarak kendilerini yöneten bir insan sürüsü profili çizilmektedir (Sinor, 1972, ss. 179-180). Nitekim hareketin amaçsız ya da güdüsel bir yer değiştirme olarak anlaşılması nomadik pastoralist toplulukların anlaşılmasını zorlaştırdığı gibi (Atwood, 2004, s. 15) hareketin ekolojik bir bakış açısıyla yalnızca sürülerden sağlanan üretkenliğin artırılması için yapılan bir yer değişimi olarak değerlendirilmesi de benzer şekilde nomadik pastoralist toplulukların yapısının anlaşılmasını güçleştirmektedir.

Kapitalizm öncesi topluluklarda, toplulukların doğrudan üretkenlik güdüsüyle hareket ettiği yaklaşımı toplulukların kendi ekonomik olarak daha etkili çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini varsayan modern ekonomi baskın bir bakış açısı sunmaktadır. Kapitalizm öncesi toplulukların ekonomik olarak daha etkili olandan ziyade kendi çıkarları doğrultusunda ekonomik açıdan üretken ve daha etkili olmayan kararlar aldıklarını (R. Brenner, 2001, s. 190) önceleyen bir bakış hareketin ekonomi dışı bir zor olarak da nasıl işleyebildiğinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu durum sadece nomadik pastoralist topluluklar için değil yerleşik topluluklar için de benzer şekillerde işlemektedir. Asya'daki yerleşik devletlere bakıldığında da siyasal elit ekonomik rasyonalitenin gereklerine uygun davranışlar sergilemek yerine devamlı olarak elde ettikleri artının azami noktaya ulaşmasını yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda istemektedir. Dolayısıyla kapitalizm öncesi topluluklarda neyin ekonomik olarak daha etkili olduğu sorusu yerine o günün koşullarında toplulukta yaşayanların neyi seçmeyi kendi çıkarlarına göre mantıklı bulacağı sorusu etrafında belirlenmektedir (R. Brenner, 2008, s. 58). Nitekim, Güneydoğu Asya'da köylülerin çoğu zaman çeltik tarlalarında yoğunlaştırılması, nüfus kaybının kontrol edilmesi ve vergilendirebilecek nüfusun dağılmasını engellemek için doğrudan siyasal elitin çıkarları doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu durum, hastalıklara açık sağlıksız ortamlar yaratmış ve netice itibarıyla topraktan sağlanan üretkenliği azaltmış olsa da elitler tarafından ekonomik üretkenlik yerine siyasal kontrolün ve çıkarılabilir kaynakların elit çıkarları doğrultusunda elde edebilecek maksimum seviyelere getirilmesi öncelenmiştir (Scott, 2009, ss. 74-75). Bu durum Güneydoğu Asya'da yerleşik topluluklarda devletin oluşumu için belirtilen topraktaki üretkenliğin artışıyla nüfusun yoğunlaşması öncülünün aslında hareketliliğin siyasal kontrolü sağlamak ve daha fazla artı elde etmek için çıkarlar doğrultusunda elitler tarafından engellenmesiyle de ilişkili olduğunu göstermektedir.

Nomadik pastoralist topluluklarda da üretkenliğin artırılması için belirli bir rasyonalite doğrultusunda dağıtılması gereken topluluklar ve sürüler, beyler tarafından sıklıkla birlikte hareket etmeye zorlanmış ve hareket siyasal olarak

düzenlenerek kaynakların kontrolü için uygulanan ekonomi dışı bir zora dönüşmüş olduğu düşünülebilir. Nomadik pastoralizm üzerine gerçekleştirilen araştırmalarda otlakların en üretken şekilde kullanılabilmesi için sürülerin dağıtılması gerektiğinin vurgulandığı görülmektedir (Humphrey & Sneath, 1999, s. 230). Ancak nomadik pastoralist topluluklarda sürü dağıtımının her zaman ekolojik dengelere göre yapılmadığı arkeolojik çalışmalarda ve bazı yazılı kaynaklarda tespit edilmektedir (Atwood, 2015a, s. 295). Bu nedenle Orta Asya'da hareketliliğin karmaşık dinamikler barındırdığı ve hareketliliğin ekolojik ya da ekonomik boyutunun yanı sıra siyasal bir boyutunun da olduğunu belirtmek mümkündür.

Hareketin siyasal olarak düzenlenmesine ilişkin bu durum özellikle Orta Asya'da atın kullanılmaya başlaması ile derinleşmiştir. Nitekim, atın kullanımı, Hunların yükselişinden önce Orta Asya'da siyasal kontrolün sağlanmasının başlıca unsuru olarak nomadik pastoralist toplulukların pek çok değişikliğe uğramasına neden olmuştur (Honeychurch & Amartuvshin, 2006, s. 274). Ancak Hunların yükselişi ile özellikle at, hareketin ve kaynakların kontrolü için önemli bir araca dönüşmektedir. Başka bir bakış ile atlar bozkırdaki mekânsal genişliğe rağmen toplumsal alanın sıkışmasına yardımcı olmakta ve böylece daha geniş bir topluluğun kontrolüne olanak sağlanmasını kolaylaştırmaktadır (Miller, 2024, s. 74). Bu açıdan bakıldığında atlar farklı ya da bilinçli olarak dağıtılmış veya bütünleştirilmiş toplulukların ekonomik ve siyasal kontrolünün sağlanmasında önemli bir araç olmuştur. Ayrıca, atın kullanılmaya başlanması ile otlak tüketimi, otlak dengesinin korunması ve besin ihtiyacının karşılanması için koyun beslemenin çok daha yüksek üretkenliğe sahip olmasına rağmen beyler tarafından topluluğun belirlenen miktarlarda at beslemeye yoğunlaştırıldığı tespit edilmektedir (Sinor, 1972, s. 179). Bu durum nomadik pastoralist topluluklarda da yerleşik topluluklara benzer şekilde üretim tercihinin ekonomik rasyonalite doğrultusunda değil siyasal olarak belirlendiğini göstermektedir. Nitekim, atın aktif kullanımı ile nomadik pastoralist topluluklarda otlaklarının belirli dönemler içinde besleyebileceği at sayısının yıldan yıla ve hava koşullarına göre değişebilmesine rağmen hedeflenen optimum at üretim

sayısına ulaşılması için beyler ya da kağanlar tarafından zor uygulanmıştır (Sinor, 1972, ss. 179-180). Bu nedenle nomadik pastoralist topluluklarda siyasal elitin diğer kapitalizm öncesi topluluklardan farksız bir şekilde ekonomik üretkenliği incelemeye çalışmadığı görülmektedir.

Güneydoğu Asya devletlerine ilişkin çıkarımlarla paralellik kurulduğunda, beylerin ekonomik rasyonalite ya da üretkenlik yerine siyasal kontrol ve kontrolün devamlılığı için artı çıkarımına öncelik verdiği görülmektedir. Bu doğrultuda nomadik pastoralist topluluklarda hareketlilik ve siyasal güç birbiriyle bağlantılıdır ve hareketlilik yalnızca basitçe üretim biçimine dayalı ilkel bir güdü olmadığı için aynı zamanda bir toplumsal ve siyasal kontrol mekanizması da olmaktadır (Atwood, 2015a, s. 337). Nitekim siyasal elit hareketliliği kontrol edebildiği gibi elitin kendisi ya da maiyeti de devamlı hareket halinde olmaktadır (Honeychurch, 2014, s. 306). Bu nedenle hareketlilik aynı zamanda siyasal otoriteyi yansıtırma aracı olarak da kullanılmaktadır.

Buradan hareketle nomadik pastoralist topluluklarda hareketlilik ve dolayısıyla sürü yönetiminin daha etkili bir üretim faydasının sağlanması için değil siyasal otoritenin gücünün yeniden üretilmesi için belirgin olarak kullanılmakta olduğu belirtilebilir. Yerleşik devletlerin nüfuslarını yönetmek için tarımsal kontrolü kullanması gibi, nomadik pastoralist devlet de hareketliliği toplulukların ve kaynakların kontrol aracı ve devletin yeniden üretim aracı olarak kullanmaktadır. Bu noktadan bakıldığında nomadik pastoralist toplulukların salt üretim odaklı basit topluluklar olduğuna dair temel yaklaşıma karşın, üretimin tıpkı yerleşik topluluklarda da karşılaşıldığı gibi bilinçli bir siyasal tercih olabileceğini düşünmek tartışmanın derinleşmesine fayda sağlamaktadır. Nitekim siyasal gücün yeniden üretiminin sağlanması ve ekonomik üretkenliğin yokluğu siyasal olan ile ekonomik olanın ayrılmazlığının bir göstergesi olarak kapitalizm öncesi topluluklarda ekonomik rasyonalitenin herhangi belirleyiciliğinin olmadığını bir kez daha göstermektedir.

Son olarak hareketin mülkiyet ile olan ilişkisine bakıldığında da nomadik pastoralist topluluklarda mülkiyetin doğasının değerlendirilmesine bir katkı sağlanabilecektir. Yukarıda belirtildiği üzere, atın üretimindeki artışın topluluğun elindeki kullanılabilir otlak kapasitesini aşması ile otlakların değerinin artması muhtemel gözükmemektedir. Bu durum nomadik pastoralist topluluklarda mülkiyetin yalnızca sürüler üzerinde olduğu düşüncesini tartışmalı bir hale getirmektedir. Nitekim atların yoğun olarak üretilebileceği otlakların herhangi yönlendirme olmaksızın müşterek olarak kullanılması hareketliliği kontrol etmek isteyen beylerin ekonomik olarak daha etkili olmayan çıkarları ile ters düşebilecektir. Özellikle kış otlaklarında otlakların zaten genel olarak az olması ve çoğunlukla değişmez olarak kalması nedeniyle (Sodnompilova & Nanzatov, 2019, s. 43) kışlık otlakların müşterek kullanımına izin verilmesi zor gözükmemektedir. Sürülerin Türklerde tespit edilebildiği gibi tangalar ile işaretlenmesi onlar üzerindeki mülkiyetin varlığı gibi düşünülse de (Kubarev & Tsevendorj, 2001, s. 213) sürülerin hareketli ve canlı olması nedeniyle işaretlenmesi kesin olarak bilinmemekle birlikte sahiplerine göre ayrıştırılması (Miller, 2024, s. 81) bir hak olarak mülkiyetten çok yerleşik topluluklardaki tahıldan elde edilen servete eş değer kabul edilip edilmeyeceği tartışmalıdır. Nitekim sürüler için kullanılan Moğolca mal kelimesi ile Türkçe tavar (davar) kelimeleri servet anlamına gelmekte ve sahip olunan toplam sürü sayısı serveti yansıtmaktadır (Süğümlü, 2021, s. 107). Benzer bir şekilde Orhon Türk yazıtlarında da Kültigin'in sahip olduğu at sayısı onun sahip olduğu toplam servetiymiş gibi aktarılmaktadır (Tekin, 1998, s. 55). Bu nedenle her ne kadar otlaklar üzerinde mülkiyetin nomadik pastoralist geleneklerce müşterek kullanımına işaret edilse de bu durumunun her zaman genel bir çıkarım olarak sunulması doğru gözükmemektedir. Sürülerin zamanla otlaklar tarafından beslenemez hale gelmesi otlakların kıymetini artırmakla birlikte hareketliliğin kontrolünü sağlayabilmek için fazlaca üretilen beslenemez artık atların dağıtımına ilişkin sorunun da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Yerleşik topluluklardan farklı olarak elde edilen artığın canlı olması ve elde edildiği kaynak olan otlakları tüketmeye devam etmesi nedeniyle atların kullanım alanları çeşitli olmasına rağmen optimum değerden daha fazla üretilmesi bir

çıkılmaz yaratmaktadır. Nitekim beylerin elde ettiği fazlanın bakımı ve otlatılması gerekliliği sürekli baskı yaratmaya da devam edecektir. Bu durumun aşılması için sürülerin elden çıkarılması ya da yeniden dağıtılması gerekmektedir (Wright, 2015, s. 273).

Hareketliliğin servetin üretimi ile yan yana gelemesini oluşturan nomadik pastoralist topluluklarda çoğu kez toprak üzerinde mülkiyetin oluşmaması ile desteklenmektedir (Lattimore, 1951, ss. 67-70). Ancak bu durum hareketliliğin yalnızca ekonomik endişelerle gerçekleştirilen bir yer değişikliği olarak algılanmasının bir sonucudur. Buradaki temel yanlış topraktaki ya da otlaktaki mülkiyetin yerleşik topluluklarda olduğu gibi anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Nomadik pastoralistlerin toprak üzerindeki mülkiyeti; belirlenen alan üzerinde hareketliliğin yönetilmesi, beyin çıkarları doğrultusunda nüfusun kontrol edilmesi ve topluluğun otlaklar üzerinde dağıtılmasına ilişkin hakkın sahipliğidir (Vladimirtsov, 1995, s. 168). Nitekim, Çin kaynaklarında Hunların otlakları mülk olarak edindikleri belirtilmekte ve otlakların beylere hükümdar tarafından dağıtıldığı bildirilmektedir (A. Z. V. Togan, 2019, s. 404).

Türlere ait yazılı kaynaklarda da toprakların mülkiyetinin doğrudan doğruya kağana ait olduğu ve kağan tarafından beylere üleştirildiği anlaşılmaktadır (İ. Togan, 2022, s. 421). Türkçedeki karşılığı “yurt” olan yaylak ve kışlakların Moğolca’da karşılığının “nutuq” olduğu ve benzer şekilde hükümdar tarafından beylere verildiği bilinmektedir (A. Z. V. Togan, 2019, s. 409). Toprak üzerindeki mülkiyete ilişkin benzer bir durumla Dede Korkut Kitabı’nda da karşılaşılabilir. Toprak üzerindeki mülkiyet toprağın kutsallaştırılması aracılığıyla Oğuz Beyleri tarafından kullanılmaktadır. Kutsallık topluluk hareketliliğini ve mülkiyete dayalı hakları yönetmek için kullanılan bir mekanizmaya dönüşmektedir. Dede Korkut Kitabı’nda anlatılan avlık alanların kutsallık çerçevesinde düzenlenerek beyden izin alınmadan bu alanlara girilmesinin önüne geçilmesi (Ergin, 1989, ss. 83-84); mülkiyet, toprak ve kaynakların yönetimiyle ilgili olmakta ve kutsallıkla bağdaşık avlanma izinleri

arazi kullanımını, toplumsal etkileşimleri ve siyasal egemenlik dinamiklerini düzenleyen bir yönteme dönüşmektedir (Yıldız Altın, 2018, s. 183).

Bu çerçevede, hareket ve mekânın siyasal yapıların oluşumuna nasıl dahil edildiğine dair yaklaşımların geliştirilmesi için bir çıkış noktası oluşturmaktadır. Hareketin siyasal alan ve mülkiyet ilişkileri doğrultusunda incelenmesi, hareketin yerleşikliğe ilişkin parametrelerden uzaklaşarak anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu yaklaşım, nomadik pastoralist topluluklar bağlamında hareket ve mekânın siyasal olan ile nasıl bir şekilde kesiştiğinin de daha belirgin olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır.

1.3.3. Nomadik Pastoralist Topluluklarda Hareket Mekân Devlet İlişkisi

Devletin mekân ile ilişkisini vurgulayan çalışmalarda, devlet sınırlandırılmış bir toprak parçası üzerinde merkezileşmiş mekânsal bir örgütlenme olarak ele alınmaktadır (Mann, 1984, ss. 198-202). Bu bakış açısından hareketle devlet, belirli sayıdaki nüfusun, belirli bir mekanda yönetilmesini sağlayan örgüt olarak görülmektedir (Claessen & Skalnik, 1978, ss. 17-18). Bu doğrultuda devletin en basit tanımı belirlenmiş mekanın denetlenmesi ve onunla birlikte mekan üzerinde yaşayan nüfusun da kontrol altında tutulmasıdır (Cohen, 1978, s. 32). Dolayısıyla devletin mekânsal olarak belirli bir noktada yoğunlaştığını belirtmek mümkündür. En dar anlamıyla devletin mekânı, siyasal iktidarın sınırları belirlenmiş bölgelerdeki düzenleyici işlevini çağrıştırmaktadır (N. Brenner vd., 2003, s. 7). Öyleyse, devlet ile ilişkili mekan için iktidarın uygulanabileceği ve kontrolün sağlanabileceği özelliklere sahip bir alan tanımlaması yapmak mümkündür (Hirst, 2005, ss. 3-4).

Diğer taraftan, devletin mekânı tartışılırken devletin temelde mekânın bir ürünü olduğu da unutulmamalıdır. Nitekim mekân öncelikle doğanın parçasıdır. Bir mekânın ürünü olarak devlet, varlığıyla birlikte mekânı dönüştürmekte ve kendi mekânını üretmektedir. Devlet tarafından üretilen alan, özgül koşullarıyla

siyasaldır. Aslında devlet, doğanın üzerinde gerçekleşen üretimin toplumsal ilişkilerine yeni bir mekân yaratmaktadır (Lefebvre, 2003, s. 85). Bu nedenle mekâna, öncelikle “...insan-doğa etkileşiminin emek aracılığıyla gerçekleştiği yer...” olarak bakılması, mekânın yalnızca siyasal bir inşa alanı değil aynı zamanda ekonomik ve toplumsal bir zorunluluk olarak kavranmasını kolaylaştırmaktadır (Akbulut, 2009, s. 279). Böylece yer ile kurulan ilişki mekânın hem ekonomik ve toplumsal zorunluluklarını hem de siyasal olarak inşa edilmesini hesaba katan bütüncül bir yaklaşım gerektirmektedir. Özünde mekân, insan eylemliliği, doğa, emek ve iktidar yapıları arasındaki ilişkilerin karşılıklı etkileşimini kapsayan çok boyutlu bir yapı olarak ortaya çıkmaktadır (Akbulut, 2009, s. 276).

Kapitalizm öncesi topluluklar açısından bakıldığında mekânın belirginliği ve sınırları için yorumlar yapmak tartışmalı ve kesin olmayan sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır. Nitekim kapitalizm öncesi topluluklarda; toprak, bölge ya da mekân ve bunların devlet ile olan ilişkiselliği modern devlet için geliştirilen yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirildiğinde bu kavramların kapitalizm öncesi topluluklarda algılanma biçimlerinin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Kapitalizm öncesi toplulukların modern dünyanın bakış açısıyla ya da diğer bir ifade ile modern anlamda çizilmiş sınırların varlığında yaşamış olmasını beklemek hatalı çıkarımların yapılmasına neden olabilmektedir (Smith, 2003, s. 32). Bu nedenle kapitalizm öncesi devletin mekânı; katı ve tanımlanmış bölgesel sınırlara bağlı olan modern yaklaşımlarla, tarihsel bağlamı içerisinde anlaşılacaktır. Kapitalizm öncesi devletin mekânsal çerçevesi, tanımlanmış bölgesel sınırlardan ziyade doğrudan doğruya siyasalın maddi varlığına dayanmaktadır. Bu doğrultuda siyasal otoritenin etki alanının genişlemesi, daralması ya da hareket etmesi devletin mekânı üzerinde belirleyici olmaktadır. Nitekim, kapitalizm öncesi topluluklarda mekân doğrudan doğruya siyasal tarafından belirlenmektedir (Poulantzas, 2003, s. 76). Ancak kapitalizm öncesi topluluklarda devletin mekanla kurduğu ilişki devletin oluşumunun ön koşulu değil siyasal alanı belirleyen toplumsal mülkiyet ilişkilerinin bir sonucudur. Bu nedenle kapitalizm öncesi devletin mekanının belirlenmesi her ne kadar

hükümdarın fiziksel olarak hükmetme alanıyla belirlense de yeri mekân yapan toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak da değerlendirilemez (Akbulut, 2009, s. 276).

Devleti "...merkezi ve birleşik bölgesel mekân..." ile ele almak (Mann, 1984, s. 198), kapitalizm öncesi devlete ilişkin mekânın anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Kapitalizm öncesi toplulukların modern devletlere benzer şekilde merkezileşmiş bir mekânda modern anlamda merkezileşmiş siyasal otoriteye sahip olduğu düşüncesi yanıltıcı olmaktadır. Yukarıda da aktarıldığı gibi hakimiyet mekân üzerinde hükmedeninin maddiliğinden bağımsız değildir (Teschke, 2017, s. 131). Bu nedenle fiziksel mevcudiyet yoluyla gözetim (Mumford, 2013, s. 438), kapitalizm öncesi devlet mekânı için önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kapitalizm öncesi yerleşik devletler için mekân ile kurulan ilişkinin genellikle kurgusal ve tarihsel bağlamdan kopuk olduğunu belirtmek mümkündür. Örneğin, nomadik pastoralizme özgü çalışmalarda Asya'da kapitalizm öncesi dönemde Çin Devleti çoğu zaman; mekân üzerinde merkezileşmiş, fazlasıyla bürokratik, gayri şahsi, bölgesel bir idari yapı olarak değerlendirilmektedir (Mönkh-Erdene, 2023, s. 11). Bu Weber'in belirli bir mekân içerisindeki rasyonel hukuk ve bürokrasi ile karakterize ettiği modern devletin siyasal örgütlenme biçiminin çağına özgül bir türü olarak tanımlamak için kullandığı klişeleşmiş yaklaşımdır (Weber, 2018, s. 270). Kapitalizm öncesi Çin'i tanımlamak için kullanılan toprak, bürokrasi, merkezileşme ve gayri şahsilik kavramları Weber'in modern devleti temsil eden yasal otoritesinin tanımlayıcı özellikleridir (Mönkh-Erdene, 2023, ss. 11-12). Bu özelliklerin kapitalizm öncesi devlet için herhangi uygulanabilirliğinin bulunduğu belirtilmesi tartışmalıdır. Ancak Weber'in yasal otorite olarak tanımladığı bu özellikler kapitalizm öncesi dönemde yerleşik devletler için ayırt edici unsurlar olarak kullanılmaktadır. Nomadik pastoralist topluluklar için ise karizmatik liderlik etrafında şekillenen geleneksel otorite kavramı üzerinden bir açıklama yapılmaya çalışılmaktadır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 14). Bu durum Weber'in geleneksel otoritesinin ürünü olan devletin özelliklerinin yalnızca nomadik pastoralist topluluklar için geçerliken yerleşik devletlerin kapitalizm

öncesi dönemde dahi yasal otorite unsurları taşıdığını belirten sonuç doğurmaktadır. Bu sonuç tüm tarihin modern unsurlardan hareketle değerlendirilip ve yalnızca “karizmatik ve yönetsel olmak” arasında sıkıştırılmasının ne kadar hatalı sonuçlar ortaya koyabileceğini göstermektedir (Akbulut, 2005, s. 142).

Benzer bir durum da Marx ve Engels’in genel olarak Asya’da ve Çin’de devletin temelini toprakta kabilevi mülkiyetin varlığı ile açıklamaya çalışmasında görülmektedir. Modern devlete özgü ve onun varlığının sonuçları ile oluşan tarihsellikten uzak görüşler kapitalizm öncesi Çin Devleti’nin Batı’nın ön yargılı bakış açısıyla topraktaki ilişkiler bakımından komünal olarak değerlendirilmesi ile sonuçlanabilmektedir. Bu durum kapitalizmin ya da tırnak içerisinde Batılı anlamda medeniyetin var olmadığı yerlerin nedenden değil sonuçtan hareket ederek ilkelleştirilmesidir. Nitekim dönemin sömürge raporlarının yanlı bakış açısından hareket eden Marx ve Engels tarafından bütün bir Asya’nın ilkel ve eşitlikçi yapısı tek kalemde anlatılmış ve bu anlatı Asya’ya özgü birçok çalışmada da suretini bırakmıştır (Anderson, 2023, s. 418).

Önceki bölümlerde ele alınan akrabalığa dayalı eşitlikçi topluluk anlayışı doğrultusunda geliştirilen nomadik pastoralist toplulukların devlet niteliğine yönelik tezlerin temelinde de Morgan’dan etkilenen Marx ve Engels’in Asya’ya özgü bakış açılarının etkisi vardır (Anderson, 2023, s. 416). Nitekim, Orta Asya’da nomadik pastoralist topluluklar için geliştirilen akrabalık ilişkilerine yönelik tezler nomadik pastoralistlerin yerleşiklerden öykünmeden devlet geliştirmeyeceğini vurgulamakta ve buna neden olan akrabalık ilişkilerini de doğrudan doğruya mekân ile ilişkilendirmektedir. Bu nedenle yerleşiklerin mekân ile kurduğu ilişki kent gibi siyasal örgütlemeler yaratırken, yerleşik olmayan nomadik pastoralistlerin mekân ile ilişkisizliğinin yerleşikliğe benzer kentler yaratamamış olması bu topluluklarda devletin gelişmemesinin bir kanıtı olarak görülmektedir (Barfield, 2023, s. 119; Burnham, 1979, s. 359; Irons, 1979, ss. 371-372; Lattimore, 1951, ss. 68-70). Başka bir ifade ile yerleşiklik üzerinden kurulan ilişki nomadik pastoralist toplulukların hareketli ve sözde

mekânsız olmaları dolayısıyla ilkel ve kabilevi olarak değerlendirilmekte ve bu nedenle devlet oluşturabilmeleri mümkün gözükmemektedir (Hammer, 2014, s. 269). Nitekim, literatürde de devlete ilişkin teoriler yaygın olarak yerleşik toplulukların oluşturduğu karmaşık yönetimlere odaklanmaktadır. Devlet kuramı çalışmalarında nomadik pastoralist yönetimler çoğunlukla göz ardı edilmekte ya da ikincilleştirilmektedir.

Hun döneminin başlangıcı olan MÖ 200'den MS 1300'lere kadar, çeşitli nomadik pastoralist yönetimlerinin tarihlerini kapsayan bir dönemde, nomadik pastoralist topluluklar arasında kalıcı olarak inşa edilmiş kentsel yerleşimlerin nadir olduğunu ve devlet olma durumlarını değerlendirmek için verilerin mevcut olduğu bu uzun zaman diliminde kent benzeri yapılaşmaya ilişkin kanıtların az olduğunu belirtmek mümkündür (Grousset, 1980, s. 25). Kent benzeri yapıların yaygın olmaması nomadik pastoralist toplulukların maddi kanıtlar bırakmadığı anlamına gelmezken yine de bu maddi kanıtların nomadik pastoralizmin karmaşıklığını kanıtlamak için yerleşik toplulukların mekân üzerinde kurdukları ilişkilerle benzer bir şekilde değerlendirilmesi doğru gözükmemektedir. Nitekim, nomadik pastoralist topluluklar yaşamlarını desteklemek amacıyla sıklıkla çeşitli yapılar inşa etmişlerdir ve özellikle de çit duvarları, kamp alanları ve kamp alanlarını destekleyecek çeşitli altyapılar olmak üzere silik de olsa arkeolojik izler bırakmışlardır (Wright, 2015, ss. 268-270).

Bu doğrultuda maddi yapıların eksikliği ya da tespit edilemezliğinin yanı sıra nomadik pastoralist toplulukların kendilerine özgü olan ve Tunç Çağı'ndan beri devamlılık arz eden en belirgin yapıların mezar kompleksleri ve anıt alanları olduğunu belirtmek de mümkündür. Nomadik pastoralist toplulukların erken dönemlerde karmaşılaşmaya başladığının ispatı olarak sunulan çeşitli statülere göre gömülmüş elit mezarları ve kutsallaştırılmış alanlara Orta Asya'da hemen hemen bütün dönemlerde rastlanılmaktadır (Houle, 2010, s. 181; Makarewicz vd., 2024, s. 3). Ancak bu alanların varlığının salt yerleşikliğin mekân ile kurduğu ilişkiye benzer bir şekilde değerlendirilmesinin doğruluğu tartışmalıdır. Nitekim, Türklerin önemli liderlerinden Tunyukuk'un da belirttiği "Eğer kale ve

surlar yapıp yerleşir, eski adetlerimizi değiştirirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz" (İ. Togan vd., 2023, s. 53) ifadesi nomadik pastoralistlerde siyasalın mekânı yaratmaya ilişkin yerleşiklikten farklı tutumunun olduğunu ve bu tutumun bilinçli bir eylemlilik hali olduğunu göstermektedir.

Nomadik pastoralist topluluklar için sabit maddi kanıtların ve kentlerin oluşma sıklığının azlığı nomadik pastoralizm ile mekân arasında kurulan ilişkinin yerleşiklerden farklı olarak geliştiğini göstermektedir. Nitekim sabit anıtsal yapılar dışında maddi alana yatırımın bu kadar az olması, gezici çadır alanlarının yanı sıra hareketli olarak yer değiştiren hükümdar kamplarının da varlığı (Rogers vd., 2005, ss. 803-804) siyasal elit ile topluluk arasındaki karmaşık yönetim ilişkisinin en temelde mekân üzerindeki hareketin organizasyonu aracılığıyla kurulduğunu göstermektedir. Nitekim anıtların bulunduğu ya da başka bir ifade ile siyasal olarak kutsallaştırılarak yaratılan mekanların sürekli olarak yeniden iskân edilmesi ve kullanılması nomadik pastoralist topluluklarda sık rastlanılan bir durum olmaktadır. Bu yerlerin başında Ötüken olarak isimlendirilen yer gelmektedir. Her topluluğun ayrı ayrı kendilerine ait kutsal (iduk) kabul ettikleri yerleri bulunmasına karşın bütün toplulukların müşterek olarak kabul ettiği kutsal (iduk) yerlerden biri Ötüken dağı ve ormanlarıdır (İnan, 1976, s. 32). Göktürklerden önce Hun Devleti, Göktürklerden sonra da Uygur Devleti ve Moğol Devleti bu yerin siyasal gücünü kendilerine mal etmek için bu alanı öncelikle tahrip edip ardından da kendilerine özgü hale getirip yeniden kullanmışlardır (Allsen, 1996, ss. 127-128). Nitekim bu gibi anıt ve mezar komplekslerini barındıran kutsallaştırılmış alanlar nomadik pastoralist elitlerin siyasal egemenliklerinin yeniden üretiminin kaynağı ve topluluğun yönetilmesine aracılık eden siyasal olarak yaratılmış mekanlardır (Potapov, 1996, s. 231). Önemli ölçüde emek ve kaynak gerektiren bu gibi anıtsal alanların inşası, Hun Devleti'nden çok önce Geç Tunç Çağı'na ilişkin elde edilen kanıtlarda, anıtların bulunduğu alanların ötesine uzanan yüksek düzeyde bir topluluk kontrolü olduğunu göstermektedir (Wright, 2014, s. 156). Nitekim Hun öncesi dönemde inşa edilmiş mezar kompleksleri geniş bölgelerde

nispeten aynı olsa da tasarımdaki farklılıklar bunların tek bir karar mekanizması altında değil, aynı amaçlarla belirli alanlarda inşa edildiğini göstermektedir. Hun dönemiyle birlikte bu yapıların ve maddi kanıtların belirli bir otorite altında standartlaşmaya başladığı tespit edilebilmektedir (Houle, 2010, s. 187; Wright & Makarewicz, 2015, s. 273). Bu standartlaştırılmış yapılar, nomadik pastoralist elitin hareketlik çerçevesinde topluluğa özgü mekânsal etkileşim ve kontrol alanı yarattığını göstermektedir.

Bu doğrultuda sabit yerleşim yerlerinin varlığının önemli görüldüğü yerleşik toplulukların aksine nomadik pastoralist topluluklar için hareketin varlığı, esneklik ve dağınık siyasal kontrol ağlarının gelişmesine neden olmaktadır. Bu nedenle kentlerin ve maddi yapıların inşası siyasal alan için öncelikli değildir. Nomadik pastoralist topluluklarda inşa edilen maddi alanlar siyasal karmaşıklığın birincil etkenleri olarak değil, daha geniş sosyopolitik gelişmelerin ikincil sonuçları olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Bu alanlar, sabit bir idari mekân yaratmak yerine hareketliliğin içerisinde var olmaktadır (Rogers, 2017, s. 11). Bu nedenle nomadik pastoralist siyasal mekân, mekânın yerleşiklerde olduğu gibi inşa edilerek dönüştürülmesi yerine mekân üzerinde hareketin kontrol edilmesi ve mekânın hareketliliğin gerekleri doğrultusunda parsellenmesiyle oluşturulmuştur. Mekân üzerindeki sabit alanlar da bu dönüşümün asli unsuru değil dönüşümü destekleyici unsurlar olmuşlardır. Bu nedenle devletin mekanını kentler ve kentlerin üzerine inşa edilmiş yapılar olarak değerlendiren geleneksel mekân anlayışı (Miller, 2024, ss. 14-15) ile nomadik pastoralist yönetimleri değerlendirmek tartışmalı olmaktadır.

1.4. BÖLÜM DEĞERLENDİRMESİ

Nomadik pastoralizm, toplumsal ve siyasal olanla bağlantısız olarak arındırılmış bir üretim biçimi olarak yorumlandığında, soyut bir idealleştirmeye, evrimsel şemalarla şekillenmiş zamansız ve değişmez bir tanıma indirgenmektedir. Bu durum, nomadik pastoralist topluluklara özgü toplumsal ve siyasal yapıların kavranmasını zorlaştırmaktadır. Nomadik pastoralist topluluklar yaygın bir

biçimde, nomadik pastoralizme özgü siyasallığın anlaşılmasında kılınmasıyla var olan karmaşıklığı gizleyen homojen ve akrabalık ilişkilerine dayanan topluluklar olarak tanımlanmaktadır. Nitekim yaygın literatürün nomadik pastoralist ve yerleşik topluluklar arasındaki ilişkiye çoğunlukla kıyas yoluyla yaptığı vurgu bu anlaşılmasızlığı pekiştirmeye devam etmektedir. Yerleşik toplulukların bakış açısından süzülerek geliştirilen yorumlar tarafından, nomadik pastoralist topluluklar dışa bağımlı, tepkisel, krizlere veya fırsatlara yanıt olarak oluşmuş olarak çerçevelenmektedir. Bu bakış açısıyla, nomadik pastoralizme özgü yapılar göz ardı edilmektedir.

Bu doğrultuda nomadik pastoralist devletlerin de devlet oluşumunun temeli olarak mekânsal yoğunlaşmayı öne çıkaran yerleşikliği temel alan yaklaşımlar aracılığıyla kavranması sınırlı bir açıklayıcılığa sahip olarak nomadik pastoralist devletlerin anlaşmasını olanaksız kılmaktadır. Bu yaklaşımlar doğrultusunda nomadik pastoralist topluluklara özgü hareketi dürtüsel ya da yalnızca ekolojik olarak belirlenen bir olgu olarak ele alma eğilimi, nomadik pastoralist toplulukları tanımlayan yapı ve dinamiklerin yanıltıcı biçimde yorumlanmasına neden olmaktadır. Nitekim nomadik pastoralist bir toplulukta hareket, yerleşik topluluklara özgü bakış açılarının belirttiklerinin aksine sınırlayıcı bir nitelik taşımaktan uzak olup, siyasal örgütlenmenin temel belirleyeni olarak işlev görmektedir.

Bu bağlamda hareket, nomadik pastoralist topluluklarda devleti dışlayan bir pratik olmaktan ziyade, yerleşik devletlerdeki tarımsal üretimin kontrol edilmesiyle benzer olarak, toplulukların ve kaynakların kontrol edilmesinde ve siyasal olanın yeniden üretilmesinde kullanılmaktadır. Ancak nomadik pastoralizmin yalnızca bir üretim biçimi olarak yorumlanarak çevresel ya da ekonomik gerekliliklerle değerlendirilmesi, hareketin de basit bir yer değiştirme hali biçiminde sınırlandırılarak kavramsal düzeyde hatalı çıkarımlarla incelenmesine neden olmaktadır. Bu indirgemeye, hareketin siyasal olanla ilişkisi ortadan kaldırılmakta ve toplumsal olanı şekillendirmedeki rolü göz ardı edilmektedir. Bu bakış açısı aynı zamanda nomadik pastoralizmin mekânsal

pratikleri şekillendirmedeki ve yerleşikliğe öykünmeden özgül siyasal yapılar oluşturmadaki rolünün reddedilmesiyle sonuçlanmaktadır. Yerleşik çerçeveler üzerinden mekân üzerindeki kontrolün anlaşılma biçimi, mekânın belirgin kalıcılığa sabitlenmediği ancak hareketin kontrolü ve düzenlenmesi üzerinden yapılandırıldığı nomadik pastoralist mekânsallık ile uyuşmamaktadır. Bu bağlamda, hareketliliğin siyasal karmaşıklıkla uyumsuz olduğu varsayımı yalnızca yerleşikliğe ait bir bakış açısına dönüşmektedir. Nüfusun dağınık ve yoğunluğunun düşük olmasını devletin yokluğu ile ilişkilendiren argümanlar nomadik pastoralist toplulukların hareket ile kurdukları ilişkinin siyasallığını kavrayamamaktadır. Nomadik pastoralist topluluklarda hareket, siyasal olanın yokluğunu yaratandan ziyade doğrudan siyasal olanı şekillendiren ve yeniden üreten olmaktadır. İnsanların ve sürülerin hareketi siyasalın oluşmasında bir engel olmak bir yana bu hareket zaten siyasal olandan ayrı olarak gerçekleşmemektedir. Mülkiyet ve mekân arasındaki ilişki de hareketin ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleşeceğini belirlenmesiyle ilgili olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, nomadik pastoralizm yerleşik devletlerin siyasal düzenin birincil alanı olduğu yaklaşımının karşısında belirlemektedir. Bu durum aynı zamanda nomadik pastoralizmin diğer kapitalizm öncesi üretim biçimleri kadar siyasal kontrol aracı geliştirebileceğinin kabul edilmesidir. Yerleşik toplulukların düzeninin sağlanması için gereken hareketsizlik, nomadik pastoralist topluluklarda var olan hareketin kontrolü ile aynı işlevi görmektedir. Dolayısıyla nomadik pastoralist topluluklarda siyasal alan sabitlikler üzerinden değil, mekândaki hareketi kontrol etme potansiyeli ile tanımlanmaktadır.

Bu durumda, nomadik pastoralist devletin anlaşılması, onu tanımlayanın yalnızca üretim farklılığının değil onunla ilişkili olarak değerlendirilen mekân ve hareketin belirleyiciliğinde nomadik pastoralizme özgü bir siyasal yeniden üretimin varlığının kabul edilmesiyle kolaylaşmaktadır. Bu bağımlılık tezlerinin belirttiği gibi nomadik pastoralizme rağmen değil, nomadik pastoralizme özgü ortaya çıkan bir düzen biçimidir. Nomadik pastoralist bağlamda devlet, mekânın yoğunlaşması yoluyla değil, siyasal yeniden üretimin aracı olarak sürülerin ve toplulukların hareketliliğinin kontrolü ve düzenlenmesiyle ilişkili olmaktadır. Bu

şekilde bakıldığında, nomadik pastoralist toplulukları kendilerine özgü siyasal yapılar üretmeyen dürtüsel, kabilevi veya ilkel biçimlere indirgeyen yaklaşımların ürettikleri tezlerin yerleşikliğin sınırlarının dışına çıkamadığı görülmektedir. Nitekim bu yaklaşımlar, hareketin ve hareket eden toplulukların hareketli bir biçimde düzenlenmesi ve mekânın harekete özgü zorunluluklara göre parsellenmesiyle şekillenen karmaşık bir siyasal yapıyı tanımlamak için yetersiz kalmaktadır. Bu doğrultuda bu bölümde, ideal tiplerin ve evrimsel şemaların eleştirisinden, bağımlılık tezlerinin reddine ve hareket yoluyla siyasal kontrolün ve mekânın yeniden çerçeveselendirilmesine kadar gerçekleştirilen incelemelerin her birinde, nomadik pastoralist topluluklarda devletin, yerleşik devlet oluşum yaklaşımlarından farklı olarak varlık bulduğunun gösterilmesi amaçlanmıştır.

Bu bağlamda, sonraki bölümde ele alınacak Göktürklerde devlet oluşum süreçlerini, siyasallığın sabit mekandaki varlığından ziyade hareketliliğin ve hareketli toplulukların hareketin düzenlenmesi yoluyla oluşturulduğu nomadik pastoralizme özgü bir bakış doğrultusunda analiz etmek önemlidir. Nitekim Türklerde de devlet, nomadik pastoralizmin yalnızca bir geçim aracı olarak yorumlanmasından farklı olarak siyasal kontrolün uygulanması, kaynakların düzenlenmesi ve düzenin oluşturulmasında yer alan özgün dinamikleri yansıtmaktadır. Türklerde devlet oluşumunu ve devletin yapısını bu çerçevede anlamak, yerleşik önyargılardan arınmış ve nomadik pastoralizme özgü koşullar doğrultusunda şekillenen siyasal yapılarının anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

2. BÖLÜM

GÖKTÜRKLERDE DEVLETİN OLUŞUMU VE YAPISI

Tezin ilk bölümünde, nomadik pastoralizme ilişkin literatürde sıklıkla karşılaşılan yaklaşımlar değerlendirilmiş ve nomadik pastoralizmin ele alınış biçimlerinin nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu siyasal yapıların kavranma biçimlerini de doğrudan etkilediği belirtilmeye çalışılmıştır. İlgili literatürde, nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu siyasal yapıların devlet olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceğine ilişkin sunulan bakış açılarının temelinde nomadik pastoralizm olgusunun yorumlanma biçimi yer almaktadır. Bu doğrultuda tezin ilk bölümünde nomadik pastoralizmin, tarihsel bağlam çerçevesinde toplumsal ve siyasal olan dahilinde değerlendirilmeden salt yerleşikliğe ilişkin bakış açılarıyla yerleşikliğe kıyas sonucu anlamlandırılma çabası incelenmiş ve nomadik pastoralizmin yerleşiklikten ayrılan yönlerinin nomadik pastoralist devlet oluşumunda neden göz ardı edilmemesi gerektiğini belirten bir bakış açısı sunulmuştur. Nomadik pastoralist toplulukların hareket ve mekân ile kurduğu ilişki doğrultusunda yerleşik toplulukların devletliğine ilişkin parametrelerden farklı olarak devlet oluşumunda nomadik pastoralist hareket ve mekân ilişkisi vurgulanmıştır.

Tezin bu bölümünde de ilk bölümdeki nomadik pastoralizme yönelik yaklaşımların değerlendirilmesi ekseninde sunulan tartışmanın Orta Asya'daki Türklerin oluşturmuş olduğu siyasal yapıların devletliği, oluşumu ve yapısı açısından somut bir incelemesi sunulacaktır. Bu bölümdeki yaklaşım, Türklerin özel olarak da Göktürklerin kurduğu siyasal yapıların temelde kapitalizm öncesi bir dönem bağlamında değerlendirilmeye çalışılmasıdır.

Bu bölümde, Türklerin oluşturduğu devletler, nomadik pastoralist topluluklara özgü üretim biçimiyle birlikte toplumsal ve siyasal olanla içkinlikleri doğrultusunda tarihsel bağlam içerisinde Orta Asya'da Hunlardan beri devam eden belirli bir sürekliliğin ve esnekliğin bir parçası olarak

değerlendirileceklerdir. Göktürklere ait maddi kaynaklardan hareketle Türklerin, nomadik pastoralist yapısı ortaya konulacak ve böylece Göktürklerde, tezin ilk bölümünde ele alınan evrimci bakış açılarının aktarımlarındaki yerleşik topluluklara bağımlılık ve toplumsal yapılarındaki akrabalık örüntülerinin varlığı tartışılacaktır. Bu yaklaşım doğrultusunda son olarak Türklerde devlet oluşumunda dağınık bozkır topluluklarının düzenlenmesinin yeri tartışılarak, Göktürk Devleti'nin oluşumu mülkiyet, ülüş ve otlaklarda kurulan denge açısından değerlendirilecektir.

2.1. GÖKTÜRKLERDE DEVLETİN OLUŞUM DİNAMİKLERİ

Türklerde devlet oluşumu, Orta Asya'nın kendine özgü koşulları etrafında şekillenen karmaşık dinamiklerin bir ürünü olmaktadır. Nomadik pastoralist bir topluluk olarak Türklerin oluşturdukları devletlerin oluşumunun, yerleşik toplulukların oluşturduğu devletlere ilişkin mercekler dışından bakılarak değerlendirilmesi gereklidir. Türklerin oluşturduğu devletlerin yerleşikliğe ait bakış açılarından sıyrılarak anlaşılabilmesi için Hun Devleti'nden Göktürk Devleti'ne kadar uzanan süreklilik ve esnekliğin varlığı inceleme için önemli çıkış noktası sağlamaktadır. Başta Türkler olmak üzere Orta Asya'da nomadik pastoralist toplulukların temel karakteristiği olan sürekliliğin ve sürekliliğe ait yapıların nasıl uyarlanarak koşullara uygun olarak dönüştürüldüğünün ortaya konulması Türklerde devletin oluşumunun anlaşılması için önemli görülmektedir.

Bu doğrultuda mevcut dinamiklerden biri olarak, tek taraflı bir tarih anlayışının dışlanmasıyla, Orta Asya'da belirgin bir tarihsellik olan Hun-Han ikiliği etrafında şekillenen pastoral kaynaklar üzerindeki mücadele ve rekabetin ele alınması gereklidir. Türklere özgü siyasetin geniş bağlamına dayanan bu mücadele, kaynakların kontrolü için toplulukların düzenlemesi ihtiyacı doğrultusunda hem siyasal hem toplumsal yapıların gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Bu koşullar, hareketlilik ve kaynakların üzerindeki kontrol ihtiyacının siyasal olanı nasıl şekillendirdiğinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Nomadik pastoralist devletlerin oluşumunda belirgin bir faktör olarak değerlendirilebilecek askeri-

idari örgütlenme biçiminin kaynaklar üzerindeki kontrol ve dağıtım ile ilişkisinin nasıl belirdiğinin anlaşılması Türklerde devlet oluşumunun anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Neticede Türklerde, Hun döneminden Göktürlere kadar bir süreklilik ve esneklik içerisinde var olan nomadik pastoralizme özgü koşullarla şekillenen devlet yapısı; hareketliliğin kontrolünden doğan yönetim, askeri örgütlenme ve pastoral artığın düzenlenmesi ile karakterize edilen tekrar eden bir yapı oluşturmaktadır. Akrabalık temelli olmayan örgütsel çerçevelerin ve artığın düzenlenmesinin bu sistemi nasıl tanımladığının ve farklı dönemlerde yeniden üretilmesini nasıl sağladığının değerlendirilmesi de bu yapının anlaşılması için önemlidir.

Bu doğrultuda Göktürkler örneği, Türklerde Hunlardan beri devam eden nomadik pastoralizme özgü sistemin somut olarak nasıl uygulandığını ve değiştirildiğini gözlemek için bir mercek sunmaktadır. Göktürkleri, devlet yapısı olarak Hunlarla başlayan süreklilik içinde değerlendirdiğimizde, devlet yapılarının kaynakların kontrolünde temel ilkeleri koruyan bir dönüşüm ürünü olduğu ortaya çıkmaktadır. Süreklilik eksenindeki bu bakış açısı, nomadik pastoralist devletlerin kırılğan yapılar olarak değil, çevreye ve koşullara etkin bir şekilde uyum sağlamış tutarlı ve sürdürülebilir siyasal yapılar olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu durum, Türklerde nomadik pastoralist devletin nasıl ortaya çıktığı, geliştiği ve değişen koşullara uyum sağlarken belirli yapıları nasıl devam ettirdiğine dair kapsamlı bir anlayış oluşturulmasını kolaylaştırmaktadır. Nitekim bu çerçeve, aynı zamanda, Göktürk Devletlerini daha geniş Türk nomadik pastoralist siyasal sürekliliğinin hem bir ürünü hem de ona katkıda bulunarak değiştiren ve dönüştüren bir unsur olarak değerlendirebilmek için bir temel sağlamaktadır. Bu doğrultuda Türklerde kaynak ve otlaklar üzerindeki mücadelenin devletin oluşumunun nasıl şekillendirdiğini incelemek önemli bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

2.1.1. Orta Asya'da Hakimiyet: Hun-Han İkiliğinden Göktürlere Kaynak ve Otlak Mücadelesi

Orta Asya'da MS 552 yılında kurulduğu tahmin edilen Göktürk Devleti'nin, başta Hun Devleti olmak üzere daha önceki Orta Asya Türk devletlerinin örgütsel yapılarının bir devamlılığını yansıttığı hem döneme ilişkin yazılı kaynaklarda hem de modern akademik çalışmalarda belirtilmektedir (Cioffi-Revilla vd., 2011, s. 99; Sneath, 2007b, s. 195). Bu durum, nomadik pastoralist toplulukların Orta Asya'da uzun süredir devam eden varlığının bir sonucu olarak nomadik pastoralizmin gerekliliklerine göre uyarlanmış belirli yönetim ve etkileşim yapılarının varlığına işaret etmektedir. Türklerin kurduğu devletin anlaşılması için de bu sürekliliğin göz önüne alınması (Rogers, 2012, s. 238) ve sınırdaki mücadelenin Göktürk Devleti'nden önceki dönemlerde bozkırın siyasal ve askeri tarihinde nasıl bir rol oynadığının anlaşılması gerekmektedir (Di Cosmo, 2018, s. 36). Bu doğrultuda Orta Asya'daki ilk nomadik pastoralist Türk devleti olarak kabul edilen Hun Devleti'nin (Eberhard, 1947, s. 123; Ögel, 2019, ss. 30-31), eldeki sınırlı kaynaklarla ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısının anlaşılması sonraki devletlerin anlaşılması için de yol gösterici olmaktadır. Arkeolojik ve tarihi kanıtlar, Hun Devleti'nin geniş bir bölge üzerinde kontrol sağladığını, güçlü askeri ve siyasal örgütlenmeye sahip olduğunu ve bölgeler arasında geniş bir etkileşim ağı kurabildiğini göstermektedir (Honeychurch, 2013, s. 286). Nitekim bu yapılanmanın koşullara göre uyarlanarak tekrar eden bir şekilde diğer nomadik pastoralist devletler tarafından benimsendiği sıklıkla belirtilse de benzeştiği düşünülen bu toplumsal ve siyasal görüntünün ardındaki maddiliğin anlaşılması da son derece önem taşımaktadır.

MÖ 200'lü yıllarda, Çin'e ait tarihi kayıtlar Çin'in kuzeyinde Hun olarak tasvir edilen hareketli bir birleşik yapının varlığını belgelemektedir. Çin kayıtlarında savaşçı ve nomadik olarak tasvir edilen bu grubun esas olarak ata binen nomadik pastoralist nüfuslardan oluştuğu düşünülmektedir (Miller, 2024, s. 89). Çin kaynaklarından hareketle Hun Devleti'nin yaklaşık MÖ 209'da kurulduğu MS 150'ye kadar devam ettiği ve en gelişkin dönemlerinde Mançurya'dan Kazakistan'a ve Altay Dağları'ndan Güney Sibiryaya kadar uzanan geniş bir

bölgeyi kontrol ettiği belirtilmektedir (Brosseder, 2020, s. 195). Çin kaynakları Hun Devleti'nin toplumsal ve siyasal örgütlenmesi hakkında birincil bilgi kaynağı olsa da bu yönetimin ortaya çıkışı ve bölgesel dinamikleri hakkında yazılı metinlerin gerçekleri yansıtıp yansıtmadığı tartışmalıdır. Bu nedenle bu kaynakların tarihsel bağlam içerisinde yorumlanarak anlaşılması önemlidir.

Hun Devleti'ne ilişkin yazılı kaynaklardan hareketle Hun dönemine çağdaş olan Çin'in siyasal yapısına bakıldığında Çin'de parçalı ve anlaşılması güç bir yapı ile karşılaşmaktadır. Çin tarihindeki Qin (MÖ 221-207), Batı Han (MÖ 202-MS 8), Xin (MS 9-23) ve Doğu Han (MS 25-220) olmak üzere dört siyasal dönem metinsel olarak tarihlendirilebilen Hun yönetimiyle çağdaş gözükmektedir (Honeychurch, 2013, s. 286). Erken dönem Çin kayıtları, yüzyıllar boyunca gücü elinde tutan tek bir grup izlenimi veren bir hanedan modeli yaratmış olsa da Çin'in dönemselsel olarak değişkenlik gösteren heterojen ve parçalı bir iktidar yapısı ile tanımlanması gerekmektedir (Hansen, 2000, ss. 5-6). Nitekim Çin için bu heterojen yapının akılda tutulması o dönemin karmaşıklıklarının anlaşılması için gereklidir. Bu çalışmanın kısıtlılıkları nedeniyle detaylıca ele alınamayacak olsa da Çin'de merkezi bir güçten ziyade, siyasal otoritenin egemenlik grupları arasında parçalanmış yapısının toplumunun maddi koşulları içinde değişen ilişkiler tarafından şekillendirilmiş olabileceğini göz ardı etmemek (Lewis, 2015, s. 282), Hun Devleti'nin yapısının anlaşılmasında önemli bir hareket noktası sağlamaktadır.

Hun Devleti'nin kuruluş tarihi olarak belirtilen dönemlerde Çin'in kuzeydeki hanedanlarının bozkıra doğru genişleme çabasında olduğu ve bu genişlemenin bozkırdaki dağınık nomadik pastoralist toplulukları yer değiştirmeye zorladığı dönemin yazılı kaynaklarından anlaşılmaktadır (Di Cosmo, 2018, s. 37). Bu genişlemenin nedeni kesin olarak bilinmemekle birlikte çeşitli bağımsız bölgeler üzerinde kuzeydeki hanedanların hâkimiyet mücadeleleri sonucu artan kaynak ihtiyaçlarını karşılaması için bozkıra doğru genişleme ihtiyacı olmuş olması muhtemeldir. Nitekim Savaşan Devletler Dönemi'nde (MÖ 403-MÖ 221) aynı zamanda savaşçı olan soylu toprak sahipliklerinin parçalanmasında başat rol

oynayan köylülerden kurulmuş piyade güçlerinin zamanla yüksek sayılara ulaştığı bilinmektedir (Lewis, 1990, ss. 60-61). Bu durum bölgesel soylu gruplara karşı iç mücadeleler doğrultusunda hem sayısı aşırı yükselen piyadeler için kaynak yaratılmasının güçleşmeye başlaması hem de tarımsal üretimi sekteye uğratabilecek köylü askere alımının süvarilere yapılan yatırım yoluyla dengelenmesi isteğiyle hanedanlar için en mümkün alan olan bozkıra doğru bir genişlemeye neden olmuş gözükmektedir. Bu doğrultuda hanedanların kuzeyden gelen kaynaklara ihtiyaçları devamlı artmış ve bunun bir sonucu olarak kuzeydeki ekonomik kaynakların kontrolü için bozkıra doğru genişleyen tahkimat alanları oluşturmuşlardır (Di Cosmo, 2022, s. 226). Çin'in MÖ 221 yılında Qin Hanedanı altında birleşmesi, bu tahkimat alanlarının tek bir hatta birleştirilmesine yol açmış ve toprakların kuzeye doğru giderek genişletilmesi nomadik pastoralist topluluklarla çatışmaların artmasına neden olmuştur (Di Cosmo, 2018, s. 38).

Çin kaynaklarında bozkırlardaki nomadik pastoralist devlet olarak nitelendirilebilecek ilk yapının da bu dönemde adının geçmeye başlaması tarafların kaynaklar üzerindeki mücadelesinin metinsel bir yansıması gibi gözükmektedir. Nitekim devletin kurucusu olarak değerlendirilen Me-te'ye atfedilen alıntıda kendisinden önemsiz bir toprak parçası talebinde bulunan başka bir nomadik pastoralist topluluğunun elçilerine hitaben verdiği yanıtta Me-te: "Toprak, devletin (guo) temelidir" demekte, servetinden ve eşinden feragat etse bile toprağı bırakmayı reddetmektedir (Gumilev, 2013, s. 80; Taşağıl, 2020, s. 45). Çin kaynaklarında yer verilen bu ifadeler bir hükümdarın romantik ülküsünü yansıtmaktan ziyade dönemin tarihselliği içerisinde Hun, diğer bozkır toplulukları ve Çin üçgeninin kaynaklar üzerindeki mücadelesinin metinsel bir yansıması olarak düşünülebilir. Nitekim yerleşiklerle olan mücadelenin yanı sıra kaynaklar ve özellikle otlak alanların kontrolü üzerindeki mücadele Göktürk Devletlerinin kuruluşunda ve yıkılışında da karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların aktardığına göre Me-te de öncelikle çevresindeki Tung-hu'lar, Yüe-chih'lar gibi diğer komşu topluluklarla mücadele etmiş ve onların toprakları, halkları, sürüleri ve malları üzerinde hakimiyet kurmuştur (Taşağıl, 2020, ss. 47-48). Çin

kaynaklarında Me-te'nin kısa sürede tüm güney bozkırlarına hâkim olduğu ve "yay çeken" yüz binlerce atlı savaşıyla birlikte kuzeye doğru yönelerek Moğol otlaklarında otağını kurduğu belirtilmektedir (Miller, 2024, s. 53). Bu doğrultuda kaynaklardan hareketle Me-te'den önce bir devlet yapısının var olup olmadığı anlaşılacakla birlikte Me-te'nin bir iktidar mücadelesi sonucu babasını ve babasının yandaşlarını öldürüp ardından hızla komşu toplulukları bastıran savaşılara giriştiği görülmektedir (Brosseder, 2020, ss. 195-197). Ancak Me-te ve sonrasındaki dönemlerde Hun toplumsal ve siyasal organizasyon yapısında çeşitli değişikliklerin olduğu anlaşılmaktadır (Gumilev, 2013, s. 89).

Sadece tarihsel kaynaklardan hareketle Hun adı verilen devlette Me-te dönemi ile servet elde edimine bağlı olarak hiyerarşilerin derinleştiği ve kontrol alanının genişlemesi ile çeşitli toplumsal etkilerin bir araya geldiği daha karmaşık bir varlığın doğmakta olduğu ya da doğduğu anlaşılmaktadır (Gumilev, 2013, ss. 89-90; Ligeti, 1982, s. 31). Nitekim Me-te öncesi dönemde "Hu" ya da "Hunyu" olarak tanımlanan nomadik pastoralist toplulukların Me-te dönemi ile birlikte Xiongnu olarak adlandırılmaya başlandığı görülmektedir (Miller, 2024, s. 53). Ancak bu durumun Me-te döneminde yazılı olarak belirtilmeye başlanmasının yalnızca Çin tarih yazıcılığındaki bir değişimi temsil ediyor olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Nitekim Me-te dönemi ile Hun askeri gücüne karşı koyamayan Çin yüklü miktarda yıllık vergi ödemeye zorlanmıştır (Di Cosmo, 2018, ss. 38-39). Han ordusunun MÖ 200'de Pai-teng'de uğradığı yenilgi, MÖ 209'da Me-te'nin Şanyu olmasından sonra Hun Devleti'nin Çin üzerinde artan hâkimiyetinin önemli bir göstergesi olmaktadır. Bu savaş sonrası dönemle birlikte Hun hükümdarı Çin hükümdarı ile eşdeğer hatta daha yukarıda görülmeye başlanmıştır (Gumilev, 2013, ss. 81-82; Taşağıl, 2020, s. 80).

Me-te'nin babası Tumen'in döneminde Çin'in bozkır topraklarına genişlediği ve diğer yerleşik olmayan topluluklarla olan mücadelelerin de kaybedildiği kaydedilmiştir (Taşağıl, 2020, ss. 34-35). Tumen'e bağlı topluluğun otlaklarının kısıtlanmasına neden olmuş dolayısıyla bağlı topluluklar üzerinde toplumsal ve ekonomik baskıyı artırmış gözükmektedir. Bu nedenle Me-te'nin kendi

topluluğunu yeniden düzenlemesi ve diğer nomadik pastoralist topluluklar üzerinde savaş yoluyla hakimiyet kurması onun yönetimini toplumsal olarak da meşrulaştırmıştır. Bu meşruluk Me-te'nin bozkırlardaki yeniden düzenleme faaliyetlerinin desteklenmesini de kolaylaştırmıştır (Di Cosmo, 2013, ss. 25-26). Ancak Me-te öncesi yönetime ait dinamiklerin tamamen yok sayılıp Me-te tarafından icat edilen bir askeri-siyasal organizasyondan bahsetmek doğru gözükmemektedir. Me-te'yi belki de nomadik pastoralist topluluklardaki var olan toplumsal ve siyasi organizasyonların temel yapısının korunarak yeni ihtiyaçlara göre düzenlemesinde ve her şeyden önemlisi bu düzenleme için de gereken kaynak ihtiyacını sağlayabilecek siyasi egemenlikle konumlandırmak gerekmektedir. Nitekim, Hun Devleti için varlığı aktarılan sosyo-politik yapıların birçoğu Me-te iktidarı ele geçirdiğinde mevcuttur. Ancak bu yapılar Me-te tarafından onarılmış ve yeni duruma uyum sağlayacak bir şekilde yeniden düzenlenmiştir (Miller, 2024, s. 53; Watson, 1969, ss. 161-162).

Çin kaynakları, Me-te tarafından akrabalık ilişkilerine dayanmadan bölümlenen, doğrudan hükümdara bağlı ve en tepede muhtemelen hükümdar ailesine mensup kişilerce yönetilen askeri ve toplumsal kanadın iç içe geçtiği yapıların kurulduğunu belirtmektedir (Gumilev, 2013, s. 90). Bu doğrultuda devlet ondalık birimlere dayalı bir askeri-sivil idari sistemle sol, sağ ve merkez olmak üzere üç bölgeye ayrılmış ve bu üç bölge de her birinin başında "on bin atlının komutanı" olan yirmi dört ayrı bölüm (bölük) halinde düzenlenmiştir (Sneath, 2007b, ss. 114-115; Watson, 1969, ss. 163-164). Bu yirmi dört bölüm (bölük) genellikle yüzeysel bir değerlendirme ile "kabileler birliği olarak" değerlendirilse de aslında akrabalık aristokrasisine dayanmayan doğrudan hükümdar tarafından oluşturulan idari ve askeri birimleri temsil etmektedir (Miller, 2024, ss. 53-54). Nitekim Me-te öncesi de yönetimin üçlü yapısının varlığı ve Tumen'e bağlı bölgesel olarak güçlü yapıların olduğu bilinmektedir (Di Cosmo, 2013, s. 27). Ondalık sistem kapsamındaki bu yapılar, aslında öncelikle potansiyel hükümdar adaylarının, sonra da bölük adı verilen birimlere gönderilen beylerin ve tabi toplulukların beylerinin devletin devamlılığının sağlanması için kağan tarafından devletin paydaşları haline getirilmesi yani ülüşmenin yapılmasıdır. Ülüş adı

verilen bu yapı devletin yönetiminde hem hakimiyetin hem verasetin hem de kaynaklar üzerindeki kontrolün pay edilmesini ifade etmektedir (Gumilev, 2003, s. 81; Ögel, 1982, ss. 80-81). Nitekim Hunlarda ondalık sistem ile oluşturulan bu yirmi dört baş için "...her liderin bir toprak tahsisi vardır ve su ve ot aramak için bir döngüye göre hareket eder..." (Di Cosmo, 2013, s. 27) ifadelerinin kullanılması bu bölümlenmelerin temelde sadece idari ve askeri bir yapı değil aynı zamanda ekonomik yapılar olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla benzeri yapıların Me-te öncesi de varlığını kabul ettiğimizde, bu yapıların hükümdarın yeterli güce sahip olmadığı dönemlerde iktidarın bir ortağı haline gelmesi mümkündür.

Bu ortaklık temelde ondalık sisteme dayalı servet akışındaki bozulmadır. Nitekim ondalık sistem devlet için askeri gücün sağlanmasının yanı sıra pastoral kaynaklardan sağlanan artının topluluktan elde edilmesini de sağlamaktadır. Sürülerin, ekonominin temeli olduğu düşüldüğünde her bir hanede asker olabileceği gibi her bir hanenin istisnalar dışında üretim içerisinde yer alıyor olması da muhtemeldir. Bu doğrultuda asker sayısı ile ifade edilen unvanlar kontrolleri altındaki hane (çadır) sayısını ifade etmektedir (Miller, 2024, s. 78). Bu nedenle ondalık sistem; hareketin ve hanelerin kontrol hakkının verildiği alt bölümler yaratarak hane üretiminden artının elde edilmesi ve hükümdar ailesi tarafından belirlenen hayvanların, emeğin ve otlakların tahsisi ile de fazlalıkların yukarıya aktarılmasını sağlayan bir sistem olarak düşünülebilir. Nitekim pastoral ürünlerin elde edilmesi için gerekli hane emeği ve sürüler ondalık sistem dahilinde bu yerel alt bölümlere dağıtılabilmektedir. Bu durum elitlerin toprak, sürü ve emek üzerindeki kontrolünü hareketlilik üzerindeki kontrol ile bağdaşık olarak gerçekleştirdiğini göstermektedir. Diğer taraftan tabi halklardan elde edilen vergiler ve ticaretten sağlanan gelirler doğrultusunda oluşan servet ondalık sistem neticesinde aşağıya doğru yeniden dağıtılmaktadır (Miller, 2024, ss. 78-79). Nitekim devletin büyümesinin ülüşü de artırdığı düşünüldüğünde devlet büyürse beylerin ve boyların da güçlenmesi kaçınılmaz olmaktadır. Güçlenen beyler de devlet ile çıkar çatışmasına girmektedir. Bu nedenle hükümdar ile beyler arasında kurulan ülüş dengesinin bozulması beylerin kendi

çıkarları doğrultusunda hareket etmesiyle sonuçlanmaktadır (Gumilev, 2013, s. 164). Bu sistem bozulduğunda her biri yüzlerce asker besleyen yapılar ihtiyaç duydukları kaynakları elde edebilmek için Çin'e münferit akınlar düzenlemekte ya da elde ettikleri pastoral artığı Çin dahil olmak üzere diğer topluluklarla tepeden oluşan mekanizmadan bağımsız değerlendirme yoluna gitmeye çalışmaktadır (Di Cosmo, 2013, s. 28).

Bu doğrultuda Me-te'nin yeniden düzenleyici rolü bu yapılarla hükümdar arasındaki siyasal egemenlik dengesinin yeniden hükümdar lehine dönüştürülmesi ve düzenlenmesi olarak düşünülebilir. Nitekim genişleyerek diğer toplulukların tabi kılınması ve tabi kılınan toplulukların vergilendirilmesi Me-te'nin otoritesinin devamlı yeniden üretilmesini kolaylaştırmıştır. Devletin yapısının anlaşılması için buradaki önemli nokta fetih veya diplomatik yollarla sonradan tabi kılınan hem emek hem de kaynaklarıyla vergilendirilen topluluklarla (Di Cosmo, 2013, s. 29) ondalık sistem ile bölünmüş ülüş yapısıyla şekillendirilmiş devlete asker, emek-gücü ve temel pastoral kaynakları sağlayan toplulukların varlığının anlaşılmasıdır. Nitekim tabi toplulukların kimi zaman ondalık sisteme dahil edildiği görülse de tabi toplulukla devlet arasındaki ilişki tabi topluluğun mevcut yönetimine müdahale etmeden kaynaklarının kullanımına, otlak ihtiyacının karşılanmasına ve düzenli vergi geliri elde edilmesine bağlı kalmaktadır. Başka bir ifade ile fethedilen liderlerin ve güçlerin yok edilmesinden ziyade bir siyasal sisteme eklemlenmesi sağlanmaktadır. Nitekim devletin çöküş dönemlerinde askeri gücün zayıflaması ile öncelikli olarak devletten kopuşlar tabi topluluklar tarafından gerçekleştirilmektedir (Miller, 2024, ss. 109-110).

Hun Devleti tarafından oluşturulan, içerdeki toplulukları ve tabi toplulukları düzenleyen bu yapı nomadik pastoralist toplulukların belirleyici bir özelliği haline gelmiş ve diğer nomadik pastoralist toplulukların yönetimini şekillendiren daha geniş bir bozkır geleneğinin bir parçasını oluşturmuştur. Hun Devleti tarafından kurulan ve daha sonra ardıl devletler tarafından da kısmen benimsenen akrabalık temeline dayanmayan bu yapının temelinde diğer kapitalizm öncesi

topluluklara benzer bir şekilde bölgelerin yönetilmesi, kaynak ihtiyacının karşılanması, kaynakların kontrol edilmesi ve artığa el konulması bulunmaktadır. Nitekim devlet; egemenlik, zorlama ve toplumsal bölünme yoluyla artıyı sistematik olarak düzenlemek ve dağıtmak için oluşan ve daha küçük akrabalık temelli grupların kapasitesinin ötesinde daha geniş toplumsal işlevleri yerine getiren yapı olarak tanımlandığında (Wood, 2016, ss. 48-49); bu artının düzenlenmesini ve dağıtılmasını sağlayan bu devlet yapısının başta Göktürkler olmak üzere diğer nomadik pastoralist topluluklara Hun'dan miras kaldığını belirtmek mümkündür. Bu miras, Türklerin devlet yapılarının oluşumunda belirgin süreklilik çerçevelerinin tartışılmasına olanak sağlamaktadır.

2.1.2. Hun-Göktürk Sürekliliğinde Nomadik Pastoralist Devletin Yapısı

Orta Asya'nın nomadik pastoralist devletleri ölçek ve yapı açısından çeşitlilik gösterse de bulunmuş oldukları coğrafya, kullandıkları geçim stratejileri ve yerleşik topluluklarla ilişkiler bakımından birbirlerine benzerlikler göstermektedir (Rogers, 2012, s. 237). Bu benzerlikler genellikle nomadik pastoralist yönetimlerin devletliğine ilişkin tartışmaların da temelinde yer almaktadır. Önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere nomadik pastoralistlerde devlet, Owen Lattimore tarafından istikrar, ekonomi ve coğrafya bağlamında sorunsallaştırılmakta ve literatür de sıklıkla Owen Lattimore'un bu yaklaşımının değerlendirilmesi ekseninde şekillenmektedir (Lattimore, 1951, ss. 330-331). Nitekim özellikle yerleşik toplulukların ürünlerine bağımlılık (Fletcher, 1986, s. 15), temel akrabalık bağlarının ötesinde belirgin otoriteden yoksun geniş kabile birlikleri olarak tasvir edilen eşitlikçi örgütlenme biçimi (Irons, 1979, s. 367) ve yalnızca öykünme yoluyla karmaşık yönetim oluşturma becerileri bu yaklaşımın türevleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Barfield, 1989, s. 8, 2023, s. 118; Khazanov, 2015, s. 226). Ancak bu yaklaşımlar özellikle yirminci yüzyılın başlarında gerçekleştirilen sınırlı etnografik gözlemler, yerleşiklere ait yazılı kaynakların eleştirel ve bağlamına uygun okunmasının eksikliği ve nomadik pastoralist toplulukların egzotikleştirilmiş algılanma biçimi ile doğrudan ilgili gözükmemektedir (Honeychurch, 2015, ss. 9-10).

Nomadik pastoralist Türk toplulukların Orta Asya'da oluşturduğu yönetimler arasında benzerlik gösterdiğini belirttiğimiz coğrafya, üretim biçimi ve yerleşiklerle olan ilişki tarzları aynı zamanda nomadik pastoralist toplulukların yerleşik topluluklardan farklarının da belirgin noktalarını oluşturmaktadır. Bu farkların varlığı, nomadik pastoralistlerde devletin oluşum şekillerini, koşullarını ve yapısını farklılaştırır da nomadik pastoralist yönetimlerin herhangi bir kapitalizm öncesi devlet kadar devlet olmasını engelleyen nedenin bu farklılıklar olduğunu belirtmek önyargılı bir bakış açısının ürünü olmaktadır (Rogers, 2012, s. 238). Nitekim nomadik pastoralist yönetim yapılarının da tıpkı kapitalizm öncesi yerleşik devletler gibi kaynakların kontrolü ve siyasal egemenlik ilişkileriyle (Wood, 2016, ss. 48-49) doğrudan ilişkili olmadığını belirtmek mümkün değildir. Nomadik pastoralist toplulukların farklı bir coğrafyada ya da farklı üretim biçimi içerisinde olması toplulukta siyasal egemenlik ilişkilerinin oluşmasına, artının ve kaynakların kontrol edilme istencine engel değildir. Nitekim yalnızca mezar ve anıt inşasına dayalı arkeolojik kanıtlara bakıldığında bile nomadik pastoralist topluluklarda Orta Asya Geç Tunç Çağı'ndan (MÖ 700-400) itibaren ispatlanabilir yoğun toplumsal eşitsizlik ve siyasal egemenlik ilişkilerinin varlığı tespit edilmektedir (Honeychurch, 2015, s. 215). Yalnızca, yerleşik topluluklarından farklı olarak nomadik pastoralist topluluklarda eşitsizlik; üretim ve coğrafya ile ilişkili olarak hareketliliğe bağlı ve hareketlilikle bağlantılı olarak kaynakların kontrol edilmesiyle oluşmaktadır. Otorite veya siyasal egemenlik ilişkileri coğrafyada hareketleri kontrol etme ve düzenleme becerisi ile doğrudan ilişkili olmaktadır (Miller, 2024, s. 51). Bu nedenle nomadik pastoralist devletin mevcut bir sürekliliğin temsili olarak kaynaklar üzerindeki kontrol ve siyasal egemenlik ilişkilerinin varlığında geliştiği kabul edilerek yalnızca yerleşik toplulukların etkileriyle bağlantılı olarak kriz, baskı ve fırsatların bir ürünü olmadığını anlaşılması önemlidir. Ancak bu anlaşılma nomadik pastoralist devletin oluşumunun salt yaratılmış bir nomadik pastoralist bozkır gelenekçiliği içerisinde değerlendirilmesi gerekliliği olarak da yorumlanmamalıdır.

Buradaki temel eleştiri nomadik pastoralist devletlerin oluşum koşulları ve devlet yapısının herhangi kapitalizm öncesi devlet gibi diğer devletlerle etkileşimin, kaynaklar üzerindeki kontrolün, artı elde edilme süreçlerinin ve siyasal egemenlik ilişkilerinin bir sonucu olarak değerlendirilmemesi ve sırf üretim biçiminin ve coğrafyanın farklılaşması nedeniyle ilkel örgütlenme biçimleri ile ele alınmasıdır. Nitekim devletin, nomadik pastoralist veya tarım toplumları gibi belirli bir üretim ya da yaşam biçimiyle özünde bağlantılı veya bu yaşam biçimi tarafından tanımlanan bir şey olarak ayrıştırılması mümkün değildir. Kapitalizm öncesi devletler aldıkları çeşitli görünümlere rağmen (Krader, 1978, ss. 104-105) temelde aynı işlevi yerine getirmektedir. Artının dağıtım ve paylaşım biçimleri, üretim biçimlerine ve buna bağlı olarak siyasal iktidarın yapısına yön vermektedir. Üreticiler, ekonomik olmayan yollarla denetim altına alınmaktadır. Bu ilişkileri ve kurumları anlamak, tarihsel yapıları kavramak için kritik olmaktadır (Özdemir vd., 2023, ss. 47-48). Ancak yerleşikler ve nomadik pastoralistler eksenindeki devletin varlığı tartışmasının özünde de esasında bu üretim biçiminin kapitalizm öncesi topluluklar için yalnızca ekonomik bakış açısıyla değerlendirilmesi yer almaktadır. Bu yaklaşım üretim biçimi ile farklılaşan nomadik pastoralist toplulukların devlet kurma becerilerinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Kapitalizm öncesi topluluklarda üretim biçimini, siyasal olan zorun niteliğini belirlediği için siyasal olandan ayrı tanımlamak mümkün değildir. Bu anlamda, üretim biçimindeki farklılıklar kapitalizm öncesi devletlerin devletliğini değiştirmemektedir. Kapitalizm öncesi devletlerin devlet olarak varlığı, ekonomik olmayan yollarla artığa el konulması için gerekli koşulların siyasal olarak güvence altına alınmasıdır (Anderson, 2023, ss. 348-349).

Bu doğrultuda diğer kapitalizm öncesi devletler gibi nomadik pastoralist devletlerin de diğer topluluklarla ilişkili olsun ya da olmasın farklı oluşum koşulları ve özgül gereklilikleri neticesinde siyasal ve örgütsel yapılar geliştirebileceğinin kabul edilebilir olması gerekmektedir. Nitekim nomadik pastoralist devletlerin münferit ya da istisnai olmadığı bir süreklilik olarak ardıl devletlerce çeşitli değişikliklerle tekrarladığı da tarihsel olarak bilinmektedir.

Süreklilik arz eden nomadik pastoralist devletlerin genel yapısına bakıldığında (Rogers, 2012, ss. 237-238), bu yapıların ortak olarak hareketlilik ve hareketliliğe neden olan ilişkilerle şekillendiği görülmektedir. Mekân üzerinde yoğunlaşmayı vurgulayan devlet oluşum teorilerinin aksine (Cohen, 1981, s. 96), nomadik pastoralist devletler ekonomik ve coğrafi farklılaşmanın bir gerekliliği olarak hareketliliğin hareketliliğe özgü koşullar ile kontrol edilmesinin doğurduğu çeşitli örgütsel yöntemlerin oluşumuyla varlık bulmaktadır. Bu nedenle nomadik pastoralist toplulukların idari yapıları sabit merkezler ya da tarımsal üretimin varsayılan sonuçlarından ziyade (Rogers, 2007, ss. 262-263), bölgeler arası etkileşimler, otlak üzerinde hareket edilebilirliğin belirlendiği mülkiyet ilişkileri ve pastoral üretimin sağladığı artının dağıtımına ilişkin kontrol ekseninde gelişmektedir.

Nomadik pastoralist devletlerin bu yapısı bir süreklilik olarak yerleşiklerde belirgin olarak rastlanılmayan hareketliliğe bağlı ve hareketlilikle şekillenen hareketli hükmetme, bozkıra uyumlandırılmış askeri-toplumsal örgüt yapısı, pastoral artı olarak atın ya da sürünün beslenme potansiyeli, ticaret ilişkileri ve yüksek sayılardaki süvari güçleri ile tekrar eden bir görünüm oluşturmaktadır. Her bir devletin kendi özgün koşullarında yorumlanmasını gerekliliğine rağmen tekrar eden bu basit görünüm incelendiğinde dahi Orta Asya'da MÖ 199 ile MS 1757 tarih aralığında ömürleri 23 ile 354 yıl arasında değişen ve ortalama olarak 157 yıl süren on sekiz nomadik pastoralist yönetsel yapı ile karşılaşılmaktadır. Hun ve Göktürk Devletleri dönemini kapsayan MÖ 700'den MS 744'e kadar olan tarih aralığında kurulan sekiz nomadik pastoralist devletin ortalama ömrü ise 160 yıldır (Cioffi-Revilla vd., 2011, s. 103). Bu tarih aralığında varlık gösteren dünyadaki devletlerin ortalama ömrünün de 210 yıl olduğu hesaplanabilmektedir (Taagepera, 1979, ss. 136-137). Bu durum nomadik pastoralist yönetsel yapıların istikrarsızlığı üzerine yapılan vurguların aksine nomadik pastoralistler tarafından kontrol edilen yönetsel yapıların ya da devletlerin benzer dönemlerde dünyada varlık gösteren pre-modern devletlerden tamamen farklılaşan bir istikrarsızlık içerisinde olmadığını göstermektedir (Taagepera, 1979, ss. 136-137). Nomadik pastoralist toplulukların ekonomik üretimin sınırlılığı ve gelişime

dirençli olduğu yaklaşımına karşın belirtilen tarih aralığı boyunca başta Türkler olmak üzere nomadik pastoralist toplulukların sürekli olarak kendilerini siyasal olarak örgütlemiş oldukları görülmektedir (Cioffi-Revilla vd., 2011, s. 103). Diğer taraftan Hun Devleti'nden itibaren hemen hemen aynı toprakları kapsayan alanlarda tekrarlayan bir devlet kurma eğilimi olduğu da anlaşılmaktadır (Krader, 1978, ss. 104-105). Bu nedenle Orta Asya devletlerinin bozkırın çok kaynaklı pastoral üretiminin (Di Cosmo, 1999, s. 8) ve bu üretimle bağdaşık toplumsal örgütlenmesiyle birlikte kapitalizm öncesi devletler olarak kendi tarihsel dinamizmi ve süreklilikleri göz ardı edilmeden değerlendirilmesi önemlidir.

Bu açıdan bakıldığında nomadik pastoralist devletlerin kalıcılığı ve uyarlanabilirliği, temel yapısal süreklilikleri korurken tarihsel süreçlerden hem etkilenmelerini hem de bunlara uygun koşullarda yanıt vermelerini sağlamaktadır. Bu olgunun varlığı özellikle Hun, Göktürk, Uygur ve Moğol dönemlerinde belirgin olarak takip edilebilmektedir. Nitekim uyarlanarak tekrar eden örgütsel şemaların varlığı Orta Asya tarihinde belirgindir. Örneğin Moğol hükümdarların yönetim sistemleri, daha önceki Türk yönetsel çerçeveleriyle açık süreklilikler sergilerken Göktürk Devletleri de Hun Devleti idari yapısıyla bir süreklilik içerisinde gözükmektedir (Golden, 2006, s. 25; Kürsat-Ahlers, 1996, ss. 143-144). Nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu yönetsel yapıların katı ya da değişmez bir şablon doğrultusunda ele alınmasına rağmen birikimli, uyarlanabilen ve esnetilebilen deneyimlerin bir ürünü olduğunu belirtmek mümkündür. Nitekim Orta Asya'da birbirilerini takip eden yönetimler yalnızca var olan gelenekleri miras almakla kalmamış, aynı zamanda bunları dönemin zorunluluklara uyarlayarak nomadik pastoralist devletlerin kalıcı ancak esnek yapısını sürekliliğe dönüştürmüştür (İ. Togan, 1998, s. 15).

Bu doğrultuda sürekliliğin bir parçası olan esneklik değişimle başa çıkma yeteneği olarak nomadik pastoralist devletlerin oluşumunda itici bir güç olmuştur (İ. Togan, 1998, s. 6). Ayrıca nomadik pastoralist topluluklarda esneklik; devletin ekonomik, siyasal ve toplumsal baskılara yanıt olarak farklı yönetsel eğilimler

arasında geçiş yapmasına veya bunları bütünleştirmesine olanak tanıyan bir kavram olarak değerlendirilebilir. Bu esneklik hem uyumlanmacı bir özellik hem de bu uyumlanmanın bir parçası olarak yönetsel bir gereklilik olarak nomadik pastoralist topluluklarda varlığını göstermektedir. Bu bağlamda esneklik, devletin hem siyasal alanda güç biriktirirken hem de yeniden dağıtımcı eğilimlere uyum sağlama kapasitesi olarak kavramsallaştırılmaktadır (İ. Togan, 1991, s. 205). Bir önceki kısımda ele alınan Hun Devleti'nde karşımıza çıkan ve ardıl nomadik pastoralist devlet yapılarında dönüşerek devam eden ondalık sistem olarak tanımlanan toplumsal örgütlenme ve ülüşün de bu esneklik kavramsallaştırması ile değerlendirilmesi mümkündür (İ. Togan, 1998, s. 15). Nitekim Hun ve Göktürk ondalık sistemi, İsenbike Togan (1991) tarafından Moğol ve Osmanlı devletlerinde görüldüğü belirtilen esneklik bağlamında siyasal alanda gücün birikmesini sağlayan ve artıyı yeniden dağıtan idari örgütlenme yapısının öncül versiyonlarından biri olarak değerlendirilebilir. İlk olarak Hun Devleti'nde tespit edilebilen ve diğer nomadik pastoralist devletlerde dönüştürülerek kullanılan devletin üç temel parçaya ayrılıp kısımlara bölündüğü ondalık sistem, siyasal birikim ve yeniden dağıtımcı bir yapının içkin bir şekilde var olmasını sağlamaktadır (Sneath, 2007b, ss. 114-115; Watson, 1969, ss. 163-164). Bu esnekliğin kilit yönlerinden biri, ondalık sistemin hem askeri örgütlenme hem de kaynak yönetimindeki ikili rolüdür. Komuta hiyerarşilerini süvari birlikleri ve hane kontrolü etrafında yapılandıran Hun sistemi, pastoral artının aşağıdan yukarıya aktarılmasını sağlarken aynı zamanda devlet dışından ticaret yoluyla ya da tabi topluluklardan vergi olarak elde edilen servetin bölgesel elitler arasında yeniden dağıtımını da mümkün kılmıştır (Miller, 2024, s. 78). Nitekim hükümdara bağlı beylerin yalnızca emirleri altındaki savaşçı sayısı ile değil, aynı zamanda yönettikleri hane sayısı ile da tanımlanıyor olması da dağıtım ile birikimi bütünleştiren bir yönetim yapısına işaret etmektedir (Miller, 2024, ss. 78-79). Bu doğrultuda ondalık sistem, devletin devamlılığını sürdürmek için de düzenli kaynak akışını sağlamaktadır. Kaynakların dağıtılması ve siyasal alanda gücün birikmesinin bir aradılığına ilişkin esnekliğin Hun ondalık sistemini kullanan diğer nomadik pastoralist devletlerde de dönüştürülerek ve değiştirilerek kullanılmıştır. Nitekim

Göktürklerin kurdukları devletin de bu süreklilik ve esneklik dahilinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.1.3. Nomadik Pastoralist Bir Devlet Olarak Göktürkler

Göktürklerin kurduğu devletin kronolojik ve betimleyici bir yöntemle analiz edilmesi bu tezin amaçları arasında yer almamaktadır. Ancak Türklerde devletin oluşumu ve yapısına ilişkin incelemeye temel bir çerçeve sağlamak için devletin dayandığı dinamiklerin aktarılmasının ardından devletin tarihsel yörüngesinin ana hatlarıyla da olsa belirtilmesi ilerleyen bölümlerde belirtilecek süreçlerin belirli bir bağlam içerisinde anlaşılması için gerekli görülmektedir. Bu nedenle altı ve sekizinci yüzyıl tarih aralığında Göktürklerde devletin oluşumu, genişlemesi, dönüşümleri ve çöküş süreçleri izlenerek devletin tarihindeki önemli aşamalara çok genel bir bakış sağlanması önemlidir. Bu tarihsel çerçeve hem Türkçe ve hem uluslararası literatürde defalarca tekrarlanan sıralı olayların ve geçişlerin ana hatlarını çizerek Göktürk Devleti'nin siyasal ve toplumsal sürekliliğini korurken zaman içinde nasıl bir yapının üzerine kurulup geliştiğine dair sonraki bölümlerde sürdürülecek anlayışın oluşturulmasına katkı sağlayacaktır.

Göktürklerin altıncı yüzyıldan sekizinci yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık iki yüzyıllık süre içerisinde Orta Asya'daki varlığı, Asya tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. Nomadik pastoralist topluluğa ait bir yönetimin dönemin üç büyük yerleşik devleti olan Çin, Sasani ve Bizans ile yakın temasta bulunmuş olması ve bu topluluklar arasında coğrafi bir ağ kurarak ticaret ve bilgi akışında rol oynaması, nomadik pastoralist toplulukların yerleşik topluluklarca daha yakından tanınmasını sağlamış ve bu doğrultuda Türklere ilişkin elde edilen kaynak sayısı da görece artmıştır (Sinor, 1997, s. 322). Türk kelimesi bu yerleşik toplulukların tarih yazımında Türklerin devletinin içerisine aldığı geniş coğrafyada yaşayan topluluklar için kullanılmış, ortak kültür ve dil mirası paylaşan çeşitli gruplar için birleştirici bir tanımlama olarak hizmet etmiştir (Findley, 2006, ss. 28-29; Joo-Yup Lee, 2016, s. 102). Tıpkı Saksonlar

ve Bavyeralıların, tarih yazımında Germen olarak tanımlanması gibi Türk kavramı da Çin, Arap ve Bizans kaynaklarında da Türklerin devletinin genişlediği coğrafyada yaşamış birçok topluluk için bütüncül bir tanımlama olarak da kullanılmıştır (Sinor, 2019, s. 389). Türklerin içerisine aldığı birçok kavim benzer yaşam tarzlarıyla yaşayıp birbirine yakın ya da aynı lehçeleri konuşsa da Türklerin kurduğu devletlerin etkisi; kültürün ve lehçelerin tek bir genel isimle adlandırılmasına neden olmuştur (Atwood, 2004, s. 554).

Göktürk Devleti'nin altıncı yüzyılın ortalarında kurulmasından önce Orta Asya ve Çin'in siyasal manzarasına bakıldığında güçlü devletlerin çöküşü ve yeni parçalı siyasal oluşumların yükselişiyle şekillenen dağınık güç odaklarının hâkim olduğu bir dönem görülmektedir. Uzun süren siyasal istikrarsızlığın ardından Çin'i birleştiren Han Hanedanı'nın (MÖ 202-MS 220) MS üçüncü yüzyılda çöküşü, Çin'in tek bir hanedan tarafından birleştirilemediği uzun bir bölünme dönemine yol açmıştır (Lewis, 2009, ss. 4-5). Bu istikrarsızlık Üç Krallık (MS 220-280), On Altı Krallık (MS 304-439), Kuzey ve Güney Hanedanları (MS 420-589) olarak adlandırılan dönemlerde değişen siyasal egemenlik dinamiklerini oluşturmuş ve birleşik bir Çin MS altıncı yüzyılın sonlarına kadar yeniden belirginleşmemiştir (Di Cosmo, 2018, s. 35). Diğer taraftan bozkırda, Han Hanedanı ile hemen hemen aynı dönemde güç kazanan Hun (MÖ 133-MS 89) hâkimiyetinin de MS birinci yüzyılın sonlarında son buluşu bozkırda da önemli bir güç boşluğu yaratarak nomadik pastoralist gruplar arasında da parçalı ve rekabetçi bir siyasal ortamın doğmasına neden olmuştur (Di Cosmo, 2018, s. 44). Nomadik pastoralist topluluklar Wuhuan ve Xianbei nüfuzlarını genişletirken, Çinli soylu hizipler Çin'in güneyi ve Çin'in kuzeyini kontrol etmek için yoğun bir savaşım içerisine girmiştir (Grousset, 1980, s. 75). Bu parçalanma dönemi, Çin'de kuzeyin yönetimini nomadik pastoralist kökenli yönetici ailesinin de Türk olduğu kimi kaynaklarca belirtilen Kuzey Wei (386-535) Hanedanı'nın kontrol altına alması (Eberhard, 1947, s. 160), bozkırda ise geçici ama baskın bir güç oluşturan Rouran Devleti'nin (402-552) oluşmasıyla mevcut bozkır-ekilen ikiliği düzenini Han-Hun dönemine benzer bir şekilde yeniden

şekillendiren yeni baskın güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacak süreci yaratmıştır (Taşağıl, 2017, s. 45).

Orta Asya ve Çin'deki böyle bir karışıklık döneminde Çin kaynaklarında yerini alan Türklerin, Rouran Devleti'nin bir parçası olduğu ve Hun kökenli oldukları belirtilmektedir (Erkoç, 2015, ss. 41-42). Türkler, Çinliler tarafından kontrol edilen, aslında bozkır toprakları olan kuzey bölgelerindeki baskıdan 439 yılında kaçarak beş yüz çadır ile Altaylar'a taşınmış ve Rouran hükümdarına demirci olarak hizmet etmeye başlamışlardır (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 61). Bu yer değişiminin ardından Aşina ailesi önderliğindeki Türkler yalnızca yeni yerleştikleri yerlerin koşullara uyum sağlamakla yetinmemiş ve bozkırdaki diğer nomadik pastoralist toplulukların kendi etraflarında düzenlenmesini başararak yaklaşık bir yüzyıl sonra bozkırdaki siyasal durumu kökten değiştirebilecek güçlü bir birlik oluşturmaya başlamıştır (Taşağıl, 2017, ss. 51-52). Nitekim ilerleyen bölümlerde tekrar ele alınacak bu süreç Hun Devleti'nden itibaren devam eden dağınık nomadik pastoralist toplulukların derlenip düzenlenmesi eyleminin bozkırdaki süreklilik penceresi içerisinde daha net anlaşılacaktır.

Türkler, Çin kaynaklarında çeşitli nomadik pastoralist toplulukların genel adı olarak Tiele isimlendirmesi ile anılan toplulukların Rouran'a olan hoşnutsuzluğundan faydalanarak onları kendi himayelerine almış ve Rouran'a karşı Kuzey Wei'nin ardılı olan Batı Wei Hanedanı'nın (535-581) da desteğini alarak Rouran'ı yıkmıştır (Beckwith, 2011, s. 98; Liu Mau-Tsai, 2019, ss. 169-172). İllig Kağan, devlet eden kağan unvanı alan Aşina önderi Bumin, Rouran'ın hükümrانlık kurduğu alanları ele geçirerek Göktürk olarak adlandırılacak devleti tahmini olarak 552 yılında kurmuştur. Ancak devletin kurulmasından çok kısa süre sonra Bumin ölmüş yerine sadece bir yıl kağanlık yapacak olan Kara Kağan (K'o-lo) geçmiştir (Divitçioğlu, 2000, s. 31). Devletin asıl gelişim ve genişleme döneminin başlangıcı Bumin'in oğlu Muhan (553-572) ve Bumin'in kardeşi İstemi'nin (553-?) hükümdarlığında gerçekleşmiştir (Drompp, 2018, s. 307). Bu iki kağanlı dönemle birlikte Türkler, önceki nomadik pastoralist devletlerden farklı bir yapı olarak bir alt kağanlık sistemi

oluşturmuştur. Ancak alt kağanlık temelde Hunlarda da görülen ülüş yapısının üzerine yapılan bir ekleme olarak görülmelidir. Nitekim, bu yapının da gücü Aşina üyeleri arasında dağıtarak sorumlulukları paylaşmayı ve aynı zamanda yönetici soyda potansiyel rekabetleri yönetmeyi amaçladığını belirtmek mümkündür. Bumin'in devletin kuruluşunda ölmesinin ardından iki güçlü taht adayı İstemi ve Muhan arasındaki olası bir mücadele bu şekilde aşılmış ve devletin devamlılığı sağlanmıştır (Drompp, 2018, ss. 308-309). Bumin'in oğlu Muhan, Moğolistan merkezli toprakları yöneten üst kağan, Bumin'in kardeşi İstemi (553-?) de devletin batısını yöneten "Yabgu" olmuştur (Sinor, 1997, s. 327). İlerleyen yıllarda da Göktürk Devleti hepsi taht adaylarından oluşan önce dört sonra da 576 yılı itibarıyla de sekiz parçaya ayrılmıştır. Her birinin altında boy ya da bölükleri barındıran bu parçalar ilerleyen bölümlerde de ele alınacağı üzere feodal bir yapıdan ziyade Hunlarda olduğu gibi kağana ondalık sistem dahilinde bağlı ve ülüş doğrultusunda aslında devletin paydaşı olan parçalardır (Gumilev, 2003, s. 80).

Muhan ve İstemi askeri seferler düzenleyerek doğuda Kitanları yenip Kırgızları topraklarına katarken, batıda ise 563 yılında Tokharistan olarak adlandırılan Kuzey Afganistan merkezli Ak Hun Devleti (440-563) topraklarını Sasani Devleti (224-651) ile ittifak kurarak ele geçirmişlerdir (Barisitz, 2017, s. 52; Joo-Yup Lee, 2023, s. 25). Böylece Türkler, Ceyhun Nehri (Amu Derya) ile Seyhun Nehri (Siri Derya) arasındaki Maveraünnehir'e (Soğdya) hâkim olmuşlardır. Ayrıca Kazak bozkırlarındaki nomadik pastoralist dağınık toplulukları kontrol etmiş ve Bizans'ın Kırım ve Kafkasya sınırlarına kadar ulaşmışlardır. Bu durum Türklerin ticaret yolları, özellikle de daha önce Ak Hun tarafından kontrol edilen ipek ticareti üzerindeki kontrollerini artırmış ve Sasani Devleti ile ticari ilişkilerdeki çıkar çatışmaları Türkleri Bizans ile doğrudan ticari bağlar kurmaya yöneltmiştir (Gumilev, 2003, s. 51; Joo-Yup Lee, 2023, s. 25).

Göktürk Devleti'nde Muhan Kağan (553-572) dönemi ve onun ardından hükümdarlık yapacak kardeşi Taspar Kağan (572-581) dönemi devletin gücünün en yüksek aşamalara vardığı dönemler olarak değerlendirilmektedir

(Golden, 2007, ss. 154-155). Nitekim Muhan, Çin'deki dağınık güçlerin varlığında iç rekabetten çok iyi faydalanmıştır. Birbirleriyle rekabet halindeki Kuzey Çin hanedanlarına kendi kızını vermeyi vaat edecek ve onlardan her daim üstün olduğunu kabul ettirecek kadar güçlenmiştir (Ecsedy, 1968, s. 134; Yang vd., 2023, s. 1056). Taspar Kağan da Kuzey Qi (550-577) ve Kuzey Zhou (557-581) hanedanlarının mücadelesinden faydalanmış, kendi devletinin çıkarına ipek ticareti dengelerini değiştirmiştir. Taspar Kağan'ın, Kuzey Qi ve Kuzey Zhou Hanedanlarının hükümdarları için kullandığı "...iki oğlum, bana karşı saygılı ve itaatkâr olmaya devam ettikleri sürece yoksul kalmaktan korkmama gerek var mı..." ifadeleri bu durumu iyi özetlemektedir (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 65). Bu süreçte Ak Hun'a bağlı yerleşik bir topluluk olan Soğdluların da ele geçirilmesi Türkler ve Soğdlu tüccarlar arasında önemli bir iş birliğinin de oluşmasını sağlamıştır. Türkler, Soğdluların ticari becerilerini, Çin'den elde ettikleri ipeği elden çıkarabilmek için kullanmıştır. Soğdluların, Türklerin hâkim olduğu geniş coğrafi alanda korunması sağlanırken aynı zamanda ticaret yolları boyunca güvenlikleri sağlanmıştır (Khazanov, 2015, s. 383).

Bu yoğun ipek ticareti, Çin'in Sui Hanedanı (581-618) tarafından yeniden birleştirilmesi ile çıkmaza girmiştir (de La Vaissière, 2005, s. 210). Sui Hanedanı'nın Çin'i yeniden birleştirdiği 581 yılında Taspar Kağan da ölmüştür. Çin'in Türklerin baskılarına karşı ipek ticaretini durdurma kararlılığı ve Taspar sonrası yaşanan veraset mücadeleleri sonucu şiddetlenen iç anlaşmazlıklar devletin bir çıkmaza doğru sürüklenmesine yol açmıştır (Barisitz, 2017, s. 56). Nitekim bu durum altıncı yüzyılın sonlarında İstemi'nin oğlu Tardu'nun da 603 yılında ölümü sonucunda devletin Doğu ve Batı olmak üzere kesin çizgilerle bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Doğu Türkleri Moğolistan ve Gobi Çölü'nü kapsarken, Batı Türkleri Hazar Denizi'nin doğusundan Ceyhun Nehri'nin kuzeyine kadar uzanan ve günümüz Türkistan'ına tekabül eden alana hükmetmiştir (Barisitz, 2017, s. 56). Göktürk Devleti'nin bölünmesinden ardından özellikle Çin ile kurdukları yakın ilişkiler neticesinde İpek Yolu ticaretinde önemli bir rol oynayan Batı Göktürk Devleti Tong Yagbu (618-630)'nun yönetiminde, Bizans ile ticari ittifak arayışına girerek bölge ticaretinde

önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde ticaret yollarının kontrolü sayesinde önemli ekonomik refah sağlanmıştır (Chavannes, 2007, ss. 328-329; de La Vaissière, 2005, s. 227). Ancak iç çatışmalar ve Sui Hanedanı'nın ardından kurulan Çin'i kesin uzun süreli bir istikrara kavuşturacak T'ang Hanedanı'nın (618-907) bozkır politikası ve Türkleri karşılıklı kışkırtma stratejisi 657'de devletin çöküşüne yol açmıştır (Golden, 2018, s. 330).

Diğer taraftan Doğu Türklerinin de Sui Hanedanı'nın son dönemlerinde 605-617 yıllarında yaşanan siyasal kargaşa ortamından faydalandıkları görülmektedir (Di Cosmo, 2018, s. 52). Bu dönemde Eski T'ang Tarihi kayıtlarında Türklerin "...kendilerini Çohay Dağları kadar yüksek görüp...", Çin'i küçümsedikleri belirtilmektedir (İ. Togan vd., 2023, s. 3). Nitekim Doğu Türk Kağanı Şipi (609-619), birleşik bir Çin'in Türklerin devletine ve refahına engel olmasından duyduğu rahatsızlıkla hem çeşitli tarihlerdeki kuşatmalarla Sui Hanedanı'nın gücünü zayıflatmış hem de daha sonra T'ang Hanedanı'nı kuracak Sui Hanedanı'na karşı hiziplerin destek talebini kabul etmiştir (İ. Togan vd., 2023, s. 4). Şipi Kağan'ın öldükten sonra kardeşi Çula Kağan (619-621), T'ang Hanedanı'nın Çin'in tamamı üzerinde güçlenme ihtimaline karşın Sui veliahtlarından bir prensi imparator ilan ederek Türklerin izlediği birleşik Çin karşıtı politikayı sürdürmüştür (İ. Togan vd., 2023, s. 5). Ancak Ellig Kağan (621-630) dönemi ile T'ang'ın Orta ve Güney Çin'deki kargaşaları bastırmaya yönelik yoğun kaynak ve askeri ihtiyaç içinde bulunduğu dönem iyi değerlendirilememiş ve özellikle sürekli düzenlenen büyük askeri seferlerde ciddi başarısızlık elde edilmiştir. Böylece Çin'de genişleyen T'ang Hanedanı Türkler için bir tehdide dönüşmüş ve ticaret dengeleri de bir kez daha değişmiştir (Joo-Yup Lee, 2023, s. 29). Nitekim T'ang Hükümdarı, Batı Türkleri ve diğer nomadik pastoralist topluluklarla çeşitli bağlar kurmuş ve bu grupları Doğu Türklerine karşı kışkırtmıştır. Ticaretin durması ve komşuların baskısı altında sıkışan Ellig Kağan Çin'e devamlı yüksek kaynak harcanmasına neden olan seferler düzenlemiştir (Eisenberg, 1997, s. 325). Bu doğrultuda Ellig Kağan 626'da T'ang hâkimiyetine karşı büyük bir sefer düzenleyerek önemli bir başarı elde etse de hem boyların ve budunun isyanları hem de aynı döneme denk

gelen büyük kıtlığın da etkisiyle ağır bir mağlubiyet almıştır. Bu doğrultuda MS 630 yılında T'ang Elig Kağan'ı ele geçirmiş Doğu Türkleri fiilen sona ererek devletin yaklaşık 30 yıl süren Çin'e bağıllık dönemi başlamıştır (Eisenberg, 1997, s. 304; Sinor, 2019, ss. 413-414).

Bu yenilginin ardından, Doğu Göktürk Devleti'nin budunu ve hâkimiyetindeki topluluklar Çin'in kuzeyine yerleştirilmiş ve T'ang tarafından büyük oranda yaşamlarına müdahale edilmeden Türkler T'ang sistemine dahil edilmiştir (İ. Togan vd., 2023, s. 27). Ancak bu bağıllık döneminde, pek çok Türk beyinin T'ang unvanlarını benimsediği, Türklerin zorla çalıştırıldığı ve asker olarak kullanıldığı Orhon Türk yazıtlarında belirtilmektedir (Tekin, 1998, s. 41). Nitekim Çin kaynaklarında da Sarı Irmağın güneyine Türklerin yerleştirilmesiyle bağlantılı olarak Çin'in at ve koyun sayılarında önemli bir artış olduğu belirtilmektedir (İ. Togan vd., 2023, s. 31). Anlaşıldığı üzere T'ang Hanedanı hem sürülere el koymuş hem de bu dönemde Türkleri işgal altındaki bozkır bölgelerde yoğun bir pastoral üretime zorlamıştır. Nitekim T'ang'ın ilerleyen süreçte Mançurya, Kore, Moğolistan ve Maverâünnehir'e (Soğdya) kadar yayılmasının ardındaki süvari gücü düşünüldüğünde bu durum daha anlaşılır olmaktadır (Anderson, 2023, s. 447). At yetiştiriciliğini sistematik olarak geliştirilen T'ang'ın başlangıçta yalnızca beş bin atı varken Türklerin esir edildiği yedinci yüzyılın ortalarında Kuzey Çin'de Şensi ve Kansu meralarına yayılmış yedi yüz bin atı olduğu tespit edilmiştir (Gernet, 1996, s. 248).

Esaret altındaki sürecinin sonlarına doğru 679-681 yılları arasında başarısızlıkla sonuçlanan bir ayaklanmanın ardından 682 yılında Aşina soyundan Kutlug tarafından başarılı bir isyan ile Gobi Çölü'ne çekilen Türkler, bozkırdaki topluluklardan da destek toplayarak T'ang kuvvetlerine karşı seferler düzenlemiştir (İ. Togan vd., 2023, ss. 37-38). 687 yılına gelindiğinde, artık İlteriş Kağan unvanını taşıyan Kutlug, Göktürk Devleti'ni bağıllıktan kurtararak yeniden canlandırmıştır. Türkler orta ve kuzey Moğolistan'a genişlemiş ve Tiele topluluklarından olan Dokuz Oğuzlar'a boyun eğdirerek devletin merkezi; Orhon, Selenga ve Tola nehirleri boyundaki Ötüken'e kurulmuştur (Klyashtorny,

1997, s. 331). Kutlug'un kardeşi Kapağan Kağan (691-716) döneminde devlet önemli ölçüde büyümüş, Kitan, Tatabı, Basmil, Türgiş ve Kırgızlara karşı başarılı savaflara girişilmiştir (Golden, 2007, s. 161). Kapağan Kağan T'ang Hanedanı kontrolündeki Çin'e üstünlük kurmuş, Sarı Nehir'i aşarak ve T'ang Hanedanı'ndan önemli ölçüde ipek alabilmiştir (Klyashtorny, 1997, ss. 333-334). Bu süreçte Türklerin yeniden güçlenmesiyle T'ang'ın kuzey bölgelerde kurduğu at yetiştirme çiftlikleri de dağıtılmıştır. 713 yılında bu çiftliklerdeki at sayısı iki yüz kırk bine kadar gerilemiştir (Gernet, 1996, s. 248). Ancak bu başarılı sürece rağmen genişleme, yoğun çatışmalar budun ve tabi toplulukların yoğun vergilere karşı isyanları, devletin askeri ve siyasal olarak beslenebilmesinin önüne geçmiş ve art arda önemli kayıpların verilmesine yol açmıştır (Divitçioğlu, 2000, s. 32; Sinor, 2019, s. 419). Kapağan'ın öldürülmesinden sonra taht üzerindeki mücadelelerin ardından Kapağan'ın oğlunu öldüren Kutlug Kağan'ın oğlu Bilge Kağan (716-734) kardeşi Kül-Tigin'in desteği ile tahta çıkmıştır. Bu süreçte özellikle bozkırdaki nomadik pastoralist topluluklar üzerinde hakimiyet mücadelesi verilmiş ve Çin ile barışçıl ilişkiler kurma çabası içerisine girilerek ipek ticaretinin devamlılığı da sağlanmaya çalışılmıştır (Liu Mau-Tsai, 2019, ss. 244-245; Sinor, 2019, s. 419).

Potansiyel bir devlet çöküş sürecinin yaşandığı kritik bir dönemde kağan olan Bilge Kağan, önemli askeri başarılar ve diplomatik müzakereler yoluyla devletin yeniden toparlanmasını sağlamış gözükmektedir. Uygurlar, Tatabiler ve Kitanlar gibi nomadik pastoralist toplulukları yenerek ve Çin ile ilişkileri dengede tutarak stratejik bir şekilde yöneterek devleti ayakta tutmaya çalışmıştır. Bu dönemde yapılan ticaret anlaşmaları ipek ticaretinde Türklerin yeniden etkin rol oynayabileceği ekonomik faydalar sağlanmasını amaçlamış aynı zamanda Çin ile yapılan barış antlaşmaları ile de bozkırdaki siyasal egemenlik mücadelesine karşı devletin korunması amaçlanmıştır (Klyashtorny, 1997, ss. 335-336). Bilge Kağan'ın çabalarına rağmen devlet giderek artan zorluklarla karşılaşmıştır. Devletin iç topluluklarından olan Uygurlar'ın T'ang desteği ile güçlenmesi ile yine T'ang tarafından desteklenen Batı Türklerinin bölgesini kontrol altına alan Aral Gölü'nün doğusunda yer alan Karabalsagun merkezli Türgiş'den gelen dış

baskılar devleti zayıflatmıştır (Sinor, 2019, s. 421; Taşağıl, 2017, s. 318). Bilge Kağan'ın 734 yılında öldürülmesinin ardından yeniden veraset savaşımı içerisine giren Göktürkler, kısa süre sonra bir Uygur-Karluk ittifakı tarafından yıkılmıştır. 744 yılında Uygurlar, Karluklar ve Basmlar birleşip Göktürk Devleti'ni kesin bir yenilgiye uğratarak Göktürklerin Orta Asya'daki iki yüz yıllık hakimiyetinin sonunu getirmişlerdir. Türklerin içleştirdiği nomadik pastoralist bozkır topluluklarının genel adı olan Tiele boylarından biri kabul edilen Uygurların devleti yaklaşık yüz yıl boyunca bozkırların yeni hâkimi olmuştur (Divitçioğlu, 2000, s. 33; Taşağıl, 2017, ss. 318-319).

Göktürlere ilişkin aktarılan bu tarihsel süreç, Orta Asya'da nomadik pastoralizmin kendine özgü esnekliği ve sürekliliği doğrultusunda şekillenen devletin nasıl ortaya çıktığının kavranılması için zemin hazırlamaktadır. Bu temele dayanarak, nomadik pastoralist topluluklara özgü sürekliliği ve esnekliği örnekleyen Göktürklerin devlet yapısının daha ayrıntılı bir incelemesi önemli görülmektedir. Bu doğrultuda, Göktürk Devleti tarihsel bağlamına yerleştirilerek, nomadik pastoralizmin Göktürk Devleti'nin yapısını nasıl şekillendirdiği tartışılmalıdır. Böyle bir yaklaşım, devlet yapısının yerleşiklikten farklı olarak nasıl sürdürülebileceğinin ve nomadik pastoralizmin özgül koşullarının devletin oluşumunu nasıl etkilediğinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

2.2. NOMADİK PASTORALİZM ÇERÇEVESİNDE GÖKTÜRK DEVLETİ

Orta Asya'da devlet olarak ele alınabilecek ilk karmaşık yönetim olma özelliğini taşıyan Hunlardan sonra Göktürkler, nomadik pastoralist toplulukların karmaşık siyasal yapılar oluşturma kabiliyetlerinin değerlendirilebilmesi için önemli bir tarihsel çapalanma noktası oluşturmaktadır. Nomadik pastoralist toplulukların doğaları gereği karmaşık yapılar oluşturabilmesinin olanaksızlığını vurgulayan tezlerin, Türklerin bıraktığı maddi kanıtlar ve ilişki kurdukları yerleşik toplulukların tuttuğu kayıtlar çerçevesinde değerlendirilmesi mümkündür. Nitekim nomadik pastoralist bir topluluk olarak Türkler, nomadik pastoralizme ilişkin tezlerin klişeleşen bağlamlarına meydan okuyan örnekler sunmakta ve

hareketli bir yaşam tarzının bir toplumun siyasal karmaşıklık potansiyeline getirdiği varsayılan kısıtlamalarla ilgili uzun süredir devam eden tipleştirici ön kabuller üzerine araştırmacıları yeniden düşünmeye sevk etmektedir. Bu nedenle Türklerin nomadik pastoralist yapısının anlaşılmasına yardımcı olan maddi kaynakların ele alınması hem bu tez nezdinde hem de Türkler üzerine gerçekleştirilecek gelecek çalışmalar için önemli görülmektedir.

Türkler, Sibirya'dan Moğolistan bozkırına geldiklerinde, Sibirya ormanlarından getirdikleri miraslarını yeni çevrelerinin ihtiyaçları ile dengeleyerek önemli bir adaptasyon sürecinden geçmişlerdir. Bu adaptasyonun en önemli yönlerinden biri de ekonomilerinin, toplumsal yapılarının ve askeri güçlerinin belirleyicisi olan bir yaşam tarzının benimsenmesi olmuştur (Roux, 2008, s. 117). Tarihi kaynaklar, nomadik pastoralizmin Türklerin yönetimlerini ve kültürel kimliklerini şekillendirdiğini belirtmektedir. Nomadik pastoralizmin Türklerin yaşam tarzına olan doğrudan etkisi dönemin Çin kaynakları, Bizans kaynakları ve çeşitli seyyahların anlatılarına da sıklıkla yansımıştır. Kaynaklarda Türkler, keçe çadırlarda yaşayan, at sütünden elde edilen bir içki olan kımız içen, otlaklar arasında at sırtında dolaşan ve hayvanlarını ovalarda ve dağ yamaçlarında güden topluluklar olarak tasvir edilmektedir (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 104). Bu anlatılar Türklerin nomadik pastoralist yaşantısına ilişkin için birçok bilgi sunarken bir yandan da yirminci yüzyıl sonrası çalışmalarda Türklerin topyekûn toplumsal yaşantısının karikatürize edilmiş olarak da ele alınmasına neden olmaktadır. Bu nedenle kaynaklardan elde edilen bilgilerin nomadik pastoralist yaşama ilişkin yalnızca temel ve basitleştirilmiş veriler olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bakış açısı doğrultusunda belirgin tipleştirmelerden kaçınarak, Türkler arasındaki toplumsal ve siyasal örgütlenmenin anlaşılabilmesi için, maddi düzenin temeli olan nomadik pastoralizmin değerlendirilmesi; nomadik pastoralizm ile hâkimiyet, savaş, ticaret ve akrabalık ilişkileri arasındaki bağın, devletle ilişkilendirilerek incelenmesi önemli görülmektedir.

2.2.1. Göktürklerde Maddi Düzenin Temeli Olarak Nomadik Pastoralizm

Orta Asya'nın doğusunda nomadik pastoral toplulukların sürekliliğinin bir parçası olarak ortaya çıkan en eski yönetim olan Hun Devleti'nin hakimiyet alanının; Moğolistan, Güney Sibiryaya, Mançurya, Sincan ve Doğu Kazakistan'ı kapsayan geniş bir bölgeye yayıldığı tahmin edilmektedir (Brosseder, 2020, s. 195). Bu bölgeler uzun süre Türklerin ve Moğolların da varlıklarını sürdürdüğü alanlar olarak bilinmektedir. Nitekim, Hunların yükselişinden bu yana Orta Asya sınırları boyunca uzanan otlaklarda yaygın olarak Türk ve Moğol toplulukları yaşamıştır. Merkezi Moğol Platosu'nda bulunan altıncı ve sekizinci yüzyıl tarih aralığına denk gelen Göktürk Devletleri de kuzeye doğru Sibiryaya'ya, doğuya doğru Mançuryaya'ya ve batıya doğru Hazar Denizi'ne kadar uzanarak geniş bir alana hâkim olmuştur (Skaff, 2012, s. 35). Roux (2008)'un arkeolojik kanıtlara dayanarak yaptığı çıkarıma göre Türkler ilk olarak yerleşik oldukları Güney Sibiryaya taygalarından bozkırlara inmişlerdir. Türkler, Çin kaynaklarında "Nerede su ve otlak varsa oraya göç ediyorlar, uzun zaman aynı yerde kalmıyorlardı" (Sinor, 2019, s. 421) olarak aktarılmışlarsa da bazı Türk topluluklarının sulak ve ormanlık alanlarda sürülerden bağımsız çeşitli geçim kaynakları ile zaman zaman yerleşik yaşayabildiği ve bunu ayrıca sürülere dayalı ekonomik altyapı ile de destekledikleri bilinmektedir (Sinor, 2019, s. 421). Bu durum birinci bölümde de aktarılan çok kaynaklı pastoralizm ekseninde açıklanabilmektedir (Salzman, 1972, s. 67).

Önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere genel bir isimlendirme ile bağımlılık modelleri olarak ele alabileceğimiz yaklaşımlara göre nomadik pastoralist toplulukların yerleşikliğin ürünlerine olan bağımlılığına ilişkin tezlerin de son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalarda doğrulanamadığı görülmektedir (Hermes vd., 2018, s. 1). Bilim adamları tarafından gerçekleştirilen 2018 yılında Türklerin yaşadığı bölgeleri de kapsayan altıncı ve on üçüncü yüzyıl Orta Asya coğrafyasına tarihlenen kalıntıların karbon ve nitrojen izotoplarının analiz edilmesiyle ortaya konulan çalışma sonucunda, nomadik pastoralist toplulukların çok çeşitli beslenme kaynaklarından yararlandığı ve yerleşik

topluluklara nazaran çok daha geniş beslenme çeşitliliğinin varlığı ispatlanmaktadır (Hermes vd., 2018, s. 4). Aynı çalışmada nomadik pastoralist toplulukların aynı kamplarda ortak bir aradalıklarında dahi ayrı ve çok yönlü geçim stratejilerini sürdürdükleri ve farklı gıda tüketiminin mevcut olduğu kanıtlanmaktadır. Dolayısıyla, yerleşik topluluklarla karşılaştırıldığında, nomadik pastoralistlerin gıda üretimi ve dağıtımı üzerinde sanılanın aksine önemli bir denetime sahip olduğu ve besin tercihlerine göre beslenme olanağına sahip oldukları görülmektedir (Hermes vd., 2018, s. 2). Bu durum Türklerin de dahil olduğu Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarının sadece sürülere dayalı bir ekonomi ile değil birden çok kaynakla geçimlerini sürdürebildiklerini göstermektedir. Ancak yine de diğer nomadik pastoralist topluluklar ve Türkler için temel gıda üretiminin ağırlıklı olarak hayvanlar üzerinden gerçekleştiğini belirtmek de yanlış olmayacaktır.

Türklerin merkezi olarak kabul edilen Moğolistan ve çevresini içerisine alan bölgede bozkırın kurak ve yarı kurak ortamlarına uyum sağlayabilmiş at, sığır, deve, koyun ve keçi olmak üzere beş ana hayvan türünün sosyo-ekonomik yaşam döngüsünün içerisinde yer aldığı belirtilmektedir (Batbuyan, 1996, s. 199). Türkler tarafından koyun ve at yetiştiriciliğinin diğer hayvanlara kıyasla daha fazla önemsendiği hem yazılı kaynaklarda hem de arkeolojik çalışmalarda tespit edilmektedir. Her ne kadar mübalağa ile yazılmış olsa da Çin kaynaklarında belirtilen "Türklerin kaderi yalnızca koyun ve ata bağlanmıştır" (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 442) ifadeleri, Türkler için koyun ve atın önem derecesinin dönemin Çin kaynaklarında da yer bulduğunu göstermektedir. Göktürklerin at ve koyun ile olan ilişkisi Altay Sayan bölgesinde Erken Orta Çağ dönemine ait mezarlarda da görülmektedir. Göktürk dönemine ait Erken Orta Çağ'a tarihlenen mezarlarda at ve koyuna sıklıkla rastlanmaktadır. Erkek ve kadın mezarlarında değişen sayılarda at tespit edilirken çocuk mezarlarında da çoğunlukla koyun tespit edilmiştir (Seregin, 2019, ss. 136-139). Nitekim, Türklerin Çin ile kurduğu ekonomik ilişkinin de sıklıkla at, koyun ve bunlardan elde edilen ürünlerin Çin ipeği ile takas edilmeleri neticesinde kurulduğu görülmektedir. Çin kaynaklarında Göktürk kağanının 584 yılında Sui

imparatoruna düzenli ipek elde etme arzusunu dile getiren Türkler için ipeğin önemini Çin için at ve koyun ile karşılaştıran bir mektup iletildiği belirtilmektedir. Türklerin at ve koyunu toprağın bir mahsulü olarak algıladıkları bu metinde açık bir şekilde anlaşılmaktadır (Liu Mau-Tsai, 2019, ss. 74-75).

Diğer taraftan Türklerin refah dönemlerinde atın fazla üretimini sonucu atın ihraç edilme çabasıyla ipek de dahil olmak üzere Çin'den prestij mallarının takas edilmesi Türk kağan ve beylerinin zenginliğinin paralel artışına neden olmaktadır. 568 yılında Bizans İmparatoru Justin'in elçisi olarak Göktürklerin batısını yönetenlerden biri olan Sizabul'u ziyaret eden Zemarchus'un (Blockley, 1985, s. 119), Bizans fragmanlarına yansıyan notlarında bu zenginlik şaşkınlıkla dile getirilmektedir:

"Ertesi gün, benzer şekilde çok renkli ipek kumaşlarla süslenmiş başka bir çadırda buluştular. İçinde farklı şekillerde heykeller duruyordu. Sizabul orada tamamen altından yapılmış bir kanepeye oturdu. Binanın ortasında altın küpler, su fışkiyeleri ve ayrıca altın testiler vardı. Tekrar ziyafet çektiler ve içki içerken gerekli olduğu kadar konuşup dinledikten sonra oradan ayrıldılar. Ertesi gün, içinde yaldızlı ahşap sütunlar ve dört altın tavus kuşu tarafından desteklenen dövülmüş altından bir sedir bulunan başka bir konuta geldiler. Bu konutun önünde geniş bir alana yayılmış arabalar duruyordu; arabaların içinde çok sayıda gümüş eşya, tabaklar, kâseler ve yine gümüşten yapılmış ve bizim yaptıklarımızdan aşağı kalmayan çok sayıda hayvan heykeli vardı; Türklerin hükümdarı çok zengindi" (Blockley, 1985, s. 121).

Alıntılanan metinde Türk kağan ve beylerinin zenginlik anlayışı ile nomadik pastoralist yaşam arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. Nomadik pastoralizm var olan maddi kültürün kendi doğasına uygun pragmatik bir halde şekillenmesine neden olmaktadır. Estetiğe verilen önem barbarlık klişesine meydan okuyan bir estetik duyarlılığı göstermekle birlikte taşınabilen ve dönüştürülebilir eserlerde somutlaşan zenginliklerinin geçici doğası; estetiğin hem bir prestij göstergesi hem de akışkan bir varlık olduğu bir topluluğun gereksinimlerini yansıtmaktadır (Chavannes, 2007, s. 301). Nitekim, kağanlar ya da beyler, nomadik pastoralist yaşamın hareketliliğini ve esnekliğini somutlaştırarak siyasal ve maddi kültürlerini bu çerçevede şekillendirmektedirler. Tıpkı bozkırdaki siyasal gücün

hareket yoluyla sürdürülmesi gibi prestije dayalı zenginlik de kalıcı olarak korunmamakta aksine dolaşıma girmektedir (Makarewicz vd., 2024, s. 26). Bu paralellik, nomadik pastoralist topluluklarda hem yönetimin hem de maddi kültürün nasıl uyumluluk gösterdiğinin anlaşılmasını sağlamaktadır. Nitekim çok sayıda arabada hazır bekletilen taşınabilir ve dönüştürülebilir prestij mallarına dayalı kanıtlar, beylerin nomadik pastoralist toplulukların siyasal alanında etkin bir şekilde gezinmek için sürekli hareket halinde kaldıklarını da göstermektedir (Honeychurch, 2014, ss. 306-307). Bu durum topluluğun kontrol edilmesini sağlayan hareketin de hareketli bir şekilde yönetildiğini ve kontrol edildiğini göstermektedir.

Bu doğrultuda Türkler için nomadik pastoralizm olgusunun, salt beslenme biçimleriyle değerlendirilen tiplendirmelerden ziyade özgül geleneğin temel yönünü oluşturan, kendilerine özgü stratejilerin şekillenmesini sağlayan ve yerleşik komşu halklarla etkileşimlerini doğrudan etkileyen bir bakış açısıyla değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olmaktadır. Nitekim Türklerin önde gelen isimlerinden Tunyukuk'un Bilge Kağan'a cevap niteliğindeki klasikleşen alıntısının satır aralarında da ekonomik bir ilişki olarak değerlendirilebilen nomadik pastoralizmin toplumsal olanı da kendi içerisinde barındırarak nasıl şekillendirdiği görülmektedir:

“Türk halkının nüfusu az, T'ang idaresindeki hanelerin sayısının yüzde biri kadar bile değil. Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek yaşamamız, oturduğumuz yerin devamlı olmaması yâni, devamlı olarak aynı mekânda oturmamamız, yabancı hayvanları avlayarak geçinmemiz ve hepimizin silah kullanmaya alışık olmanızdır. Güçlü olduğumuzda askerlerimiz ile istila ve yağma hareketlerine geçmeliyiz; zayıflayınca da dağ ve ormanlara kaçıp gizlenmeliyiz. T'ang askerleri sayıca çok olsa da bunun pek faydası olmaz, yâni bizim aramızda onların kalabalıklığı işe yaramaz. Eğer, kale ve surlar yapıp yerleşir, âdetlerimizi değiştirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz. Ayrıca, mabet ve tapınaklarda yapılan ibadet ile insanlar, insancıl ve zayıf olarak yetişmektedir mücadelecî olmanın, savaşmanın ve güçlenmenin yolu bu değildir. Yani, bizim için bu durumda mabet ve tapınaklar inşa etmek olacak iş değildir” (İ. Togan vd., 2023, ss. 53-54).

Tunyukuk'un Türkler için Çinlilere karşı koymak adına önerdiği yerleşik karşıtı bu tutum nomadik pastoralist yöneticilerinin yerleşik topluluklar hakkındaki bilgilerini kendi siyasetlerinde de uyguladıklarını göstermektedir. Nitekim otlak ve su ile olan üretimin devamlılığın sağlanması mekânda değişikliği zorunlu kılmakta ve geniş bozkır arazilerinde mekân üzerindeki yer değişimleri de nüfusun yoğunlaşmasının önüne geçmektedir. Bu durum yerleşik bir toplulukta olan üretim ve onun toplumsal olanı şekillendirmesi ile taban tabana zıt bir halde gerçekleşmektedir. Nitekim otlağa bağlı üretim nüfusun belirli bölgelerde yoğunlaşmasının önüne geçmektedir. Otlığa bağlı üretim ile nüfusun dağılması arasındaki bu etkileşim, Türklerin toplumsal ve siyasal yapılarını anlamak için de önemli çıkış noktaları sağlamaktadır. Nitekim, geniş alanlara yayılma gereksinimi yalnızca yerleşimi etkileyen bir tercih değildir. Türklerde aynı zamanda hakimiyet, savaş ve ticaret ilişkisini de şekillendirmektedir. Otlaklar ve ticaret yolları üzerindeki hakimiyet mücadelelerinin nomadik pastoralizmden bağımsız olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir.

2.2.2. Göktürklerde Hakimiyet, Savaşçılık ve Ticaret

Su kaynakları, sürüler, otlaklar, tarımsal alanlar ve ticaret yoluyla elde edilen zenginlik kaynaklarının kontrol edilmesi Göktürk Devleti'nin kuruluşunda ve gelişim evrelerinde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların kontrol edilme isteği, kağanların savaş yoluyla farklı nomadik pastoralist toplulukları bir araya getirme çabasının bir parçası olarak görülmektedir (Di Cosmo, 2015, s. 64). Müreffeh zamanlarında Türkler diğer nomadik pastoralist toplulukları çoğunlukla zor yoluyla kimi zaman da evlilik gibi diplomatik ilişkiler yoluyla kendilerine tabi kılmaktadır (Drompp, 2005, ss. 103-104). Çin'den elde edilebilecek ve dönüştürülebilecek pastoral olmayan kaynakların yanı sıra diğer yerleşik topluluklar da dahil olmak üzere Orta Asya kaynakları ve ticaret yolları üzerinde hakimiyet de Türkler için her zaman kritik olmaktadır. Farklı topluluklar üzerinde hakimiyet kurulması Türklerin yönetimlerinde kullandığı ondalık yapı içerisinde ülüşün gerçekleşebilmesi için ihtiyaç duyduğu geçimlik olmayan kaynakların elde edilmesinin doğrudan bir işlevi olarak görünmektedir (Di Cosmo, 2022, s. 56; Rogers, 2007, s. 258). Bu nedenle Türklerin topraklarını

genişletme istenci nomadik pastoralist yaşam tarzıyla ilgili olmakla birlikte uzun yıllar süren savaşlarla ortaya çıkmış devletin siyasal yapısının desteklenmesi için ihtiyaç duyulan kaynakların elde edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. *“Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına doğru, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar... bu sınırlar içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı hep düzene soktum”* (Tekin, 1998, s. 57). Farklı toplulukların üzerinde hakimiyet kurularak bozkır üzerindeki kaynak kontrolünde hakimiyetin sağlanması Göktürk Devleti’ne ait Orhon Türk yazıtlarında düzene sokmak olarak ifade edilmektedir (Tekin, 1998, s. 57). *“Babam hakan, amcam Hakan tahta oturduklarında dört bucaktaki halkları defalarca tanzim etmiş, defalarca düzene sokmuşlar. Tanrı lütfettiği için, tahta oturduğumda (ben de) dört bucaktaki halkları tanzim ettim (ve) düzene soktum”* (Tekin, 1998, s. 59).

Bilge Kağan ve Kültigin yazıtlarında, Bilge Kağan ve Kültigin’in diğer boylarla olan savaşlarının ve savaşlarda elde ettiği başarıların devletin siyasal yapısını destekleyen kaynakların elde edilmesiyle ilişkisi açıkça görülmektedir. Başarılı savaşlar ve savaş yoluyla elde edilen mallar kağanların siyasal erke sahip olabilmelerini sağlayan ekonomik unsuru yaratırken budunun üzerindeki hakimiyetini de pekiştirmektedir. Diğer taraftan savaş yoluyla sağlanan kaynaklar üzerindeki hakimiyet kağanın gücünün sürekli olarak yeniden ispatını da beraberinde getirmektedir. Ticaretin devamlılığı, budun ve tabi boyların bağlılığı ve ticaret ve pastoral ürünlerden elde edilen fazlanın üleştirilmesi kağanın gücüyle orantılı olarak gerçekleşmektedir (Divitçioğlu, 2000, ss. 252-253; Rogers, 2007, s. 262). Yazıtlarda aktarıldığı üzere; Türklerin kağanlığa tabi beylerle kurduğu ilişki, Çin ile kurduğu diplomasi ve ticaret doğrudan doğruya askeri bir güçle desteklenmekte diğer taraftan askeri güç siyasal meşruiyetin yaratılmasında ve sürdürülmesinde de başat faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kağanın sahip olduğu belirtilen kut da savaşçılık ve savaş yoluyla kazanılmış siyasal meşruiyetle bağlantılıdır (Di Cosmo, 2015, s. 66). Yazıtlarda geçen anlamıyla kut kavramı diğer boylar ve Çin ile olan savaşımın sağladığı kaynakların kontrolünden doğan siyasal gücün kutsallaştırılarak meşru bir temele oturtulması ve bu temel

üzerinden siyasal egemenlik ilişkilerinin sürekli yeniden üretilmesidir. Kağanın ya da tiginin Tengri'de kut bulması savaş zaferleriyle elde edilen diğer beyler ve budun üzerindeki siyasal gücü pekiştirmektedir. Dolayısıyla yazıtlarda kağanın ve tiginin savaş zaferlerinin, diğer boylar ve Çin ile olan mücadelelerinin destansı aktarımlarını öykünecek salt başarı öyküleri olarak yorumlamak yeterli olmayacaktır (Drompp, 2015, s. 445). Yazıtlarda anlatılan kahramanlıklar elde edilen zaferlerle Tengri'de bulunan kutun desteğinin elde edilmesi paralellik taşımaktadır.

Günümüze ulaşan belgeler ve seyahatnameler Türklerin altıncı yüzyıldan sekizinci yüzyılın ortalarına kadar Çin, Sasani ve Bizans gibi yerleşik topluluklarla yoğun bir ticaret ilişkisi içerisinde olduğunu göstermektedir. Türklerin geniş alanlara yayılarak nomadik pastoralist toplulukları ve yerleşik toplulukları himayesi altına alma istenci bu ticaret ile doğrudan ilişkilidir (Canepa, 2018, s. 54). Türklerde devletin kuruluş ve gelişim evrelerindeki yoğun kaynak ihtiyacının karşılanabilmesi amacının yanı sıra geniş alanlarda ticaretin kontrolünün sağlanması amacı bozkırlarda yer alan diğer topluluklarla savaşımı gerektirmiştir (Giraud, 1999, ss. 47-48). Nitekim tarihsel kaynaklar da Türklerin bozkırdaki hakimiyetlerinin devamlılığını sağlayabilmek için diğer nomadik pastoralist topluluklarla devamlı siyasal egemenlik mücadelesinin içerisinde olduğunu göstermektedir (Di Cosmo, 2015, s. 58). Orhon Türk yazıtlarına bakıldığında savaşların Çin ile olan mücadelelerden belki de daha fazla olarak bozkırlar üzerindeki hakimiyetin sağlanması amacıyla diğer nomadik pastoralist topluluklara yönelik olarak gerçekleştirildiği görülmektedir.

Hakimiyet altındaki otlakların sınırlı olması ve yerleşiklerden farklı olarak elde edilen ürünün yani sahip olunan sürülerin devamlı çoğalması nedeniyle ürünün bir süre sonra beslenemez hale gelmesi ve otlakları tüketmeye devam etmesi nomadik pastoralist toplulukların aşması gereken temel bir sorundur. Bu baskı nedeniyle; ticaret, yeni otlaklar elde etme istenci ve otlak mahsullerinin kullanılabilmesi savaşlar (Sinor, 1972, s. 180) ilerleyen bölümlerde de değerlendirileceği üzere mecburi bir hal almaktadır. Özellikle savaşlardaki temel

rolü, ikame hayvanların azlığı ve Çin gibi yerleşik devletlerde yeterli otlak alan bulunmadığı için bozkırlara göre daha az yetiştirilebilmesi atın yüksek değişim değerine sahip olmasına neden olarak Türklerde atı ekonomik ve siyasal gelişmelerin temel faktörlerinden biri haline getirmektedir (Sinor, 1972, s. 171). Örneğin; Çin kaynaklarında "...eşsiz derecede kurnaz, iyi orantılı bir vücuda sahip ve uzun yolculuklar ve avcılık için eşsiz..." olarak nitelendirilen Türk atları (Skaff, 2012, s. 262), düşük vasıflı bir bozkır atına kıyasla at başına üç kata kadar fazla parça parasal ipeğe değer olabilmektedir (Skaff, 2012, ss. 263-264). Bu nedenle bu durum otlaklardaki dengenin korunması için ya bu değerli kaynakların ihraç edilmesini ya da elde etmek istedikleri prestij malları için ellerindeki bu gücün kullanımını gerektirmektedir. Bu güç kullanımı hem diğer toplulukların boyun eğdirilerek ticaret ağlarının kontrol edilmesi hem yeni otlak alanların elde edilmesi hem de yerleşiklerle olan ticaretin dengelenmesi için kullanılan bir siyaset olarak somutlaşmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Türklerde üretilen üründen kaynaklı daimî savaş tehdidi bir anlamda fazlalığın ne yapılacağına dair soru hususunda önemli bir cevap olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu cevap hem yerleşik topluluklarla olan ticaretin dengelenmesi hem de diğer kağanlı ya da kağansız olan nomadik pastoralist topluluklarla olan hakimiyet mücadelesidir. Bu da Türklerde hakimiyet, savaşçılık ve ticaret arasındaki önemli ilişkiyi kurmaktadır (A. Z. V. Togan, 2019, s. 167). Diğer yandan Türklerde demirciliğin varlığı siyasal gücün elde edilmesinde atın kullanımına ek olarak kritik bir etmendir. Demirin işlenmesi yoluyla elde edilebilen silahlar ve mübadele edilebilir ürünler; kaynakların ve ticaret yollarının düzenlenmesinde Türklere önemli avantaj sağlamaktadır (Sinor, 2019, ss. 397-398). Bir başka yönüyle de savaş; yerleşik topluluklar ve ticaret yolları üzerinde kontrolü sağlayarak pastoral olmayan zenginlik kaynaklarının Türkler tarafından elde edilmesini sağlamakta, pastoral olmayan ürünler ya siyasal gücün yeniden üretimi için kullanılmakta ya da mübadele edilerek başka ürünlere dönüştürülmektedir (Ecsedy, 1968, s. 139). Bu dönüşüm, kağanların ve beylerin pastoral servetlerinin dönüşümünü sağlarken aynı zamanda tıpkı Orhon Türk yazıtlarında belirtildiği gibi beyin savaşçılığını

boy ve diğer beyler nezdinde pekiştirerek siyasal gücün devamlılığına da katkı sunmaktadır. Dolayısıyla sürü sahipliği ve ticaret üzerinden sağlanan zenginlik ile kağan ve beylerin siyasal konumu, birbirine içkin bir dönüşümü içermektedir.

Yukarıda da aktarıldığı üzere ticaretin dengelenmesinde hareketli savaşıcılığın Türklerde bir baskı unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Kökleri yerleşik topluluklara ait bakış açlarına dayanan geleneksel tarih yazımı (Jagchid & Symons, 1989, s. 165), bu akınları içsel kabile saldırganlığı ve ilkel dürtüsel eylemlilik hali olarak değerlendirmektedir. Ayrıca nomadik pastoralist toplulukların ekonomilerinin tahıl ürünlerinin dışarıdan tedarik edilmesini gerektirdiğini ve bundan dolayı yerleşiklerin ticaret kısıtlamalarının yerleşiklere karşı saldırganlıklarının nedeni olduğu iddia edilmektedir (Mönkh-Erdene, 2023, s. 416). Ancak nomadik pastoralist toplulukların tahıl konusunda dışa bağımlı oldukları iddiası, bu bağımlılığın zannedilenden çok daha düşük olduğu ve Orta Asya'daki kısıtlı tarımın toplulukların çoğu kez ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olduğunu gösteren kanıtlarla zayıflatılmaktadır (Di Cosmo, 1994, ss. 1113-1114). Buradan hareketle Türklerin nomadik pastoralist doğası ile ilişkilendirilerek kendine yeter üretim sağlayamadığı için yerleşik Çin'e tahıl amaçlı akınlar düzenlediğine yönelik yaklaşımların yeniden ele alınması gerekmektedir.

Göktürk dönemine ilişkin olarak sıklıkla iddia edilen aksine Çin kaynaklarında Türklerin Çin'e yaptıkları kısa süreli sınır akınlarında yiyecekleri ve tahıl ambarlarını yağmalamaya yönelik girişimlerde bulunmadıkları tespit edilebilmektedir (Ecsedy, 1968, s. 140). Bu akınların nedenlerinin nomadik pastoralist yaşamın yoksulluğu etrafında geliştirilen tezlerin aksine nomadik pastoralist yaşamın gereklerinden kaynaklanan bir çeşit siyaset biçimi olarak değerlendirilmesi bu konuda farklı bir bakış açısı geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Nitekim, Türkler açısından bakıldığında Çin'e düzenlenen akınların esasında çoğu durumda sadece Türklerin refahıyla ilişkilendiriliyor olması gerekmektedir (Drompp, 2005, ss. 103-104). Çin kaynaklarında belirli bir kağana tabi olan Türklerin Çin'e düzenledikleri akınların münferit örnekler

dışında Türklerde devletin güçlü zamanlarıyla eşleşmesi tesadüf olarak görülmemelidir. Nitekim Türklerin müreffeh çağlarının yerleşik devletlerin yükselişiyle ilişkilendirilmesine rağmen tarihi kayıtlar bu varsayımın aksine nomadik pastoralist ve yerleşik devletlerin yaşamlarında, nomadik pastoralist devletlerin yükselişi ile yerleşik devletlerin çöküşü arasında bir koşutluk aramanın daha mantıklı olduğunu göstermektedir (Eisenberg, 1997, ss. 308-310; Tekin, 1968, s. 264). Bu doğrultuda Türklerin akınlarının altında yatan temel nedenin nomadik pastoralist hareketli yaşam tarzı ile doğrudan ilişkili ancak nomadik pastoralizmin klişeleşmiş tipolojilerinden farklı bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir.

Türklerin yetiştirdiği at ve koyun gibi tırnak içerisinde otlak mahsulü ürünlerinin biriktirilmesinin güçlüğü bu ürünlerin hareket halinde kolay taşınabilir mallarla değiştirilmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Bu nedenle ticaret ve savaş Türklerde nomadik pastoralizmin maddi yaşama yansıyan önemli bir çıktısı olmaktadır (İ. Togan, 2022, s. 19). Bu açıdan bakıldığında akınların temel nedeni nomadik pastoralist bir siyaset anlayışı çerçevesinde Türklerde siyasal alanın kendini devam ettirebilmesi için önemli olan Çin ile olan at-ipek ticaretini dengeleme isteği gibi gözükmektedir. Bu denge, boy ya da bölüklerden vergi olarak alınan pastoral ürünlerden elde edilen malların, kağan tarafından beylere yeniden üleştirilmesindeki devamlılığın korunmasını sağlamaktadır. Nitekim ondalık sistem dahilindeki hiyerarşik ülüş yapısı kağan ve beyler için sadece ekonomik bir kazanç değil hem toplumsal hem siyasal olarak yeniden üretimin kaynaklarından biridir (İ. Togan, 2022, ss. 19-20). Bu nedenle fazla beslenen atlarını ve diğer ürünlerini Asya'nın eski, yaygın ve en değerli para birimlerinden biri olan Çin ipeğiyle ya da diğer değerli mallarla takas etmekte olan Türkler, Çin ile yapılan sınır anlaşmalarının bozulduğu durumlarda yaptıkları akınlarla ticareti dengelemeyi ve yeniden sınırlardaki takasın serbestliğini sağlamayı amaçlamaktadırlar (Ecsedy, 1968, ss. 139-141). Türkler kontrollü bir dış ticareti benimseyen Çin'in aksine dış ticarete müdahale ederek sınırlardaki alışverişi kolaylaştırmaya yönelik bir siyaset izlemektedir (İ. Togan, 2022, s. 3).

Bu siyaset, “akınlar” ve “istilalar” olarak Çin tarihi kaynaklarında yer almaktadır. Çin tarih yazımında, Türklerle olan ticari ilişkiler “haraç” olarak anılmakta ve bu haraçlar askeri çatışmalarla ilgili belirli kalıpları ortaya koymaktadır. Beyler tarafından kağanın kontrolünden bağımsız gerçekleştirilen yağmalar genellikle beylerin kendi konumlarını güçlendirmeyi, bazen de devletin çöküş dönemlerinde paylaşım dengesinin bozulduğu durumlarda kağanın yönetimine meydan okumayı amaçlamaktadır. Bu nedenle sınırlardaki akınların ticarete etki eden bir siyaset biçimi olarak devlet tarafından kontrol edilmesi ne kadar önemliyse beyler tarafından kontrolsüz bir şekilde gerçekleştirilen ve devlet tarafından önüne geçilemeyen yağma da devleti yöneten kağanın otoritesini o kadar zayıflatmakta ya da otoritesinin zaten zayıfladığının bir ispatı olarak görülmektedir (Fletcher, 1979, ss. 237-238). Bu nedenle hem yerleşiklerin hem de Türk kağanın çıkarına olacak şekilde geliştirilen sınır ticareti anlaşmaları sınırlardaki ticaretin önünü açarken aynı zamanda kontrolsüz yağmaların önüne geçilmesi için kağan ile Çin hükümdarı tarafından müzakere edilen anlaşmalar yoluyla haraç ve hediye ödemelerine dönüşmektedir. Nitekim Çin kaynaklarında, Türklerin yaptığı akınların sıklığı ile hem karşılıklı gönderilen elçi sayısında hem de Türklerin verdiği haraç ile Çin’in Türklere verdiği hediyeler arasında bir ilişki ve karşılıklılık tespit edilmektedir (Divitçioğlu, 2000, s. 274; Ecsedy, 1968, s. 149; Moses, 1976, ss. 68-71). Genellikle ipek olmak üzere, altın ve gümüş gibi lüks eşyalar şeklinde olan bu hediyeler, Türkler için barış antlaşmaları ve savaş ganimetlerine kıyasla daha istikrarlı ve öngörülebilir bir gelir elde edilmesini sağlamakta (Di Cosmo, 2021, s. 113), kağanın siyasal otoritesinin pekiştirilmesine yardımcı olmakta ve beylerin ülüş yapısı içerisinde devlete olan bağlılığını korumaktadır.

Ancak bu durumun diğer nomadik pastoralist topluluklarda olduğu gibi Türkler için de onların güçlü oldukları zamanlarda, otlaklardaki paylaşım dengesinin bozulmadığı ve at üretiminin siyasal elit tarafından belirgin olarak kontrol edilebildiği zamanlarda gerçekleşebildiğini yeniden hatırlatmak gerekmektedir. Türklerin kağansız olduğu ya da kağanların güçsüz olduğu dönemlerde gönderilen elçi sayılarının, akınların ve haraç-hediye değiş tokuşunun azaldığı

tespit edilmektedir (Moses, 1976, ss. 68-71). Bu durum Çin'in, Türklerin sunduğu hayvanlara olan ihtiyacının aslında her zaman çok yüksek miktarlarda olmadığını görüşünü kanıtlar niteliktedir (Ecsedy, 1968, s. 144). Bu kayıtlar neticesinde, ticaret dengesinin egemenlik ilişkileriyle iç içe geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Türklerin Çin esaretine girdiği 630 yılından esaretten kurtularak yeniden devleti kurduğu ve literatürde İkinci Göktürk Kağanlığı olarak geçen sürecin sonu olan 740 yılına kadar akınlarda ve karşılıklı gönderilen elçi sayılarında ciddi bir düşüş görülmektedir (Divitçioğlu, 2000, s. 274). Bu durum hem içerde Türk kağanlarının yeterli atı elde edebilecek vergilendirme kudretini kaybetmeye başlaması hem de dönemin Çin T'ang Hanedanı'nın güçlenerek Türkleri esaret altına aldığı süreçle birlikte at tedarik yöntemlerini değiştirmesiyle ilişkilidir. T'ang Hanedanı'nın An Luşan İsyanı (755-769) ile zayıflaması ve önceden Göktürklerin hakimiyetindeki Dokuz Oğuzların yeni bir devlet kurarak yükselişi ile bu güç dengesi yeniden kurulacaktır (Moses, 1976, s. 75; Skaff, 2012, s. 286). Bu doğrultuda savaşçılıkla desteklenen at-ipek ticaretinin hakimiyet ve siyasal egemenlikle ilişkisinin görülmesinin yanı sıra ticarete konu olacak fazlanın içerde elde edimi için işleyen bir devlet mekanizmasında güçlü bir kağanın varlığının gerektiğini de göstermektedir. Nitekim devletin çöküş dönemlerinde ve devletsiz dönemlerde Çin kaynaklarının da gösterdiği üzere ticaret durma noktasına gelmektedir. Bu durum otlaklardaki dengenin bozulduğunu ve fazla at üretiminin siyasal elit tarafından sağlanamadığını göstermektedir. Bu ilişki, nomadik pastoralist devletlerin salt askeri gücün ötesindeki bir karmaşıklığa sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, nomadik pastoralist bir devlet olarak Göktürk Devletlerinin temelini oluşturan toplumsal örgütlenme yapısının incelenmesi de devlet oluşumun tartışılmasında da önemli bir noktadır.

2.2.3. Göktürklerde Devlet Oluşumunda Akrabalık İlişkilerinin Aşılması

Nomadik pastoralist toplulukların temel toplumsal birimleri olarak kabul gören kabile ve klan kavramları, nomadik pastoralist toplulukların tarihi üzerine modern akademik çalışmalarda ve birincil kaynakların çevirilerinde sıklıkla yer

almaktadır. Orta Asya'da Türklere özgü çalışmalarda da Türklerin kurduğu karmaşık yapıların karmaşıklığının veya içselliğinin sorgulanması çoğu kez kabile kavramı etrafında akrabalığa ilişkin çıkarımlar ve kabuller doğrultusunda gerçekleşmektedir. Kabileler ve klanlar, Türklerin devlet olarak varlığını yaratan, oluşturan ve yok eden temel unsur olarak ele alınmaktadır (Atwood, 2015b, s. 7). Bu bakış açısı; devlet oluşumunun açıklanmasında başvurulan, klanların kabileler halinde kümelenmesiyle başlayan, ardından da kabilelerin birleşerek "imparatorluk konfederasyonları" veya "süper şeflikler" (Kradin, 2015, s. 35; Vasyutin, 2019, ss. 96-98) kurmasına doğru ilerleyen yaklaşımın bir parçasıdır. Nitekim buradan hareketle tanımlanan "imparatorluk konfederasyonları" veya "süper şeflikler" in yıkılması, parçalanması veya çözülmesi de devamlı ve aşılması bir şekilde geriye sarılan bir döngü halinde kabile yapısına geri dönüşü içermektedir. Kabileler birliği olan bu yapıların çözülmesi birleşimlerinin açıklanmasında tarihsel olarak sunulan hiçbir maddi bağlam ve dayanak olmadığı için öncesinde tutkalla birleştirilmiş gibi yeniden görünmez bir el yardımıyla ayrılarak başlangıçtaki tekliğine dönüştürülmektedir. Bu da kabile olarak adlandırılan ve şefler tarafından yönetilen topluluklar olarak nomadik pastoralistlerin siyasal evrimde bir devlet öncesi aşamayı temsil ettiği fikrine indirgenmektedir (Sneath, 2007b, s. 48).

Bu nedenle sosyal bilimlerin klişeleşmiş devletin oluşumundan önce var olmuş akrabalığa dayalı ilkel toplum yaklaşımı nomadik pastoralizme uygulandığında içinden bir türlü çıkılamayan kısır bir döngü yaratılmaktadır. Nitekim bu görüş doğrultusunda nomadik pastoralizmin doğası gereği hiçbir zaman yıkılmaz kabilevi yapısı bir şekilde devlet benzeri yapılar oluştursa bile bu devlet benzeri yapılar bir türlü güç kazanamayacak ve kolayca parçalanacaktır (Munkh-Erdene, 2016, ss. 635-636). Bu durum başta Türkler ve Moğollar olmak üzere bütün nomadik pastoralist toplulukları; antropolojik anlatıda Çin, Orta Doğu ve Avrupa halklarının bir kez ve tamamen geçebildikleri sözde kabilevi aşamalardan tekrar tekrar geçirildiği bir döngünün içine almaktadır (Atwood, 2015b, s. 7). Böylece nomadik pastoralist topluluklar, döngüsel doğası nedeniyle çoğu zaman istikrarsızlık yaşarken, homojen katı akrabalık yapılarını

her daim korumaktadırlar (Fortes & Evans-Pritchard, 1950, s. 86). Nomadik pastoralist devletler ya da evrimci bakış açısının adlandırılmasıyla “imparatorluk konfederasyonları” veya “süper şeflikler” bu görüş doğrultusunda nomadik pastoralizmin doğası gereği dış baskılar nedeniyle tekrar tekrar parçalanırken, içerisinde yer alan kabileler daima dönüşüme direnerek statik kalmaktadır. Parçalanma sonrasında kabileler yeniden ortaya çıkmaktadır. Ancak akrabalık ilişkilerine dayalı bu yaklaşımlar birçok nomadik pastoralist topluluk için olduğu gibi Türkler için de tartışmalıdır. Nitekim Türklerde devletin oluşumunun anlaşılabilmesinin önemli bir noktası da Türklerdeki toplumsal organizasyonun yapısının doğru anlaşılabilmesidir.

Nomadik pastoralist yapıları gereği Türkler, yüksek hareket edebilme potansiyeline sahip Orta Asya topluluklarından biridir. Bu nedenle geniş bozkır alanlarda düşük nüfus yoğunluklarıyla sabit bölgesel maddi kültür içerisinde tanımlanmaları yerleşik topluluklara nazaran zor olmaktadır. Bu tanımlama zorluğunun bulunması ve temelde toprakla yerleşiklerden farklı olarak ilişkilendirilmesi Türklerde akrabalık ilişkilerinin bir aşama değil aşılabilir sabit bir unsur olduğu düşüncesini yaratmaktadır (Ecsedy, 1972, s. 248). Nitekim bu çerçevede tanımlanmayan ya da anlaşılmayanın egzotikleştirilmesiyle ilgilidir (Beckwith, 2011, s. XXIV). Batı ve Sovyet geleneklerinde yirminci yüzyılın hâkim yaklaşımı, o dönemde var olan modern devletin dışındaki toplulukları ilkel, kabilevi ve akrabalık yapılarına bağlı olarak çerçeveleyerek Avrupa merkezli bir medeniyet görüşünü pekiştirmektedir (Sneath, 2007b, s. 42). Bu bakış açısı, yerli halkların mülksüzleştirilmesini, toplulukların sözde gelişme eksikliklerinden hareketle değer yaratımı altında meşrulaştıran sömürgeci ideolojilerin paralel gelişiminde olmaktadır (Wood, 2012, s. 307).

Yerleşik topluluklara ait tarihsel kaynaklar, Orta Asya'daki nomadik pastoralist topluluklara atıfta bulunurken ya da onları tanımlamaya çalışırken farklı toplumsal bağlamları ve dışardan bir bakışı yansıtan çoğu zaman eksik, belirsiz ve değişken bir terminoloji kullanmaktadır (Atwood, 2015b, ss. 37-38). Türklerde de olduğu gibi, az sayıda kaynağın bulunduğu dönemlerde, var olan kaynakların

tarihsel bağlamında analiz edilmesi Türkler için kullanılan terimlerin açıklığa kavuşturulması için elzem hale gelmektedir. Nitekim bu tür analizlerin mümkün olmadığı durumlarda, araştırmacılar bu toplulukların tanımlayıcı özelliklerini ayırt etmeye çalışırken, yerleşikliğe ait yazılı kaynakların dış gözlemcilerinin tarih yazımı anlayışından kaynaklanan yorumsal bakışı kavraması bir yana bağlamın dışındaki bakış açılarını da bu metinlere dayatmaktadır. Nitekim özellikle Türklerle ait Çin kaynaklarının diğer dillere çevirilerinde Türklerin toplumsal yapısını aktaran metinlerde akrabalık ilişkisi çağrışımı olmayan kelimelerin sıklıkla “kabile, klan” olarak çevrilmesinde bu durum görülmektedir (Atwood, 2015b, s. 7; Ecsedy, 1972, s. 245; Sneath, 2007b, s. 62). Bu doğrultuda zamana nasıl yerleştirildiklerine bakılmaksızın, Türklerde de akrabalık ilişkilerine dayalı topluluk yapısının erken tarihsel dönemlerden itibaren var olduğu ve bu yapının korunduğu belirtilmektedir. Ancak hem Türklerin kendi yazılı kaynakları açısından hem de Çin kaynaklarının dönemine uygun çevirileri değerlendirildiğinde “kabile”, “klan”, “kabile birliği” ve “kabile toplumu” için gerekli olan toplumsal terimlerin varlığı tartışmalı gözükmektedir (İ. Togan, 2022, s. 259). Türkçe literatürde de benzer bir şekilde Orhon Türk yazıtlarında yer alan “boy (bod)”, “budun”, “urug” gibi toplumsal veya siyasal anlam içeren kelimelerin İngilizce literatürdeki “tribe” ve “tribal” çevirilerine eşdeğer olarak “kabile” ve akrabalık eksenindeki kelimelerle karşılanmaktadır (Avcı & Şentürk, 2001, s. 32; İnan, 1956, ss. 184-188). Taşağıl’dan yapılan aşağıdaki alıntı Türkçe literatürdeki geleneksel hâkim görüşün de bir özeti mahiyetindedir:

“Aile toplumun en küçük birimidir, aileler biraz büyüdüğünde uruglar ortaya çıkmaktadır. Küçük kabile dediğimiz sosyal sistem göçebe hayatı 20. yüzyıla kadar sürdüren topluluklar arasında hâlâ yaşamaktadır. Uruglar yani küçük kabileler birleştiğinde ise boylar meydana gelmektedir. Herhangi bir devlet (il) kurulduğunda boyların birleşmesi, yani halk tabakasına dönüşmesi bodun olarak adlandırılmaktadır” (Taşağıl, 2017, s. 21).

Orhon Türk yazıtlarında bod ve bodun kelimelerinin akrabalık ya da bir kabile yapısına ilişkin bir çıkarım yapılmasına neden olabilecek bir bağlam görülmemektedir. Nitekim, İsenbike Togan’ın da belirttiği gibi “Böyle bir anlayış bizim o dönemlere bakışımızda bulunmaktadır” (İ. Togan, 2022, s. 272).

Alıntılanan metin yukarıda aktarılan “imparatorluk konfederasyonları” veya “süper şeflikler” dahilindeki Batılı yaklaşımın Türkçe literatüre iyi niyetli bir yansıması olarak gözükmekte ve her ne kadar metinde devlet olarak isimlendirilse de esasında boylar birliğinden ibaret “süper şefliğin” anlatımını temsil etmektedir. Bu yorumlama biçimindeki temel problem devlet oluşumuna ilişkin sürecin sterilize edilmiş ya da karikatürize edilmiş anlatımıdır. Nitekim, “...ailelerin birleşerek urug, urugların birleşerek boy, boyların birleşerek bodun oluşturması...” ve bunun sonucunda boylar birliği olarak devletin oluşması (Taşağıl, 2017, s. 21), devletin anlaşılmasız kılınmasına ve basitleştirilmesine neden olmaktadır. Ayrıca boyların birleşiminde kağanın rolünün de birleştirici olarak karizmatik bir lider olarak anlaşılmasına neden olmaktadır. Nitekim bu durum, topluluğun soy sistemleri ve kabile konfederasyonları aracılığıyla örgütlenen ve en büyük şef tarafından yönetilen karmaşık siyasal yapılar olarak tanımlamasından (Krader, 1968, s. 37) farksızdır. Söz konusu olan birleşim sonrasında, kağan ve boy beyleri arasında hiyerarşik sıralama olmakla birlikte boy beylerinin kağanla nispeten eşit bir şekilde durduğu ihtiyaca bağlı birleşim anlatısının bir parçasıdır (Mönkh-Erdene, 2023, s. 116). Bu nedenle Türklerin sıralı bir şekilde birleşerek devlet oluşturması ve sıralı bir şekilde dağılarak bu devletin parçalanması devleti bir kabileler birliği haline getirirken kağanı da yalnızca karizmatik bir hakeme ve kabile şefine indirgemektedir. Bu anlatı, bu nedenle aslında var olan bir gerçeklikten ziyade yalnızca Radlov’un on dokuzuncu yüzyılda doğu Kazakistan’daki Bukhtarma bölgesinde, tüm yıl boyunca birlikte otlatma yapan bir grup aileyi gözlemlemesi sonucu oluşturmuş olduğu aileden aileler birliğine giden bir süreci aktaran akrabalığa dayalı nomadik pastoralist devlet oluşum teorisinin yıkılmaz bir şekilde revizyona uğratılarak günümüze yansıtılmasının bir sonucudur (Radlov, 1893, ss. 68-70). Modern bir devletin içinde marjinalleşmiş bir topluluğun ele alındığı Radlov’un bu çalışmasının döneme ait arkeolojik ve yazılı kaynakların neticesinde bağlama uygun olarak değerlendirildiğinde herhangi bir geçerliliği bulunmamaktadır.

Bu doğrultuda Türkler için de kullanılan devletin oluşumunda aileden boya boydan devlete yaklaşımı Orhon Türk yazıtları üzerinden incelendiğinde de bu yaklaşımın geçerliliği sorgulanmaktadır. Orhon Türk yazıtlarında boy kelimesi bod olarak geçmektedir. Boy çevirisiyle kullanılan bod kelimesine bakıldığında bu kelimenin yalnızca Tunyukuk yazıtında yer aldığı görülmektedir (Tekin, 1994, ss. 2-3). Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında bod kelimesine rastlanılmamaktadır. Tunyukuk yazıtında devletin yıkılışı sonrası süreci anlatırken bod kelimesini kullanmaktadır: “Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk Sir bodun yerinte bod kalmadı. (Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı(nın) ülkesinde boy kalmadı.)” (Tekin, 1994, ss. 2-3).

Bod kelimesinin boy olarak dilbilimsel evrimi, zaman içinde anlamdaki önemli bir dönüşümü de yansıtmaktadır. Yazıtta geçen bir kelime olarak bod, çağdaş çalışmalarda boy olarak çevrilmiştir, fakat bu kelimelerin tamamen eşdeğer kullanılması doğru gözükmemektedir (İ. Togan, 2022, s. 256). Yazıtların yazıldığı dönem bağlamında bod, içerisinde elbette akrabalık ilişkilerini de barındıran grupları da kapsayan ve alt birimlerinden oluşan, kendiliğinden oluşan değil oluşturulmuş bir siyasal yapıyı temsil etmektedir (Giraud, 1999, s. 104). Bu, boyun öncelikle bir kabile yapısına atıfta bulunulan kullanımından temelde farklıdır. Tunyukuk'un yazıtındaki belirttiği bod kelimesinin ve bu kelime ile temsil edilenin bir siyasal yapı olduğu ve bu siyasal yapının artık bir biçimde var olmadığı şeklinde yorumlamak dönemin bağlamına daha uygun bir yorum olarak gözükmemektedir (İ. Togan, 2022, s. 256). Nitekim bu tezde daha önce de belirtmeye çalışıldığı gibi mezar yapılarına dayalı arkeolojik kanıtlar da Tunç Çağı'ndan itibaren topluluklar içerisinde akrabaların olabileceğini ancak akrabalığa dayalı eşitlikçi yapıların Orta Asya'da o dönemde olmadığını kanıtlamaktadır (Houle, 2010, ss. 181-185).

Bu durum Göktürklerden çok daha önce hüküm süren Hun egemenliği döneminde de görülmektedir. Göktürkler ve Moğollar da dahil olmak üzere gelecekteki nomadik pastoralist devletler için bir şablon görevi görecek olan siyasal ve askeri örgütlenmesi olan Hun Devleti'nin örgütlenmesinin basit bir

akrabalık modeli olmadığı tarihsel kaynaklar doğrultusunda tespit edilmektedir (Rogers, 2012, s. 220). MÖ 209'da Şanyu olan Me-te tarafından uygulanan yönetim modelinde; Hun yönetimi, sol ve sağ olarak doğu ve batıdan oluşan coğrafi bölümler ve doğrudan Şanyu tarafından yönetilen çekirdek bölgeye ayrılmıştır. Bu sistem de kendi içinde her biri "on bin atlı" atlıya komuta eden 24 bölgesel liderliğe ayrılmıştır. Bu 24 bölgesel lider, doğrudan Şanyu tarafından yönetilen bir kontrol hiyerarşisini temsil etmektedir (Sneath, 2007b, ss. 114-115; Watson, 1969, ss. 163-164). Hun yönetiminde uygulanan bu ondalık sistem dahilindeki ülüş yapısının döneme uyarlanmış benzerleri önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere Göktürklerde uygulanmıştır. Nitekim Batı Göktürklerinde 630 yılında ağır vergilere karşı bir isyanının ardından Ellig Kağan'ın T'ang tarafından ele geçirildikten sonra 635 yılında İşbara Deriş Kağan'ın batıdaki Türk yığınları yeniden örgütlenme çabası tarihsel kaynaklara da yansımıştır:

"İsbara Deris (Dielishi) Kağan [...] Zhenguan saltanat devresinin 9. yılın da [635] ülkesini on kısma (bu) böldü; her kısmın (bu) başında onu idare eden bir kişi bulunuyordu; bunların [hepsine] on şad dediler. [Kağan] her şada bir ok verdi; dolayısıyla bunlara 10 Ok dediler. [Kağan] bu on ok'u tekrar sağ ve sol kanatlara böldü; ayrıca her kanatta beş ok ihdas etti. Bunların sol kanadına beş Tuliü bölüğü (buluo) adını verdi; bunların basına beş ulu çorluk ihdas etti. Her çor bir ok'u idare ediyordu. [Kağan] bunların sağ kanadına" beş "Nushi Bi" adını verdi. Bunların da başına beş ulu erkinlik ihdas etti. Her erkin bir ok'u idare ediyordu. Bunların hepsine On Ok deniliyordu. Bundan sonra oklara bölük (buluo) dediler ve ok'ların başındakilerin unvanı [artık] baş komutan oldu. Bes Tuliü bölükleri Suyab'ın doğusunda, "Nushi Bi" bölükleri ise Suyab'ın batısında oturuyorlardı. Bundan sonra hepsine On Oğuz bölükleri dendi" (İ. Togan, 2022, s. 263).

Aktarılan metnin Çince aslında kullanılan "bu" ve "buluo" terimleri özellikle dikkat çekmektedir. Her iki terim de Türklerin ve Moğolların tarihine ilişkin dönemlere ait birçok Çince kaynakta yer almakta ve akademisyenler tarafından sıklıkla "kabile" olarak çevrilmektedir (Atwood, 2010, ss. 593-594). Ancak İ. Togan (2022) tarafından bu terimler tarihsel bağlamına uygun şekilde "kısım" ve "bölük" olarak çevrilmektedir. Nitekim bu terimlerin akrabalık ilişkilerini yansıtmayan idari bölümlenmeler olduğu görüşü Moğol tarihi uzmanları D. Sneath ve C. P. Atwood tarafından da pekiştirilmektedir (Atwood, 2015b, s. 20; Sneath, 2007b, s. 115). Orhon Türk yazıtlarının yazıldığı dönemlerde Çin

kaynaklarına “bu” ve “buluo” olarak geçen akrabalığa dayanmayan bölümlenmeleri aktaran bu kelimeler Türklerdeki boy kavramı ile eşdeğer gözükmemektedir.

Bu doğrultuda Türklerdeki boy kavramının akrabalığa dayanması gerekmeyen, ortak bağılıkları olan karmaşık siyasal örgütlenmeler olarak değerlendirilmesi devlet oluşumunun anlaşılması için önemli bir bakış açısı sağlamaktadır. Nitekim klan ve kabile gibi klişe antropolojik terimler bu tarihsel bağlamlara uygulandığında yanıltıcı olabilmekte ve dönemin gerçek toplumsal yapılarının tam olarak yansıtılmasını engellemektedir (Rogers, 2012, s. 239). Bu nedenle yazıtlardaki anlam bütünlüğü ile ilişkili olarak bod ve bodun kelimelerinin Çince kaynaklardaki metinlerle de desteklenerek devletin oluşumunda da belirgin rol oynayan idari bölünmelere işaret ediyor olduğunu belirtmek mümkündür. Nitekim Orhon Türk yazıtlarında Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin'in dağıntık haneleri derleyip topladığı belirtilmektedir (Tekin, 1998, ss. 39-40). Bilge Kağan'ın babası ve Türk Devleti'ni Çin'e bağımlılık dönemi sonrası yeniden kuran İltiş'in de devleti düzenleyen, toparlayan anlamına gelmesi Hun döneminden beri devam eden ondalık idari sistem neticesinde Türklerin devlet içerisindeki rollerinin ve ilişkilerinin soyağacından ziyade idari bir paylaşım düzeni tarafından tanımlandığını göstermektedir (Tekin, 1998, s. 43; İ. Togan, 2022, s. 277). Bu doğrultuda yazıtların tarihsel bağlamı neticesinde bod kelimesinin akrabalık ilişkilerine dayanan eşitlikçi bir kabile anlamı taşımadığı bodunun da boylar ya da kabileler birliği anlamından ziyade devletin kuruluşundan itibaren devlete tabi olanlar için Türk kağanının hüküm bölgeleri altındaki toplulukları ve devlet kurulduktan sonra zor ya da ikna yolu ile devlete vasal edilen başlarında kağan ya da elteber bulunan toplulukları tanımlamak için kullanıldığını belirtmek mümkündür. Bu doğrultuda tarihsel metinlere ve arkeolojik kanıtlara dayanarak, akrabalık temelli Türkler ve Türk devleti oluşumu tanımlamaları nomadik pastoralist topluluklar için tarihsel değişimi soyun ötesinde kesişen çok sayıda faktör tarafından şekillendirilen karmaşık bir süreç olarak anlamlandıramamaktan kaynaklanmaktadır. Devlet oluşumunun da basit ve belirlenimci bir akrabalık ağları çerçevesinden değil, belirli tarihsel koşullar,

üretim biçimleri ve toplumsal aktörlerin eylemliliği üzerinden analiz edilmesi gerekmektedir (Patriquin, 2012, ss. 3-4). Maddi koşullar, siyasal mücadeleler ve toplumsal pratikler arasındaki dinamik etkileşimlere odaklanarak, Türklerin organizasyon yapısının temelde kabilelere dayandığı şeklindeki indirgemeci düşünceye karşı sınırları çizili tarihsel bağlam içinde sürecin irdelenmeye devam edilmesi Türklerin devlet oluşumunu açıklamaya ilişkin gelecek çalışmalar için de önemli bir çıkış noktası olabilecektir (İ. Togan, 2022, s. 288). Bu doğrultuda nomadik pastoralist toplulukların yalnızca yaygın literatürde olduğu gibi kabile yapıları olabileceği fikrini reddederek ve bunun yerine tarihsel koşullara, toplumsal mülkiyet ilişkilerine odaklanarak Türk devletlerinin oluşumunu kendi özgül bağlamları içinde incelemek mümkün hale gelmektedir. Bu, söz konusu devlet oluşum süreçlerinin Göktürkler örneğinde nasıl ortaya çıktığının değerlendirilebilmesi için de önemli bir çıkış noktası sağlamaktadır.

2.3. GÖKTÜRKLERDE DEVLET OLUŞUMU

Göktürk Devleti'nin oluşumu, nomadik pastoralizme özgü toplumsal pratikler doğrultusunda Hunlardan temelini alan bir sürekliliği yansıtmaktadır. Türklerde Hunlardan beri devam eden bozkırdaki nomadik pastoralist topluluklar arasında düzen kurma amacı, pastoral kaynaklara erişimi düzenleme ihtiyacının bir parçası olarak devlet oluşumunda belirgin bir rol oynamaktadır. Nitekim Hunlarda var olan toplumsal örgütlenme ve kaynak dağıtım mekanizmaları; uzun süredir devam eden egemenlik, düzen ve dağıtım uygulamalarını yansıtan ondalık sistem dahilinde üleş yapısı doğrultusunda Göktürk Devleti'nin yapılanmasında da görülmektedir. Maddi koşullardan beslenmekte olan bu yapının varlığı, nomadik pastoralizm bir parçası olarak hareket ve hareketin kontrol edilme gereksinimi ve üretimin, siyasal egemenlik ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi açısından da Türkleri yerleşik topluluklardan ayırmaktadır.

Bu ayırım, belirli çevresel ve toplumsal koşullar doğrultusunda Göktürklerdeki siyasal yapının temellerinin yorumlanması için de önemli görülmektedir. Dolayısıyla, Göktürk Devleti'nin oluşumunda da nomadik pastoralizme özgü

süreklilik dönüşümün parçası olarak görülerek; geçmişten gelen yapılar yeni tarihsel koşullara uyarlanırken devlete ilişkin oluşum ve yapının sürekliliğinin korunmakta olduğunu belirtmek mümkündür. Bu sürecin toplumsal pratikler ve maddi süreçlerin göz ardı edilmeden ele alınması, nomadik pastoralizm bağlamında siyasal yapının nasıl kurulduğunun anlaşılması için önemli gözükmektedir. Bu çerçevede, Türklerde mülkiyet, hareketlilik, kaynakların kontrolü ve siyasal egemenlik arasındaki ilişkinin değerlendirilebilmesi için temel oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda öncelikle Göktürklerden önceki dönemde Orta Asya ve Çin'de siyasal kargaşanın varlığında değişen egemenlik durumunun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Benzer bir şekilde Göktürk Devleti oluştuktan sonraki dönemde devletin çöküşü esnasındaki karmaşık durumun değerlendirilmesi de nomadik pastoralizme özgü devlet yapısının devleti nasıl şekillendirdiğinin anlaşılması için aynı derecede önemlidir. Son olarak, devlette siyasal elit arasında otlaklardaki kurulan düzen ve dengenin irdelenmesi, Göktürk Devleti'ni tanımlayan ve sürdüren toplumsal mülkiyet ilişkilerine ışık tutulması için faydalıdır. Birbiriyle ilişki halindeki bu süreçler, Göktürklerde siyasal düzenin ortaya çıkışını incelemek için gerekli çıkış noktalarını sağlamaktadır.

2.3.1. Göktürk Devleti Öncesi Durum ve Dağınık Bozkır Topluluklarının Düzenlenmesi

Göktürklerin kurduğu devlet, ilk ortaya çıkışından nihai olarak çöküşüne kadar hem iç süreçlerin hem de dış etkilerin şekillendirdiği karmaşık bir tarihsel seyir izlemiştir. Devletin örgütlenmesi üstteki bölümlerde de tartışıldığı üzere nomadik pastoralist yönetimlerin mirasına dayanan bir yönetim modelinin uyarlanmış yansıması olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda Göktürk Devleti'nin kurulduğu altıncı yüzyıl öncesinde Orta Asya ve Çin'deki siyasal durumun genely hatlarıyla aktarılması devletin kurulduğu ve geliştiği ortamın anlaşılması için önemlidir. Nitekim daha önceki bölümlerde de belirtildiği üzere Han

Hanedanı'nın (MÖ 202-MS 220) ve Hun Devleti'nin (MÖ 133-MS 89) dağılmasıyla birlikte Çin'de ve bozkırda derin bir siyasal kargaşa dönemi belirmiştir. MS ikinci yüzyıldan dördüncü yüzyıla kadar süren bu dönem boyunca Han ve Hun gibi belirgin güç odaklarının eksikliğinde hem Çinli hem de nomadik pastoralist toplulukların hâkimiyet için mücadele etmesine neden olacak parçalanmış bir ortama zemin hazırlayan bir güç boşluğu oluşmuştur (Di Cosmo, 2018, s. 35; Lewis, 2009, ss. 4-5; Taşağıl, 2017, s. 45). Hunların birer parçası olan çeşitli nomadik pastoralist topluluklar nüfuzlarını genişleterek bozkırın kontrolünü yeniden şekillendirme çabası içerisine girerken diğer taraftan da Çin'de hem Han öncesi döneme benzer şekilde elitler arasında mücadelenin yeniden belirginleştiği hem de nomadik pastoralist toplulukların Çin tarafından ilhak edilen kuzey bölgelerinde yeniden yayılmaya başladığı bir ortam oluşmuştur. Nitekim zamanla genişleyerek Çin'in kuzeyinde nomadik pastoralist topluluklarca kurulan hanedanlar Çin ile bozkır arasındaki Han-Hun döneminde oluşan belirgin ayrımın daha akışkan olmasına yol açmış ve iki kültürün birbiri üzerindeki etkileşimini artırmıştır (Grousset, 1980, s. 75).

Han Hanedanı'nın çöküşü, Çin'in kuzey bölgelerinde (Sarı Nehir Deltası) ekonomik ve siyasal gücün dağıldığı kısa ömürlü yönetimler yaratırken, güney bölgesinde (Yangzi Deltası) ise topraklarda yeniden hak iddia eden soylu atlı ailelerin hakimliği ile sonuçlanmıştır (Lewis, 2015, s. 298). Dağınık güçlerin bulunduğu bu süreç Çin ve bozkır arasındaki ilişkileri yeniden kurmuş ve aynı zamanda mevcut siyasetin yapısını da dönüştürmüştür. Nitekim Çin'in kuzeyi ve bozkırda kaynaklar üzerindeki kontrol ve hak iddiası yerini tekleşmiş güçlerin savaşımdan dağınık nomadik pastoralist ve yerleşik güçlerin mücadelesine bırakmıştır (Di Cosmo, 2018, s. 46). Han döneminde coğrafi bölünme ve bunun etrafında şekillenen güç dengeleri Yukarı Sarı Nehir'in dağlık bölgeleri ile Aşağı Sarı Nehir ovası arasında kurulurken Çin'in kuzeyinde nomadik pastoralist toplulukların baskısı ve güneydeki hanedanların emek gücüne olan ihtiyacı güneye yoğun göçler oluşturmuş ve bu göçler Sarı Nehir vadisi ile güneydeki Yangzi Deltası arasındaki yeni bir dengenin kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Lewis, 2009, ss. 6-7). Nitekim Yangzi Deltası, Çin'i bu karmaşa dönemi sonrası ilk kez

yeniden birleştiren Sui Hanedanı dönemiyle birlikte hem vergi olan tahılın güneyden taşınması hem kuzeyin beslenmesi amacıyla güneyin ürünlerinin tedarik edilmesi için büyük taşıma kanalları inşa etmelerine sebep olacak bir dönüşüme uğramıştır (Chi, 1963, ss. 117-120; Hartman & DeBlasi, 2018, ss. 17-18; Lewis, 2015, s. 305).

Han Hanedanı'nın düşüşünden sonraki üç yüzyıl boyunca hiçbir yönetim Çin topraklarının yarısından fazlasını kontrol altına alamazken bozkırlarda da Hun sonrası baskın bir gücün oluşması hemen mümkün olmamıştır (Di Cosmo, 2018, s. 36). Ancak bu dönem Han Hanedanı'nın yıkılışından bir asırdan fazla zaman sonra Çin'in kuzeyinin nomadik pastoralist kökenli bir hanedan olan Kuzey Wei (386-534) altında birleşmesi ve bozkırda yeni bir büyük güç olan Rouran Devleti'nin (402-552) ortaya çıkması ile son bulma süreci içerisine girmiştir. Dördüncü yüzyılın sonlarından altıncı yüzyılın ortalarına kadar nomadik pastoralist kökenli Tabgaçlar Kuzey Wei Hanedanı olarak Çin'in kuzeyini yönetirken dördüncü yüzyılın sonlarında ise Kore ve Tarım Havzası boyunca bozkırlara Rouran Devleti hâkim olmuştur (Hansen, 2000, ss. 175-176; Tezel, 2023, s. 128). Bu süreç aynı zamanda bozkırla Çin arasındaki sınır bölgelerinde, Han-Hun ilişkisine benzer bir çatışmacı ortamın yeniden başlamasına da neden olmuştur.

Çin kaynaklarında Türkler'e ilişkin anlatılar, Orta Asya ve Çin'deki tam da bu uzun kargaşa dönemiyle ilişkili olarak belirgin bir şekilde aktarılmaya başlanmıştır. Moğol bozkırlarının Rouran ve Çin'in kuzeyinin Kuzey Wei gibi görece iki güçlü yapı tarafından birleştirilmesinin ardından kısa süre sonra yeniden iç çatışmalar ve hakimiyet mücadeleleri sonucu dağılma sürecinin olduğu bir ortamda Türkler dikkat çekici bir biçimde bozkırdaki konumunu güçlendirmeye başlamıştır. Çin kaynaklarından elde edilebilen bilgilere göre Hun Devleti yıkıldıktan sonra Türkler, Orta Asya'da yeniden güçlü bir siyasal yapı oluşturmadan hemen önce, yönetici soyları Aşina ailesi ile beş yüz çadır kadar bir nüfusla 439 yılında Kuzey Wei baskısından kaçarak Rouran'a sığınmış ve Altaylar'da demircilikle uğraşmışlardır (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 61).

Kuzey Wei'nin, Doğu Wei ve Batı Wei olarak ayrıldığı 535 yılının ardından Doğu Wei, Rouran ile ilişkilerini güçlendirerek Çin'in kuzeyine hâkim olmaya çalışırken Batı Wei de Türkler gibi bozkırda henüz belirgin siyasal bir güç olarak ortaya çıkmayan Rouran içerisindeki hiziplerle ilişki kurmaya çalışmıştır (Beckwith, 2011, s. 98). Batı Wei hükümdarı 545 yılında Türk tiginini Bumin'e elçi göndererek iyi niyetlerini sunmuş ve bu durum Türkler tarafından da olumlu karşılanmıştır (Avcıoğlu, 1978, s. 587). Nitekim 546 yılında da Bumin Batı Wei ile ticari ilişkiler kurmak istediğini belirterek bir elçi heyeti göndererek ürünlerini sunmuş ve karşılığında ipek talep etmiştir (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 17). Bu esnada Rouran'a bağlı olduğu bilinen Türklerin bu ilişkileri gizli bir şekilde yürüttüğü ve Batı Wei ile kurulacak ilişkiler neticesinde arka planda bozkırda meşru bir güç elde etme çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yakın tarihlerde Rouran'a karşı isyan eden yaklaşık 50.000 çadırdan oluşan bozkır Tiele topluluklarının isyanı Türkler tarafından bastırılmış ve Tiele toplulukları Türklerin hakimiyeti altına alınmıştır (Gumilev, 2003, s. 44). Tiele isyanının bastırılması, Türklerin Rouran ile karşı karşıya gelmeden önce bozkır üzerindeki hakimiyetini artırmasını sağlamıştır. Ancak bu isyanın bu kadar kolay bir şekilde bastırılması Tiele toplulukları ile Türkler arasında bir anlaşma olmuş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim bu hakimiyet sürecinden sonra Türk tiginini Bumin, Rouran kağanının kızıyla evlenmek istemiştir (Taşağıl, 2017, s. 61). Bu istek hâkim devlet tarafından tabi devletin meşruiyetinin kabul ve ilan edilmesi isteğini yansıtmaktadır. Bumin himayesinde bulunduğu Rouran tarafından devlet olarak tanınmak istemektedir ancak isteğinin reddedileceğinin bilincindedir (Di Cosmo, 2018, s. 50). İsteğinin Rouran hükümdarı tarafından aşağılayıcı bir şekilde reddedilmesinin ardından Bumin, Batı Wei hükümdarının kızıyla evlenmiştir. Bu siyaset Bumin'in bozkırdaki meşruiyetini artırırken ekonomik olarak da güçlenmesiyle sonuçlanmıştır (Skaff, 2012, s. 205). Bu evlilikten bir yıl sonra 552 yılında Batı Wei'nin desteği ile Rouran devleti Türkler tarafından ortadan kaldırılmış ve Bumin "İllig" yani "el (devlet) eden" unvanını alarak kendini kağan olarak ilan etmiştir (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 62; Skaff, 2012, s. 117).

Buraya kadar olan tarihsel anlatıda aktarılan Göktürklerde devletin kuruluş sürecine ilişkin en önemli noktalardan biri devletin kuruluşunda Tiele olarak isimlendirilen nomadik pastoralist topluluklarının hakimiyet altına alınmasıdır. Nitekim literatürde İkinci Göktürk Devleti (682-744) olarak bilinen dönemde de benzer bir şekilde kimi zaman Oğuz olarak da anılan Tiele topluluklarının hakimiyet altına alınması devletin yeniden canlandırılmasında önemli rol oynamıştır (Tekin, 1998, s. 66). Bu süreç Orhon Türk yazıtlarında yer alan anlatılarla desteklendiğinde daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Orhon Türk yazıtları devletin kurucusu Bumin'in bozkırdaki "idi oksız kök Türük"leri düzene soktuğunu ve sonra da onlara hükmettiğini belirtmektedir (Tekin, 1998, ss. 38-39). Kullanılan "idi oksız" kelimesi T. Tekin (1998) tarafından "dağınık ve pek örgütsüz" olarak çevrilirken İ. Togan (2022) tarafından "...koruyucu bir sahipleri olmayan ve bir veya birçok merkez tarafından düzenlenmemiş..." olarak çevrilmiştir (Tekin, 1998, s. 39; İ. Togan, 2022, s. 270). Her iki çeviriden de hareketle Göktürklerin devlet oluşum sürecinde tıpkı Hunları yeniden inşa ederken Me-te'nin yaptığı gibi bozkırda yaşayan düzensiz toplulukları belirli bir zorla düzene soktuğu, bölüklere ayırdığı ve kendilerine tabi kılarak içleştirdiği görülmektedir (Miller, 2024, s. 53; Watson, 1969, ss. 161-162).

Göktürk Devleti'nde de bu nedenle boy veya bölük olarak tanımlanan toplumsal birimlerin, doğrudan akrabalık yapısına bağlı olarak ele alınması yanılıcı olabilmektedir. Bumin Kağan devletin kuruluşunda modern çalışmalarda kabile olarak anlaşılan toplulukları tıpkı Me-te'nin yaptığı gibi belirli boy ya da bölük adı verilen birimlerde düzene sokmakta ve her birinin başına da beyler belirlemektedir (Ecsedy, 1977, ss. 5-6). Bu yapı, kağanın siyasal gücünün birden fazla merkeze dağıldığı egemenlik paylaşımı ve artı çıkarımın bir parçası olan ülüşle bağlantılıdır (İ. Togan, 1998, s. 15). Nitekim beylik yalnızca yönetsel bir işlevi yerine getiren bir yapıdan ziyade hem belirlenen alanda egemenlik paylaşımının hem de yeniden dağıtım sisteminin bir parçasıdır. Esneklik olarak da tanımlayabileceğimiz bu durum kapitalizm öncesi devlet içerisinde aynı anda siyasal alanda hem güç birikimini sağlarken hem de yeniden dağıtımın barındırabilmesini sağlamaktadır (İ. Togan, 1991, s. 206). Diğer taraftan devlete

tabi kılınan topluluklarda mevcut olarak devletin öncesinden gelen böyle bir beyli ya da kağanlı düzen varsa bu düzen çoğunlukla bozulmayarak o topluluklardan yalnızca vergi alınmaktadır (Gumilev, 2003, s. 78). Kağanın düzenleyiciliği, boyların kontrolünü sağlayan beyler aracılığıyla budundan elde edilen artıyı en belirgin şekilde askeri güç ve gezgin bir siyasal yapı vasıtasıyla kontrol altında tutması ve her bir beyin otlak haklarını tanımlayarak dereceli olarak paylaşmasıdır. Böylece, üst üste binen ancak yine de esneklik içinde yapılandırılmış ekonomik ve siyasal birimler ve akrabalığa dayanmayan bir topluluk hiyerarşisi ortaya çıkmaktadır (Ecsedy, 1977, ss. 6-8).

Bu nedenle devletin oluşumunda Tiele topluluklarının boyunduruk altına alınmasının da maddi koşullar göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim Tiele topluluklarını da içerisine alan Türk budunu için W. Scharlipp tarafından “liderini arayan topluluk” yakıştırması da yapılmaktadır (akt. İ. Togan, 2022, s. 276). Ancak devletin kuruluşunda bozkırdaki dağınık nomadik pastoralist toplulukların düzenlenmesi sürecinde Türklerin Rouran Devleti ile mücadele edebilmek için ihtiyaç duyduğu askeri ve ekonomik güç ve Çin ile ilişkilerin kurulmasına yardımcı olacak yeterli pastoral kaynağın elde edilmesi gibi maddi gerekliliklerin bu değerlendirmeyi yaparken göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Çin kaynakları da Türklerin “...kuzeydeki yabancı bölgeyi egemenlikleri altına almak için Tieleleri doğuya ve batıya düzenledikleri seferlerde...” sıklıkla kullandıklarını ve Tiele topluluklarının az sayıda ata çok sayıda koyuna sahip olduğu belirtmektedir (Liu Mau-Tsai, 2019, ss. 169-173). Bu anlamda, “lideri arayan topluluk” yaklaşımı, bu dönüşümün altında yatan maddi ilişkilerin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Toplulukların gönüllü bir düzen arayışı içerisinde olması onları düzenleyen Bumin’in neden böyle bir düzen kurmaya ihtiyaç duyduğunu ve toplulukları neden yeniden bölükler halinde parçaladığını açıklayamamaktadır. Bu noktada Çin ve Orta Asya’da uzun süredir dağınık güçlerin mücadelesinin siyasal olarak parçalanmaya yol açtığı kadar toplulukların ekonomik ve toplumsal çöküşünü de beraberinde getirdiği unutulmamalıdır. Bu nedenle değişen maddi koşulları yeniden ülüşe dayalı bir yapı içerisinde yönetmek ve bunlardan faydalanmak için Türklerin de yaptığı

gibi düzen kurmak tarihsel bir süreçte tekrarlayan bir gereklilik olarak gözükmetedir (Tekin, 1998, s. 39; İ. Togan, 2017, ss. 93-94).

Kağan'ın kurduğu düzen; kaynaklar, hareket ve askeri güç üzerindeki kontrolün meşrulaştırılması ve bunun için oluşturulan toplulukların belirli bir denge doğrultusunda itaatinin sağlanmasıdır. Kurulan düzen, kaynakların elde edilmesini ve yeniden dağıtımını sağlayarak bozkır üzerindeki kontrolü mümkün kılmaktadır. Kağan ve çevresi özellikle askeri gücün kullanımı yoluyla dağıtım kontrol etme çabası içerisine girmektedir. Dolayısıyla, bu durum bozkırdaki dağınık ve örgütsüz nomadik pastoralist toplulukların bir yönetim arayışından ziyade koşulların bir sonucudur. Bu nedenle Bumin Kağan'ın devleti sadece bir topluluğa yapılan gönüllü karizmatik şeflikle ilgili olmamaktadır. Bumin'in ve ardından gelen kağanların siyasal bir nomadik pastoralist bozkır geleneği etrafında kurdukları yapı karizmatik bir önderin peşinde kurulan bir kabile şefliği değildir, kaynaklara erişim ve düzenin birbirini pekiştirdiği bir devletin yaratılmasıyla ilgilidir. Bu nedenle uzun süren siyasal kargaşa dönemini sırasında göç yollarında hareketin düzenlenemediği, geçimlik pastoral üretimin sağlanmakta zorluk çekildiği dikkate alındığında nomadik pastoralist toplulukların kendilerini yönetecek beylere boyun eğmesi olası gözükmele birlikte maddi koşullar göz ardı edilerek boyun eğdirenlerin salt yönetme isteği ve ilişkisi içerisine girdiğinin belirtilmesi doğru gözükmemektedir. Nitekim Orhon Türk yazıtlarında da belirtildiği üzere budunun bütünün devlete iş-güç vermesi beklenmekte devlet de onların kurulan düzende siyasal kargaşa dönemindekine benzer bir durumda olmasını engellemektedir (Divitçioğlu, 2000, s. 211; Tekin, 1998, s. 41). Ancak bu ilişkinin pre-modern biçiminde anlaşılması gerekmektedir. Buradaki ilişki bir yurttaşlık ilişkisi değildir. Devletin budunu doyuramaması, sonraki bölümde de ele alınacağı üzere, devletin yüksek kaynak ihtiyacı olduğu dönemlerde budunun asgari geçimlik miktarındaki azalma ile ilgilidir. Nitekim bu süreçte devletin hala budundan artı ürün beklemeye devam ettiği koşullarda toplulukların isyan ettikleri görülmektedir (İ. Togan vd., 2023, s. 20).

Bu doğrultuda literatürde Göktürk Devleti'nin yapısı içerisinde budun ve kağan arasındaki ilişkinin yanlış yorumlanarak bir yurttaşlık ilişkisi gibi değerlendirilmesine uygun bir örnek Tuoxi Kağan'ın tahtan indirilmesi hadisesidir. Nitekim Tuoxi Kağan (?-717)'in tahtan indirilerek öldürülmesi kağan ve budun arasındaki hizmete dayalı karşılıklı ilişki bağlamında ele alınmaktadır. Kağanın budunu doyuramaması, buduna karşı yükümlülüklerini yerine getirmemesiyle birlikte okunmakta ve bu yüzden de kağanın budun tarafından tahttan edildiği belirtilmektedir (Taşağıl, 2017, s. 30). Ancak Bilge Kağan ve Kültigin yazıtları Tunyukuk yazıtı ile karşılaştırmalı olarak okunduğunda Tuoxi Kağan'ın tahtan indirilmesinde temel neden babası Kapağan Kağan dönemindeki yoğun savaşlar neticesinde (Klyashtorny, 1997, ss. 333-334) kaynak ihtiyacının artarak ülünün ve otlaklardaki düzenin bozulmasıdır. Bu süreçten faydalanan Bilge ve Kültigin kardeşler Tuoxi Kağan'a meydan okuyarak iktidar mücadelesi vermiştir. Diğer taraftan Tuoxi Kağan, henüz tiginlik döneminde birçok nomadik pastoralist topluluğa karşı verdiği savaşı kaybetmiş bir kağan olması da onun beyler üzerinde bir güç olarak kabul görmesini zorlaştırmış (Chen, 2021, ss. 91-93) ve Tuoxi Kağan çok kısa kağanlığı süresince de ondalık sistem dahilinde bozkır üzerindeki kaynak kontrolünü ve kaynakların üleşimini sağlamakta zorluk çekmiştir. Buna karşın Bilge ve Kültigin kardeşlerin tiginlik ve şadlık dönemlerinde diğer boylarla giriştikleri zaferle sonuçlanan mücadeleleri onlara kağanlık hakkının kendilerinde olduğunu düşündürmüştür (Tekin, 1998, ss. 46-48). Kut sahibi kağan adayları olarak Tuoxi Kağan'a karşı giriştikleri mücadele onlara beyler nezdinde de bir kabul kazandırmış ve kaynakların kontrolü ile düzen sağlanabilmiştir. Dolayısıyla her ne kadar Bilge ve Kültigin yazıtlarında topluluğu beslemekle aç fakiri doyurmakla övünülse de bunun doğrudan toplulukla kurulan sözleşme ilişkisi ya da hizmete dayalı bir karşılıklı ilişki olarak değerlendirilmesi doğru değildir. Budunun asgari düzeyde tok olmasını sağlayan şey kağan tarafından kurulan düzen doğrultusunda devlet ve beyler arasında otlaklardaki paylaşım dengesinin korunmasıdır. Bugut yazıtlarında da görüldüğü kadarıyla kağanın topluluğu doyurması için yalnızca budunun iş-güç vermesi değil beylerin de iş-güç vermesi gerekmektedir (Drompp, 2015, s.

447). Devlete paydaş kılınan, otlakları kullanım hakkı verilen ve ticaretten elde edilen gelirler paylaşılan bey, toplulukları kontrol altında tutarak devlete ihtiyaç duyduğu pastoral ürünleri sağlamak zorundadır. Nitekim ülüş verildiği gibi alınabilmekte ya da derecesi kağan tarafından değiştirilebilmektedir (Ögel, 1982, ss. 80-81). Bu nedenle bey ile boy, kağan ile bey ve kağan ile budun arasındaki ilişki, siyasal gücün kaynaklar üzerindeki kontrol ve paylaşımından ayrı olarak değerlendirilmemelidir. Nitekim siyasal egemenlik, kaynaklara kimin sahip olacağı, nasıl paylaşılacağı ve dağıtılacağına karar verileceği maddi koşullara doğrudan bağlı olmaktadır. Bu nedenle Türklerde “düzen” olarak adlandırılan devlet kurma aşamasının ardından devleti oluşturan yapı ülüş adı verilen kaynaklar ve hakimiyetin paylaşılması (İ. Togan, 2022, ss. 248-249) ve siyasal gücün karşılıklı olarak yeniden üretilmesiyle bağlantılıdır. Siyasal olan kağan, bey ve budun arasındaki maddi ilişkilere gömülü olmaktadır. Devletin oluşum temellerindeki bu maddi ilişkilerin ortaya çıkarılması için bu ilişkilerdeki dengeyi bozan koşulların değerlendirilmesi önemlidir.

2.3.2. Devletin Oluşumunu Çöküşle Kavramak: Doğu Göktürk Devleti'nin Yıkılışı

Bir devletin oluşumunu ve yapısını, o devletin çöküşü üzerinden anlamaya çalışmak oluşumu ve yapısı incelenmeye çalışılan devletin analiz edilmesini kolaylaştırabilecektir. Devletin çöküş sürecinde tespit edilen olgular devletin yapısında mevcut olan çelişkileri ve kırılma noktalarını ortaya çıkarırken aynı zamanda çöküşe yol açan baskıların ve dinamiklerin ortaya çıkarılmasına yardımcı olabilecektir. Nitekim bir devletin çöküşü, yalnızca bir siyasal yapı olarak devletin yok olmasından çok daha fazlasıdır. Devletin çöküşünü, kırılma noktalarının açığa çıktığı ve devletin yapısındaki içsel çelişkilerin belirginleştiği bir süreç olarak değerlendirmek aynı zamanda devletin oluşumundaki kırılma ve çelişkilerin başlangıç hallerinin anlaşılması için de önemli gözükmemektedir. Bu doğrultuda yedinci yüzyılın hemen başında Doğu ve Batı olarak ayrılan Göktürk Devleti'nin doğu tarafının 630 yılında T'ang Hanedanı esaretine girerek çöküşünden, 682 yılında bu esarettten kurtularak yeniden canlanmasına kadar geçen süre Göktürklerde devletin oluşumu ve

yapısının anlaşılması için değerlendirilmesi gereken noktalarından biridir. Nitekim bu döneme ve sonrasına ilişkin olarak yalnızca yerleşik toplulukların kaynaklarının değil Türklere ait öz kaynakların da bulunması Göktürklerde devlet oluşumuna ilişkin önemli çıkarımların yapılmasını kolaylaştırmaktadır.

Daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere birleşik bir Çin, Orta Asya'daki güç dengelerini ve dolayısıyla da ticareti Türkler aleyhine etkilemektedir. Bu nedenle Türkler, Çin'in birleşerek iç karmaşalardan uzaklaşmaya başladığı dönemlerde içerdeki hizipleri destekleyerek ya da büyük seferler düzenleyerek Çin'in yeniden parçalı bir yapıya dönmesini sağlamaya çalışmışlardır (Wechsler, 1979, s. 157). Nitekim yedinci yüzyılın başlarında Sui Hanedanı zamanında Çin'in kuzeyinin güneyinden beslenebilmesini sağlamak için inşa edilen kanal, kaynakların aşırı tüketilmesine, yıpratıcı askeri seferlerle de birleşince ekonomik gerilimin hızlanmasına neden olmuş bu durumun kontrol altına alınması için artan vergiler Çin'de önemli sorunlar yaratmıştır (Chi, 1963, ss. 117-120; Kim vd., 2018, s. 226). Bu doğrultuda Sui Hanedanı'nın dağılmasını hızlandıran hizipler de giderek güç kazanmıştır. Doğu Göktürk Devleti, Çin'in bu dönemdeki kırılmalıklarından iyi faydalanmış, Sui Hanedanı'nın son dönemlerindeki iç kargaşalarla mücadelesini ve ardından gelen T'ang Hanedanı'nın ilk dönemlerindeki siyasal birliği tesis etme ve içerdeki ekonomik yapının düzeltilmesi süreçlerini kendi çıkarına değerlendirmiştir (İ. Togan vd., 2023, ss. 4-5). Nitekim T'ang Hanedanı'nın ilk yıllarında, Doğu Göktürk hükümdarı Ellig Kağan (621-630) kuzey Çin'in önemli zenginliklerine erişebilmiştir. Ellig Kağan 626 yılında Wei Nehri'ne, T'ang'ın başkentine kadar ulaşmış ve Çin'e ağır mali şartlar yükledikten sonra barış yapmayı kabul etmiştir (Graff, 2002, ss. 33-35; İ. Togan vd., 2023, ss. 5-6). Göktürk Devleti'nin ikiye bölündüğü altıncı yüzyılın sonlarındaki zorlu sürece rağmen Çin'in içerisinde bulunduğu karmaşadan yararlanıp toparlanma evresine giren Doğu Göktürk Devleti, önemli askeri başarılar sonucu elde edilen yüklü prestij mallarına rağmen Ellig Kağan önderliğinde 630 yılında yalnızca dört yıllık süreç içerisinde T'ang Hanedanı'nın yeniden birleştirdiği Çin tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış ve Türkler için yaklaşık 30 yıl sürecek kağansız bir bağımlılık dönemi başlamıştır (Di Cosmo

vd., 2017, s. 384). Türk budunun bir kısmı Çin'in kuzey bölgelerine yerleştirilmiş bir kısmı da bozkır ve ormanlara dağılmıştır (Gumilev, 2003, s. 337).

Bu çöküşün birçok nedeni sıralanabilecek olsa da çoğunlukla göz ardı edilen temel bir sorun devlet içerisinde pastoral üretimin sınırlı seviyelere inmesi ve artı ürün çıkarımının neredeyse durma noktasına gelmesidir. Süreç içerisinde Doğu Göktürk Devleti'nin, Çin kaynaklarında da belirtildiği üzere gelirleri giderlerini karşılayamaz hale gelmiştir (İ. Togan vd., 2023, s. 20). Çin'e düzenlediği 626 yılındaki son büyük seferinde yaklaşık 100.000 kişilik bir süvari gücüyle T'ang'ın başkentine dayanan Ellig Kağan, barış karşılığında Çin'e yüklü ödemeler dayatmıştır. Ancak devlet, 620'li yıllarla başlayan ve sürekli devam eden büyük seferler için ihtiyaç duyulan askeri yaratacak ve besleyecek pastoral kaynağı artık sağlayamama noktasına gelmiştir (Graff, 2002, s. 37). Nitekim nomadik pastoralist toplulukların yarattığı potansiyel savaş tehdidi nedeniyle yerleşik topluluklara karşı çoğu zaman avantajlı bir şekilde kullandığı yüksek sürü varlığı artık Türkler için bir yükümlülüğe dönüşmeye başlamıştır (Di Cosmo, 2002, s. 5). Türklerin 620 yılından itibaren devamlı büyük seferler düzenleyerek Çin'e saldırması eskiden var olan bölünmüş bir Çin yapısında olduğu gibi ipeğe ve diğer ticaret ürünlerine kolayca ulaşamaması ile doğrudan ilgilidir. Nitekim T'ang Hanedanı Çin'i yeniden birleştirip Türklerle aralarındaki egemenlik dengesini Çin lehine çevirmiş ve ipek ticareti engellemeye başlamıştır (Graff, 2002, s. 36).

Pastoral ürünlerin takas edilemediği ve Çin'in ticareti engellediği böyle durumlarda ülünün gereklilikleri doğrultusunda sürülerin beslenmesine devam edildiği için mevcut otlaklar bu sürülerin aşırı yoğunluğunu taşıyamamakta ve kimi zaman bu nedenle aşırı tüketilen otlaklar bir dönem kullanılamaz hale gelmektedir. Nomadik pastoralist topluluklarda savaş koşularının olmadığı barış dönemlerinde bile siyasal elitin konumlarını güçlendirmek için kimi zaman otlak kapasitelerini de aşabilecek at beslenmesine yönelik bir baskı olduğu bilinmektedir (Sinor, 1972, s. 180). Nitekim Türklerde de devletin hem içerdeki toplulukların yönetimini kolaylaştıran hem de diğer devletlere karşı gücünü

sağlayan başat faktörlerden birini at fazlasının beslenebilmesi oluşturmaktadır. Ancak zamanla bu durum ondalık sistem dahilinde kağan tarafından bölük ya da boylara ayrılmış toplulukların arasındaki kullanılabilir otlakların bölüşüm dengelerinin bozulmasına da neden olmuştur. Bu nedenle bu sürülerin bir şekilde otlaklardan uzaklaştırılması gerekmektedir. Nitekim Çin ile ticaretin gerçekleşemediği zamanlarda Türklerin Çin'e büyük seferler düzenlediği tespit edilmektedir. Bu durum Türkler için atın ve diğer pastoral fazlanın kullanabileceği bir çözüm yaratmaktadır. Büyük seferler hem otlakları tüketen sürülerden ancak özellikle atlardan kurtulmaya hem de yerleşiklerden ipek ve değerli malların elde edilmesine yardımcı olmaktadır. Benzer bir durum Cengiz Han'ın askeri gücünü kullanarak Kuzey Çin'deki şehirleri ele geçirme ve toprakları otlığa dönüştürme amacıyla da görülmektedir (Sinor, 1972, ss. 179-180). Ancak Ellig Kağan'ın izlediği stratejide otlak alan elde edilmesine yönelik bir çaba görülmemektedir. Nitekim Çin'in önemli kuzey şehirlerini kuşatsa da Ellig Kağan'ın amacının yalnızca yüksek sayıda süvari ile Çin ile olan ticaret açılana kadar baskı yapmak ve barış anlaşmaları yoluyla belirli sayıda ipek ve benzeri ganimet elde etmek gibi gözükmemektedir (İ. Togan vd., 2023, ss. 8-9). Bozkırda da genişleyebileceği yeni otlakların bulunmamasıyla birlikte Batı Göktürk Devleti gibi yerleşik üretimin gerçekleştirilebileceği yeterli alanlara sahip olmaması ve devletin ikiye bölünmesiyle ticaret yollarının daralması Doğu Göktürk Devleti'nin sıkışıp doğrudan Çin ile ilişkilere bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. 682 yılındaki Kutluk tarafından yeniden kurulan Doğu Göktürk Devleti bu sürecin yarattığı sıkıntıyı iyi değerlendirmiş ve devleti batıya doğru genişletmeye çalışmıştır (Giraud, 1999, ss. 47-48).

Bu açıdan değerlendirildiğinde 630 yılında Göktürk Devleti'nin çöküşüne giden süreçte devletin büyük seferler için elde etmek zorunda olduğu pastoral kaynağın topluluğun üretebileceği artı kapasitesinin üzerine çıkmış olması muhtemeldir. Devletin korunabilmesi için daha fazla artık elde edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda büyük bir nüfusun savaşa dahil edilmesi de üretimin üzerine ek bir baskı yaratmıştır (Erkoç, 2015, s. 171). Çin kaynaklarında 621 yılından 630 yılına kadar olan bu dönemde devlet tarafından

boylara ve bölüklere olağanüstü vergilerin salındığı belirtilmektedir. Bu süreçte budun yoğun açlıkla boğuşmaya başlamış ve hem Tiele olarak bilinen içselleştirmiş topluluklar hem de vergi alınan ancak yönetimlerine karışılmayan topluluklar Türklere giderek sırt çevirmeye başlamıştır (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 272). Nitekim 627 yılına gelindiğinde, hem doğudaki hem de batıdaki Tiele topluluklarının da parçaları olan Uygurlar, Bayırkular gibi birleşen boylar aynı anda ayaklanmışlardır (Eisenberg, 1997, s. 324; İ. Togan vd., 2023, s. 18). Tam da bu dönemde Doğu Göktürk Devleti'nin merkezinin olduğu Moğolistan ve çevresinde yoğun kar yağışının yaşanmasıyla birlikte don olaylarının olduğu, otlakların kullanılamaz hale geldiği, sürülerin tamamının yitirildiği insanların da açlık ve salgın hastalıklarla boğuştuğu kaydedilmiştir (Erkoç, 2015, ss. 140-141). Gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde 627 ile 629 yılları arasında Kuzeydoğu Asya'yı etkileyen bir iklimsel soğuma olayı yaşandığı ve bu soğumanın 626 yılındaki büyük bir volkanik patlamayla bağlantılı olmasının muhtemel olduğu belirtilmektedir (Fei vd., 2007, s. 474). Gelirleri tabii halklardan alınan vergiler ve budunun pastoral kaynaklarından oluşan devlet, bu süreçte önemli bir gelir kaybına uğramış ancak alınan vergileri devamlı artırmaya devam etmiştir. İçerde var olan isyanlar giderek artmış ve bu isyanlar T'ang Hanedanı tarafından da desteklenmiştir (İ. Togan vd., 2023, s. 20).

Buraya kadar aktarılan süreç önceki bölümlerde belirtilen devletin oluşumundaki olayların gelişimini daha kesin bir şekilde yeniden kurgulamamıza ve maddi ilişkileri görerek tarihi kaynakların daha doğru bir okumasını yapmamıza olanak tanımaktadır. Bu tür bir analiz, Göktürk Devleti'nin oluşumunda siyasal temellerin ekonomik ve toplumsal olandan ayrılamaz olduğunu çıkarımının yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Nitekim Doğu Göktürk Devleti'nin 630 yılında çöküşü, otlakların ve pastoral kaynakların tükenişiyle birlikte gerçekleşmiştir. Çin kaynaklarında da belirtilen "Türkler yalnızca koyun ve atlara dayanarak yükselir ve düşerler." ifadeleri bu süreci desteklemektedir (Di Cosmo, 2024, s. 37). Bu doğrultuda 630 yılında devletteki ani çöküş, pastoral artı çıkarımında yaşanan sorunun yarattığı krize bağlı olarak otlaklardaki düzenin ve ülüşe dayalı siyasal kontrolün dağılmasından kaynaklanmıştır. Durumu tersine

çevirdiğimizde, devletin oluşumu da pastoral kaynakları kontrol edecek ve düzene sokacak bir siyasal elite birlikte gerçekleşecektir. Doğu Göktürk Devleti'nde sürülere dayalı pastoral ekonomi; askeri gücün, ticarete konu olacak ürünün ve toplulukların besin kaynağının temeli olduğundan (Di Cosmo, 2024, ss. 37-38), Türklerde devlet oluşturulurken de bu pastoral kaynaklara sahip olunması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim önceki bölümde de belirtildiği üzere 552 yılında Göktürk Devleti kurulmadan önce Rouran'a karşı isyan eden bozkırdaki idi oksız (örgütsüz) Tiele topluluklarının hakimiyet altına alınması Türklerin elli bin çadırılık savaşçı ve emek gücü ile önemli miktarda koyun ve at elde etmesini sağlamıştır (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 172). Benzer bir süreç de 682 yılında devleti esaretten kurtarıp yeniden canlandıran Kutluk İleriş Kağan döneminde yaşanmıştır. Kutluk başarılı isyanı sırasında o dönem Dokuz Oğuzlar olarak anılan Tiele topluluğunu himayesine alarak pek çok koyun, at ve otlağa sahip olarak güçlenmiştir. Çin kaynakları Kutluk'un bu sürecin ardından kağan olduğunu belirtmektedir (İ. Togan vd., 2023, s. 37). Nitekim devletin kuruluşunda yüksek oranda pastoral kaynaklara sahip olmanın ne kadar önemli olduğunu gösteren bir diğer örnek de Kutluk'tan önce 679 yılında Çin'deki esarete karşı isyan eden Aşina Fu-nien'in kendini kağan ilan edip esaret altındaki toplulukları örgütleyebilmesine rağmen bozkıra geldiğinde Dokuz Oğuzlar ve diğer Tiele topluluklarını himayesi altına alamadığı için pastoral kaynaklara erişememiş ve yanındakilerin de onu terk etmesiyle devlet kurulamamıştır (Gumilev, 2003, s. 339; İ. Togan vd., 2023, s. 36). Bu durum Orhon Türk yazıtlarında Tunyukuk tarafından budunu suçlayıcı sert bir tutumla eleştirilmiştir: *"Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldu. Tanrı şöyle demiş olmalı: "(Sana) han verdim, hanını bırakıp (yine) bağımlı oldun." (Türk bodun yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı "Öl!" demiş olmalı. Türk bodun öldü, mahvoldu, yok oldu."* (Tekin, 1994, ss. 2-3).

Buradan hareketle devletin oluşumunda artıyı yaratarak hem askeri gücün devamlılığını sağlayacak hem de takas yoluyla elde edilecek ürünlerle kağan ve

mayetinin siyasal konumunu güçlendirecek yüksek miktarda pastoral ürüne ihtiyaç duyulduğunu belirtmek mümkündür.

630 yılındaki çözülüş sürecine bu açıdan tekrar bakıldığında siyasal birliği dağıtan unsurun pastoral artının dağıtılması sorunu olduğu görülmektedir. Nitekim Çin ile olan ticaretin durduğu dönemlerde Çin'e büyük seferler düzenlenerek yoğun miktarda at ve koyun kullanımıyla pastoral artının dışarıya atılması ticaretin yeniden başlatılması için nomadik pastoralizme özgü bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır (Sinor, 1972, ss. 179-180). Ancak bu seferlerin sorunu çözmeyerek yıllarca tekrarlanması giderek daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulması ile sonuçlanmaktadır (Eisenberg, 1997, s. 325). Bu doğrultuda otlaklar tükenmekte, otlak paylaşımındaki düzen bozulmakta ve geçimlik beslediği ürünlerden pay vermek zorunda kalan topluluklar isyan etmeye başlamaktadır. Bu nedenle Türkleri siyasal bir birlik oluşturmaya iten şey aslında kargaşa dönemlerinde örgütsüz nomadik pastoralist toplulukların belirli bir alan ve otlak üzerinde sürülerin otlatılmasına ilişkin süreci belirleyememesidir. Nitekim Türk siyasal elitin devlet kurulurken belirgin özelliği önce göç yollarının belirlenmesi ile hareketin kontrolü sağlanarak düzensiz topluluğun ondalık düzende örgütlenmesiyle boy ya da bölüklerin oluşturulması ardından boy ya da bölüklerin beyleriyle üleş ilişkisinin kurulmasıdır. Kurucu kağan tarafından otlakların bölünüp toplulukların başlarına beylerin atanıp otlak haklarının dağıtılması hem Türk yöneticilerin artı ürünü elde etmesine hem de topluluğun düzensiz bir kargaşa içerisinde geçimliğinden pay verecek durumlarla karşılaşmasını engellemektedir. Orhon Türk yazıtlarında bu düzen sonucu gelişen yapı töre olarak adlandırılmaktadır. Törenin bozulması devletin de çökmesine neden olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Orhon Türk yazıtlarındaki anlamıyla töre doğrudan doğruya bu düzenleme hareketinden doğan siyasal yapı biçimidir. Nitekim, Türk budunu devletsiz ve kağansız kalınca töresini de kaybetmektedir (Avcıoğlu, 1978, s. 746; Giraud, 1999, s. 109). Bu noktada, düzenin oluşmasında ve sürdürülmesinde etkili olan dinamiklerin belirgin olarak anlaşılabilmesi için kağan ile beyler arasında olan otlaklardaki dengeyle ilişkili mücadelenin incelenmesi önemli gözükmektedir.

2.3.3. Kağan Bey Mücadelesi: Mülkiyet, Ülüş ve Otlaklardaki Düzen

Orhon Türk yazıtlarında, 630 yılında Doğu Göktürk Devleti'nin çöküşüne giden süreçte, kağan tarafından kurulan düzenin beyler ile budun arasında uyumun bozulmasıyla yıkıldığı belirtilmektedir. Yazıtlarda aktarılanlara göre ve beyler ile budun Çin tarafından birbirlerine karşı kışkırtılmaktadır. Nitekim bu durum karşısında Türk budunu devletini ve kağanını kaybetmiştir (Tekin, 1998, ss. 39-41). Önceki bölümde ele alındığı üzere 630 yılında devletin çöküşüne giden süreçte, sürekli düzenlenen büyük seferler nedeniyle daha fazla artıya ihtiyaç duyan devletin artan vergilerle daha çok pastoral ürün elde etme isteğinin beyler ile budun arasında uyumu bozmuş olması muhtemeldir. Bu yıllar özelinde bakıldığında beylerin budun açlık ve salgın hastalıklarla boğuşurken prestij mallarına olan talebinin azalmamış olması da beyler ile budun arasında uyumun bozulmasına sebep olan etkenlerden biri olarak düşünülebilir. Ancak yazıtların yansıttığı olayların bir kağanın bakış açısıyla yazıldığı ve bu yazıtların beylere yönelik birtakım uyarılar taşıdığı da göz ardı edilmemelidir. Nitekim kağan ve bey arasındaki çatışma birden çok kaynak üzerinden ispat edilebilir durumdadır. Örneğin beylerin devlet yıkılmadan önce kağandan habersiz olarak T'ang Hanedanı ile kendi menfaatleri doğrultusunda anlaşmalar yaptığı ve ticaret ilişkilerinde bulunmaya çalıştığı Çin kaynaklarında belirtilmektedir (İ. Togan vd., 2023, s. 13). Bu dönemde beylerin birleşerek ayaklandıkları da kaydedilmektedir. Beylerin bu durumu Türk yazıtlarında da eleştirilmekte, beylerin Türk unvanlarını bırakıp Çin unvanları aldığı vurgulanmaktadır (Tekin, 1998, s. 41). Nitekim Çin unvanı alanların başında devletin doğu kanadını yöneten ve şad unvanı taşıyan Ellig Kağan'ın yeğeni Tuli Kağan gelmektedir (İ. Togan vd., 2023, s. 10). Bu nedenle bey kavramı, yalnızca kağanın paylaşımını yaptığı belirli otlakların ve toplulukların kalıtsal yöneticileri olarak değil, kağan dışında iktidara ortak olabilecek kağan soyu olan Aşina ailesine mensup kişileri de kapsayan artıya el koyan grup içerisinde yer alanlar olarak düşünülmelidir.

Devletin çöküş sürecine girdiği bu dönemde beylerin devletten koparak kağanla uyuşmazlık yaşamayı, sınıf mücadelesi perspektifinden ele alınmaktadır. Bu perspektif doğrultusunda budunun düştüğü durum, Türklerde devlet oluşurken

zenginlerle fakirler arasında olan sınıf mücadelesinin varlığını göstermektedir. Kağanlar budunun beylere karşı mücadelesini kullanarak onları düzenlemekte ve devlet oluşumu bu doğrultuda gerçekleşmektedir (Bartold, 2006, s. 6). Ancak bu bakış açısı, kapitalizm öncesi topluluklar açısından incelendiğinde birtakım kavramsal ve tarihsel zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Türklerde devlet oluşumu söz konusu olduğunda, zenginler ve yoksullar arasında düzenli bir mücadele olduğu varsayımı, devletin artığa el koyma yapısının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Türklerde devlet oluşumunu yalnızca zengin soylular tabakası olan bey ve avam tabakası olan budun arasındaki ekonomik sınıfsal mücadele üzerinden okumak, devletin sadece yöneten değil aynı zamanda artıya el koyan ve dağıtan yapısını açıklayamamaktadır. Nitekim Türklerde hem kağanlar hem de beyler yalnızca siyasal bir otorite ya da artık ürüne el koyanlar olarak değil aksine siyasal olarak tanımlanmış hakları neticesinde zor kullanarak artık ürüne el koyanlar olarak değerlendirilmelidir. Beylerin topluluk ile olan ilişkisinde çıkarların çatışması kaçınılmaz olsa da aralarındaki ilişki ekonomik alandan ziyade siyasal bir konumlanma üzerinde kurulmaktadır. Bu açıdan bakıldığında beyin budun üzerinde konumlanmasının devletten bağımsız değil devletle birlikte gerçekleşmekte olduğu belirtilebilir. Bu nedenle devlet oluşumunda tartışılması gereken temel noktanın ekonomik sınıflar arasındaki bir mücadeleden farklı olarak ülüş adı verilen kağanın ve beyin artığa el koyma sürecindeki siyasal konumlanışlarıyla ilgili olduğunu belirtmek mümkündür. Bu doğrultuda Türklerde devletin kağan ve beyler arasındaki artığa el koyma ilişkisindeki denge üzerinden değerlendirilmesi önemlidir. Budunun üretim sürecinde konumlanışı da bu dengenin değerlendirilmesiyle anlaşılmaktadır. Nitekim hakimiyetin ve artığın paylaşıldığı ondalık sistem kapsamında yapılan ülüş, devletin kağanlar ve beyler arasındaki paylaşım dengesi kurularak yönetilmesi ve bu dengenin bozulmasıyla yıkılmasındaki başlıca etkidir (A. Z. V. Togan, 2019, s. 418). Bu olgu artığın üretilebildiği süreçlerde devleti güçlendirirken önceki bölümde ele alındığı gibi artık üretiminin tıkanıp, ticaretin durduğu zamanlarda devletin çöküşünün önemli etkenlerinden biri olmaktadır (İ. Togan, 2022, s. 249). Bu nedenle kağanlar ve beyler arasındaki mücadele maddi koşullardan bağımsız bir hakimiyet savaşımı olarak

değerlendirilmemelidir. Bu mücadelenin açıklanabilmesi için öncelikle Türklerde mülkiyet ilişkisinin yaygın kabullerden arındırılarak yeniden ele alınması gerekmektedir.

Nomadik pastoralist bir topluluk olan Türklerde mülkiyet kavramı hareketlilik ile doğrudan ilişkilidir. Sahip olunan sürülerdeki artış ya da azalış arasındaki dengenin korunması otlaklar üzerindeki dağıtımın belirlenimiyle gerçekleşmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 168). Nitekim hareketliliğin temel nedenlerinden biri sürülerin devamlılığının sağlanabilmesi için otlak bulunmasıdır (Atwood, 2004, s. 15). Türklerde ve diğer nomadik pastoralist topluluklarda mülkiyetin hareket ile ilişkisinin anlaşılmasının güçlüğü mülkiyetin sürü üzerinde olduğu ve otlakların da müşterek olduğuna ilişkin anlayışın geliştirilmesine neden olmuştur. Bu yaklaşım temelde Engels'in görüşleri üzerine inşa edilmiş ve Sovyet Marksist etnograflar tarafından da çeşitli çalışmalara uyarlanmıştır (Engels, 2018, s. 41,153; Markov, 1978, s. 309; Yakubovskiy, 1976, ss. 24-25). Ancak bu yaklaşım nomadik pastoralist topluluklarda mülkiyetin yapısının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Nitekim otlakların herhangi bir yönlendirme olmadan müşterek bir şekilde kullanılması varsayımı sürülerin devamlılığını sağlayan otlakların elde edimine yönelik karşılıklı çatışmayı açıklayamamaktadır. Yeterli otlak bulmanın zorluğu düşünüldüğünde otlaklara ilişkin belirli kullanım haklarının belirlenmediği durumlarda sürüler üzerindeki mülkiyetin varlığı anlamsızlaşmaktadır.

Göktürk Devleti'nin yapısı açısından ele aldığımızda da bir bölük ya da boyun içerisinde sürüler üzerinde mülkiyetten bahsedilmesi hem beylerin hem de topluluğun sürülere sahip olması anlamına gelmektedir. Ancak hanelerin sürü mülkiyetine sahip olduğu böyle bir durumda topluluğun beyle arasındaki siyasal konumlanmasını yaratan karşıtlık ilişkisi belirsizleşmektedir. Beyin ve hanelerin sürü ile mülkiyet ilişkisi kurduğu bir düzlemde beyin siyasal olarak tanımlanmış bir hak çerçevesindeki artışa el koyması güçleşecektir. Bu yaklaşım, mülkiyeti siyasal olandan kopararak kapitalizm öncesi bir topluluğa ilişkin yanlış bir bakış açısının oluşmasına yol açmaktadır. Ayrıca sürü üzerinde gerçekten

tanımlanmış bir hak olarak mülkiyetin varlığının ve otlakların müşterek olduğunun kabul edilmesi güçlü hanelerin istedikleri alanda istedikleri miktarda sürüyü otlatabilmesinin önünü açacaktır. Böyle bir durum bir beyin ya da kağanın varlığının gerekliliğini tartışmalı hale getirmektedir. Benzer bir şekilde sürü üzerindeki mülkiyet sürülerin herhangi bir kontrol olmadan keyfi miktarlarda beslenebileceği anlamına gelmektedir. Ancak böyle bir kontrolün olmaması otlakların hızla tükenmesine neden olacağından otlaklar üzerindeki çatışmayı artıracaktır. Sürülerin hareket alanı ve üretimine yönelik bir haneler üstü kontrolün varlığı da sürülerin mülkiyet ile anlaşılmasını gereksizleştirmektedir. Bu doğrultuda altıncı ve sekizinci yüzyıllar arasında devletin ve kontrolün geliştiği bir toplulukta hanelerin belirli sayılarda sürülerin olması, hanelerin o sürüler üzerinde tasarruf hakkı olduğu anlamına gelmemektedir. Otlak tüketiminin kontrol edilebilmesi için bey tarafından hayvanların haneler arasındaki dağıtımını bir zorunluluktur. Hayvanların bey tarafından yıllık olarak yeniden dağıtılması, her hanenin geçimlik ihtiyaçları için yeterli hayvanı tedarik etmesini ve beslemesi gereken artının belirlenmesini sağlamaktadır (Cribb, 1991, s. 42). Aksi durumda kontrolsüz otlak tüketiminin önüne geçilebilmesi mümkün değildir. İşbara Kağan'ın (540-587), Sui imparatoruna gönderdiği ünlü mektubunda ülkesindeki bütün sürülerin kendisine ait olduğunu belirttiği gibi (Taşağıl, 2017, s. 100), sürülerin sunduğu zenginlik yalnızca kağana ya da beylere ait olmaktadır. Hanelerin sürülerinin ne kadar olacağı ne yapılacağı ve nasıl kullanılacağı toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde belirlenmektedir.

Bu açıdan bakıldığında nomadik pastoralistlerde mülkiyet otlak üzerinde hareketliliğin yönetilmesi, hareketin kontrol edilmesi ve otlaklar üzerinde dağıtıma karar verilmesiyle doğrudan ilişkili gözükmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 168). Sürü ise Çin kaynaklarında da belirtildiği gibi otlakların bir mahsulü olarak yorumlanmalıdır (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 29). Nitekim Türklerde servetin sahip olunan sürü sayısı ile ölçüldüğü de görülmektedir. Örneğin Kültigin'in sahip olduğu sürü sayısı onun servetini ifade ederken kullanılmaktadır (Tekin, 1998, s. 55). Bu doğrultuda yerleşiklerdeki tarla ile otlak benzeşirken mahsulleri de sırasıyla sürü ve hububat olmaktadır. Ancak yerleşik topluluklardakinden

farklı bir mülkiyet ilişkisi olduğu için artığa el koyma süreci farklılaşmaktadır. Türklerde mülkiyetin sürülerden ziyade otlak alanların paylaşımı üzerinden değerlendirilmesi bu ilişkinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Çin kaynaklarında belirtilen “Türkler sürekli bir yerden bir yere göç edip yer değiştiriyorlarsa da her birinin kendi toprağı vardı” ifadelerinin nomadik pastoralist mülkiyet anlayışı çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 22). Böyle ele alındığında Göktürklerde devlet oluşumunun; önceki bölümde de tartışıldığı üzere, devlet oluşmadan önce belirli nomadik pastoralist toplulukların kontrol altına alınarak devletin kuruluşundaki ihtiyaç duyulan pastoral servete erişim sağlanmasının ardından toplulukların otlaklar üzerindeki hareketini düzenleyerek sürülerin üretilmesinin devamlılığını sağlayan ve artı elde edilen yapının kurulmasıyla ilişkili olduğunu belirtmek mümkündür. Türklerde mülkiyet otlaklar ya da toprak üzerinde hareket etme ve hareketi kontrol etme hakkı olarak değerlendirildiğinde bey ile kağan arasındaki ilişkinin anlaşılması da kolaylaşmaktadır. Bu ilişki döneme ilişkin kısıtlı kaynaklardan ve destanlarda yer alan bilgilerden hareketle belirli tarihsel bir düzlem içerisinde zor da olsa değerlendirilebilir. Bu doğrultuda Çinli rahip Hsüan-Tsang’ın seyahat notları ve Oğuz Destanı, bey ile kağan arasındaki konumlanmanın açıklanması için önemli bilgilerin elde edilmesini sağlamaktadır.

Çinli rahip Hsüan-Tsang, 627 yılında yola çıkarak Batı Göktürk Devleti’nin hakimiyet alanındaki bölgelere yaptığı gezisi esnasında bugün Afganistan’ın kuzey bölgelerini içerisine alan Batı Göktürk Devleti’ne bağlı Toharistan’a yaptığı ziyarette beyler ve kağan arasındaki düzenin işleyişi üzerine çıkarımlar yapılmasını sağlayacak yol gösterici bilgiler sunmuştur: “*Çeşitli reisler (beyler) mülkleri için birbirleriyle mücadele etmekte ve her biri sadece doğal bölünmelere güvenerek kendi kontrolünü elinde bulundurmaktadır. Böylece, doğal sınırlarla bölünmüş ancak bir bütün olarak Türklere bağlı yirmi yedi bölük oluşturmuşlardır*” (Beal, 1884, ss. 37-38).

Metinden anlaşıldığı üzere Toharistan olarak adlandırılan bugün Afganistan’ın kuzey bölgelerini kapsayan alan Batı Göktürkleri hakimiyeti altında yirmi yedi

bölüğe ayrılmakta ve her bir bölüğün başında da bir bey bulunmaktadır. Bu beyler, Toharistan bölgesindeki vahalar ve otlaklar üzerinde bir birbirleriyle anlaşmazlık ve mücadele içerisinde gözükmektedirler. Nitekim her bir beyin daha geniş ya da daha elverişli alanlara erişim sağlamak istemesi muhtemeldir. Aynı şekilde kışlak ve yaylak alanlardaki hareketin paylaşımının da bir mücadele yarattığı varsayılabilir. Ancak beyler arasındaki bu rekabet ve anlaşmazlıkların bir devlet yapısında olduğu görülmektedir. Daha güçlü beyin diğer beyler üzerinde hakimiyet kurması beklenmekle birlikte üst bir gücün varlığı bu rekabet içerisinde beylerin hareket edebilecekleri alanları belirlemekte ve kısıtlamaktadır. Nitekim Hsüan-Tsang'ın aktardığı diğer bir gözlem bu sürecin nasıl işliyor olabileceğine ilişkin tespitlerimizi kolaylaştırmaktadır. Hsüan-Tsang'ın o dönem Toharistan'ı yöneten ve aynı zamanda Batı Göktürk Devleti hükümdarı Tung Yagbu'nun oğlu olan Tarduş Şad hakkında verdiği bilgiler, ülkenin belirli bir bölgesinin kontrolünden sorumlu şad ve bey arasında kurulan yönetim ve paylaşım ilişkisini anlaşılır kılmaktadır: “Güneydeki Demir Kapı'ya kadar bütün küçük bölgeleri yönetir. [Hükümdar] ikamet ettiği bölgeleri, bir kuş gibi, sürekli değiştirir, sürekli aynı kasabada yaşamaz” (Ergüven, 2011, s. 91).

Toharistan bölgesini yöneten Tarduş Şad'ın “göçebeler için en kullanışlı yer” olarak nitelendirilen Kunduz Vadisi'ndeki bozkırda ikamet ettiği bilinmektedir (Kuwayama, 2002, s. 193). Ancak Hsüan-Tsang'ın verdiği bilgilerden hareketle Tarduş Şad'ın, sorumluluğu kedisinde olan Toharistan bölgesinde sürekli olarak yer değiştirdiği görülmektedir. Muhtemelen bu yer değişiklikleri yirmi yedi farklı bölüğün beylerinin düzenli olarak ziyaret edilmesini içermektedir. Çünkü benzer şekilde Hun Devleti zamanında da kağanlarının ya da devletin sol ve sağ kanadını yöneten hükümdar soyundan kişilerin taşınabilir saraylar aracılığıyla farklı bölgeleri hareketli bir şekilde kontrol etmekte olduğu bilinmektedir (Honeychurch, 2014, ss. 306-308; Makarewicz vd., 2024, s. 26). Bu hareketliliğin, farklı bölükler üzerindeki denetimi doğrudan ve düzenli biçimde sağlamaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Çin kaynaklarında, Türk kağanlarının kuzey ve güney yönlerinde konumlanmış ordularından söz edilerek

kağana bağlı harekete hazır büyük ordu ve küçük ordu gibi kavramların kullanılması Türklerde halihazırdaki askeri düzenin de topluluklara hâkimiyet amacına uygun olarak oluşturulduğunu göstermektedir (Esin, 1968, ss. 147-148). Kağanın ya da şadların dolaşması bozkıra özgü bir süreklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda beyler ve devletin bir bölümünü yönetme hakkına sahip olan şadlar arasındaki kurulan ilişkiyi hareketin kontrolüyle belirlenen bir mülkiyet ilişkisi etrafında değerlendirmek önemlidir. Nitekim her bir bey kendi bölgesini ve kendi topluluğunu kontrol etme hakkına sahip olmasına rağmen beylerin bu hakları devleti kağanla birlikte yöneten ve ülüş payı yüksek olan Tarduş Şad tarafından hareketli olarak düzenlenmekte ve düzenli olarak kontrol edilmektedir. Tarduş Şad da benzer şekilde kağan tarafından kontrol edilmektedir. Böyle bir etkileşim biçimi beylerin iddia edildiklerinin (Di Cosmo, 2022, ss. 228-229) aksine kağandan ya da devletten bağımsız bir yapıda olmadığını göstermektedir. Beylerin mülkiyeti belirli bir alan üzerinde nüfusunu kontrol etmek ve o alanda hareketliliği düzenlenmekle sınırlandırılmış olsa da beylerin devletten ayrı bir mülkiyet ilişkisi içerisinde tanımlanması güçleşmektedir. Türklerde beyler ondalık sistemle ülüşteki paylarına göre sıralanarak bir kontrol mekanizması içerisine dahil edilmiş gözükmektedir. Nitekim kağan ya da onun kontrolündeki şadlar tarafından hareketli bir şekilde (Honeychurch, 2014, ss. 305-306) bu beylerin artı besleme kapasitesine, askeri desteğine ve sadakatine erişim sürdürülerek devletten bağımsız bir güç olarak varlıkları engellenmektedir. Türklerde ülüş kavramını “veraset ve hakimiyetin paylaşımı” (İ. Togan, 2022, ss. 248-249) olarak değerlendirdiğimizde devletin siyasal gücünün ondalık sistem dahilinde kağan, kağana bağlı veliahtlar, tabi ve tali olmak üzere diğer beyler arasında paylaştırıldığı görülmektedir (Drompp, 2018, ss. 312-313). Ancak bu siyasal egemenlik paylaşımının tümü oluşturan ayrı parçalar olarak değil bütünün paylaşılması olarak kavranması gerekmektedir.

Batı Göktürk Devleti hükümdarı Tong Yagbu'nun yaptığı bir gezisi esnasındaki durumuna ilişkin paylaşılan başka bir gözlem, kağanın kontrolü altında bulunan

hareketli bir nüfusu sabit bir mekândan izlemek yerine hareketli bir şekilde siyasal kontrolü nasıl yeniden ürettiğini göstermektedir:

“Han, tüm saçlarını gösteren yeşil saten bir palto giymişti. Sadece alnına on kadem uzunluğunda, birkaç kat dolandıktan sonra sırtına düşen ipek bir şerit bağlamıştı. Çevresinde brokart paltolu, saçları örülü iki yüz kadar yaveri vardı. Birliklerin geri kalanı deve veya ata binmiş, kürkler ve yumuşak yün elbiseler giymiş, uzun sancaklı, uzun mızraklı ve düz yaylı süvarilerden oluşuyordu. Konvoy öylesine uzundu ki, insan kuyruğun sonunu göremiyordu” (Chavannes, 2007, s. 253).

Bu doğrultuda değerlendirildiğinde, Türklerde artığa el konulması süreci kağanın bütün beylerle ilişkisiyle yakından bağlantılı olmaktadır. Kağan bölgeler arasında hareket ederek beylerin kendisine olan bağlılığını korurken aynı zamanda hareketli bir şekilde beyler üzerinde gücünü sergilemektedir. Harekete dayalı bu kontrol, artığa el koyma için siyasal gücün maddi görüntüsünü mekâna taşıyarak kağanın beyler ve beylere bağlı topluluklar üzerindeki gücünün yeniden üretilmesine de katkı sağlamaktadır. Bu durum aslında nomadik pastoralist bir devlette hareket hakkına dayalı bir mülkiyet anlayışı çerçevesinde diğer kapitalizm öncesi topluluklarda olduğu gibi devlet ile mülkiyetin ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır.

Diğer taraftan kağan tarafından yılın belli dönemlerinde düzenlenen kurultaylar da siyasal gücün yeniden üretim mekanizması olarak kullanılmaktadır. Nitekim Hun döneminden beri kurultaylara bütün beylerin katılması zorunlu tutulmakta ve bu kurultaylarda kağana ait maddi servetin tamamı beylerin görsel hafızasına sunulmaktadır (Ögel, 1982, s. 293). Bu nedenle kurultayları bir danışma meclisinden çok ülüşün yani paylaşımın gerçekleştirildiği toplantılar olarak değerlendirmek gerekmektedir. Oğuz Destanı'na bakıldığında bu paylaşım daha net anlaşılmaktadır. Kurultaylarda hakana bağlı toplulukların beyleri için at ya da koyunların kesildiği ve hakanın bu yemeklerden sırasıyla belirli miktarlarda tattığı belirtilmektedir (A. Z. V. Togan, 1982, ss. 52-53). Kurultaylarda hakanın kendilerine bağlı olan beyler için pişirilen at ve koyundan farklı miktarlarda yemesi beylerle arasındaki paylaşım ilişkisinin belirleniminin sembolik bir gösterimidir. Benzer bir şekilde beyler tarafından düzenlenen beyin topluluğunun

tamamının katıldığı toylarda da beye bağlı her bir hanenin pişirilen etin neresinden yiyeceğinin önceden belirlendiği belirtilmektedir (İnan, 1987, s. 251; Ögel, 1982, s. 92). Bu durum hanelerin de yükümlülüklerinin tamamen eşit olarak anlaşılması gerektiğini göstermektedir. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi aktarılan yemek ritüelinin haneye dağıtılacak hayvan sayısının belirlenmesiyle ilgili olduğu dahi düşünülebilir. Diğer taraftan bu anlatıların ardında aranması gereken gerçekliği barındıran sembolik anlatımlar olduğunu da unutmamalıdır. Bu nedenle Göktürk Devleti'nde kurulan ondalık düzenle bağlantılı paylaşım ilişkisinin çok daha karmaşık bir halde gerçekleşmiş olabileceğinin göz ardı edilmemesi ve bu anlatıların doğrudan somut olaylar gibi algılanmaması gerekmektedir.

Bu doğrultuda son olarak budun, beyler ve kağan arasındaki pastoral üretime dayalı ilişkinin nasıl kurulduğuna da bakılması gerekmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere devletin oluşumunun anlaşılması için artığa el koyma ilişkisinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle bir kez daha 630 yılında Doğu Göktürk Devleti'nin çöküş sürecindeki duruma dönülmelidir. Nitekim 621 yılından 630 yılına kadar olan süreç hem devlet oluşumunun kavranabilmesi için birçok çapalanma noktası sunarken hem de döneme ilişkin sayısal rakamların nispeten varlığı bu değerlendirme için önemli veriler elde edilmesini sağlamaktadır. Elde edilen verilerin yorumlanması ile Göktürklerde artı üretiminin var olup olmadığı varsa nasıl belirlendiği ve devletin çöküşüne sürüklenmesinde kağan ve beyler arasındaki dengenin bozulup bozulmadığı anlaşılabilir. Bu yorumlama aynı zamanda devlette bey, budun ve kağanın artı elde edinimi sürecinde nasıl konumlandığının anlaşılması için de bir çıkış noktası sağlayabilecektir.

Doğu Göktürk Devleti'nin toplam nüfusu Çin kaynaklarındaki bilgilerden hareketle yaklaşık olarak 500.000 kişi olarak hesaplanmaktadır (Karatay, 2018, s. 627). Çin kaynaklarında 622 yılında Doğu Göktürk Devleti kağanı Ellig Kağan'ın ise kendisine ait 50.000 süvarisi olduğu belirtilmektedir. Kağanın altındaki her iki şadın ise ayrı ayrı yaklaşık 10.000 süvarisi bulunmaktadır (İ.

Togan vd., 2023, ss. 8-9). Hun Devleti'nde ondalık sistem doğrultusunda gerçekleştirilen çalışmalarda Hun Devleti'nin toplam nüfusunun yaklaşık %10'nun hükümdar ve diğer beylerin hanelerindeki emek gücü dışında kalan kişileri oluşturduğu tespit edilmektedir (Mönkh-Erdene, 2023, s. 412). Aynı oran Doğu Göktürk Devleti için uygulandığında kağan ve beylerin hanelerindeki emek gücü dışında kalan kişi sayısı yaklaşık 50.000 olarak bulunmaktadır. Bir Türk beyinin her biri ortalama 5 kişilik hanelerden oluşan 500 haneye sahip olduğu tahmin edilmektedir (Wright, 2015, s. 284). Kağanın 50.000 kişilik bir süvari ordusuna sahip olduğu bir ortamda 2.500 kişiyi yöneten bir beyin 250 seçme süvariye sahip olduğu düşünülebilir. Nitekim her bir beyin kağana ve şadlara asker sağladığı da düşünüldüğünde bu rakamların değişmesi muhtemeldir. Ancak ortalama olarak şadlar dışındaki tüm beylere ait toplam asker sayısını 45.000 olarak hesaplayabiliriz. Bu hesaplar doğrultusunda seferlerin ve savaşların yoğun olduğu bir dönemde Doğu Göktürk Devleti'nde toplam nüfusun içerisinde 165.000 kişinin emek gücü içerisinde bulunmadığı varsayılabilir. Geriye kalan 335.000 kişinin içerisinde yaşlılar ve çocuklar da bulunduğu düşünüldüğünde Doğu Göktürk Devleti'nde emek gücünün yüksek rakamlarda kişiyi üretime dahil olmadan besleyebilmekte olduğu görülmektedir. Bu durum özellikle Türklerin ve diğer nomadik pastoralist toplulukların siyasal eliti destekleyebilecek artıyı üretemeyeceği için devlet oluşturmayacağını belirten (Barfield, 1989, ss. 7-8) tezlerle tezat oluşturmaktadır. Nitekim Doğu Göktürk Devleti'nde devletin bölünmesinden kaynaklı bölgesel kısıtlılıklar nedeniyle Batı Göktürk Devleti'ne nazaran tarımsal faaliyetlerin az olduğu geçimlik üretimin neredeyse tamamen pastoral üretime bağlı olduğu bilinmektedir (Erkoç, 2015, s. 153). Emek gücü olarak belirlenen 335.000 kişilik nüfusun tamamının sürü gütmeye hatta sürü güden kişilerin sürüleri gıda, giysi, barınma malzemelerine dönüştüren kişilere oranla çok daha az olabileceğini belirtilmelidir. Ancak emek gücünün ürettiği artık miktarındaki değişimin kişi başı ortalama rakamların alınarak basitleştirilmesi hesaplamaların yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Sonuç olarak nomadik pastoralist topluluklarda bir kişilik emek girdisi kendi geçimlik kapasitesinin çok üstünde sürü besleyebilmektedir. Bu doğrultuda pastoral üretim arazi yoğun olmakla birlikte emek gücü yoğun

değildir. Böylece hem büyük miktarda süvari üretebilmektedir ve hem de elitin ihtiyaç duyduğu fazlalık desteklenebilmektedir (Mönkh-Erdene, 2023, ss. 411-413).

Ortalama bir nomadik pastoralist toplulukta bir hanenin asgari şartlarda geçinebilmesi için 100 hayvana ihtiyacı olduğu tahmin edilmektedir. Bu doğrultuda bir kişinin geçinebilmesi için ortalama 20 hayvan gerekmektedir. Bu 20 hayvanın yaklaşık 16'sı koyun ya da keçi geriye kalansa çoğunlukla attır (Khazanov, 2015, ss. 112-113; Wright, 2015, s. 285). Nitekim bir atın ihtiyaç duyduğu yıllık otlak optimum koşullarda yaklaşık on bir hektarken bir koyun için bir hektarlık otlığa ihtiyaç duyulmaktadır (Karatay, 2018, s. 626; Sinor, 1972, s. 182). Her bir beye bağlı pastoral üretime katkı sağlayabilecek kişi sayısını asker, yaşlı ve çocukları çıkartarak ortalama 2.000 olarak varsayabiliriz. Bu durumda sadece hayvan besleyen veya hayvanlardan ürün elde eden üreticilerin asgari düzeyde geçinmesi için bakılması gereken toplam ortalama hayvan sayısı 40.000 olmaktadır. Diğer taraftan yalnızca süvari sayıları üzerinden yapılan bir hesaplama ile kağanın 50.000 süvarisinin beslenebilmesi için gereken hayvan sayısı en asgari düzeyde hesaplandığında yaklaşık 1.000.000'dur. Ayrıca bu rakama her bir süvari için en asgari düzeyde 2 at eklendiğinde yalnızca kağanın süvarilerinin beslenmesi için gereken hayvan sayısı minimum 1.100.000 olarak hesaplanmaktadır. Bu doğrultuda 335.000 kişilik emek gücünün toplamının yalnızca kağanın süvarilerinin beslenmesi için kişi başı ortalama 3 hayvana daha bakması ve bunlardan ürün sağlaması gerekmektedir. Beylere ait her biri 2.000 kişi olarak hesaplanan üretici grubun ise yalnızca kağanın süvarileri için toplamda ortalama 6.000 hayvana bakması ve bu hayvanlardan ürün elde etmesi gerekmektedir. Nitekim bu rakamların siyasal olarak belirlenen ülüş ve otlak paylaşımları neticesinde çok daha fazla veya çok daha az olması muhtemeldir.

Ellig Kağan'ın kağan olduğu 621 yılına dönüldüğünde kağanın 10.000 süvarisi varken 622 yılında 50.000 süvarisi olduğu ve son olarak 625 yılından itibaren yalnızca kendisine bağlı 100.000 süvarisinin olduğu Çin kaynaklarında

belirlenmektedir (İ. Togan vd., 2023, s. 7,8,10,11). Rakamların abartılmış olduğu düşünülse dahi kaynaklarda gelirlerin giderleri karşılamadığı için kağan tarafından devamlı olarak vergi salındığının belirtilmesi büyük seferler için toplanan asker sayılarındaki düzenli artışı desteklemektedir (İ. Togan vd., 2023, s. 20). Nitekim bu doğrultuda yalnızca kağan tarafından beslenen asker sayısı üzerinden bir hesap yapıldığında emek gücü tarafından fazladan bakılması ve çeşitli ürünler elde edilmesi gereken artı hayvan sayısı yalnızca dört yıl içerisinde 220.000'den 2.200.000'e çıkararak yaklaşık 10 kat artmıştır. Kabaca bir hesap yapıldığında devletin güçlendiği bir dönemde kağan olan Ellig Kağan'ın süvari güçleri için üretimde yer alanların kişi başına fazladan 0,5 hayvana bakması gerekirken bu rakamın 630 yılındaki çöküşe giden süreçte kişi başına yaklaşık 8'e kadar çıktığı hesaplanmaktadır. Bu durumda toplam nüfusun değişmediği varsayıldığında asker sayısının artması ve üretici sayısının azalması ile emek gücünün üzerindeki üretim baskının giderek arttığı görülmektedir. Diğer taraftan beye bağlı bir bölüğün yalnızca süvarilerin beslenmesi için toplamda kağana vermesi gereken sürü sayısı ise yaklaşık olarak 1.000'den yaklaşık olarak 16.000'e çıkmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere her bölüğün ülüşüne göre bu rakamlar değişebilir olsa da ortalama rakamlar emek üzerindeki baskının yükseldiğini göstermek için kullanışlı olmaktadır. Ayrıca, bu rakamlar yalnızca kağanın süvarilerinin asgari tüketimidir. Bu rakamların üzerine şadlara ait süvarilerin ihtiyaçlarının, kağanın, şadların ve beylerin hanelerinin ihtiyaç duyduğu geçimlik dışı hayvan sayısının da eklenmesi gerekmektedir. 626 yılından sonra Moğolistan bozkırlarına yüksek ölçüde zarar veren felaket de hesaba katıldığında emek girdisi her ne kadar düşük de olsa beye ait ortalama bir bölüğün kağana yaklaşık 16.000 hayvan bakabilecek kapasitesinin olduğunu düşünmek güçleşmektedir.

Diğer taraftan bütün nüfusun geçimlik üretiminin asgari düzeyde kaldığı değişmediği toplam üretim miktarında bile sadece kağanın ordusu için 200.000 atın fazladan yetiştirilecek olması bile otlaklardaki dengelerin bozulmasına neden olmuş olabilir. Nitekim Çin kaynaklarında, 594 yılında Doğu'daki Türklerin bütün beylerinden toplanarak Çin'e ticaret için gönderilen hayvan sayısı "10 bin

at, 20 bin koyun ve 500'er deveyle öküz" olarak belirtilmektedir (Liu Mau-Tsai, 2019, s. 82). Ticaret için Çin'e gönderilen hayvanların otlakların rahatlaması için dışarıya atılması gereken artık ürün olduğu göz önünde bulundurulduğunda sadece kağan için minimum 200.000 atlık böylesine yüksek bir fazlanın otlaklara eklenmesinin, 626 yılında kıtlığın olduğu ve emek gücündeki kişi başına düşen yükün arttığı bir ortamda otlaklar üzerinde kurulan dengeyi sarsmaması zordur. Seferler sonucu çeşitli barış anlaşmaları yoluyla T'ang tarafından ödenmesi gereken ipeğin ödenmediği de bilindiği için Türklerin hem otlakların hem de siyasal konumu yeniden üreten prestij mallarının dağıtımı ve paylaşımına dayalı üleş dengesinin bozulduğunu belirtmek mümkündür. Nitekim düşük vasıflı bir kırsalın 12 metre uzunluğunda 54 santimetre genişliğinde 7 parça ipek ettiği düşünülüğünde 200.000 at sonucu kaybedilen değer yüksek düzeyde gözükmetedir (Skaff, 2012, ss. 262-264).

Bu doğrultuda hayvan ihtiyacının kısa sürede yüksek seviyelere çıkması ülke içerisindeki otlakların paylaşımındaki düzeninin bozulmasıyla sonuçlanmasına neden olmuş gözükmetedir. Bu durumun aynı zamanda otlaklardaki mülkiyetin aşındırarak beyleri kendi hareket alanları dışında kaynak arayışı içerisine itmesi de muhtemeldir. Diğer taraftan yeterli otlağın bulunamadığı bir durumda istenilen artı belirli bir noktaya kadar karşılanabildiğine göre hanelerin geçimlik hayvan sayısının bir süre bey tarafından ihtiyaç olandan daha az oranda dağıtılmış olması gerekmektedir. Sayısal verilerle desteklenerek bakıldığında, beyler ve kağan arasındaki belirlenmiş paylaşım ilişkisinin bozulmaya başlamasıyla birlikte üretici haneler üzerindeki baskının giderek artması ve hanelerin geçimlik ürünlere erişim sorununun başlaması devletin çöküşüne giden yolu hazırlamış gözükmetedir. 621 yılından itibaren bir taraftan birçok bey birleşerek ayaklanmış ve beyler devletin her iki şadını da yenilgiye uğratmış diğer taraftan da hanelerin büyük bir bölümü kıtlık içerisinde kalmış ve açlıkla boğuşmuştur (İ. Togan vd., 2023, ss. 18-20). Aynı zamanda şadlar ve beyler kendi konumlarını korumak ve ticareti sürdürmek için devletten bağımsız olarak T'ang ile iş birliği yapmaya başlamıştır (İ. Togan vd., 2023, s. 13). Her ne kadar devletin çözülüşünde Çin ile ticaretin durması ve büyük seferler için yoğun

kaynak ihtiyacı etkin rol oynasa da temel meselenin otlaklardaki ve paylaşımdaki düzenin bozulması olduğu belirtilebilir. Nitekim, beyler kağana olması gerekenden çok daha fazla ürün vermek zorunda kalıp siyasal konumunu yeniden üretecek ürünlerini elde edemediğinde ve budun geçimini sağlayacak asgari ürünün çok daha azını elde ettiğinde beyin budunun üzerinde siyasal konumlanışını sağlayan yapı bulanıklaşmaya başlamaktadır. Bu doğrultuda Türklerde devletin oluşumu için önceki bölümde değerlendirilen devlet kurulmadan önce dağınık toplulukların düzenlenerek pastoral kaynaklara erişimin gerekliliği, artının üretilmesini sağlayacak ve dağıtacak dengeli bir yapının kurulması gerekliliği ile birleşmektedir. Nitekim ülüş adı verilen bu yapıda dengelerin bozulmasından en çok etkilenenler budun olsa da temel çatışma bir zengin yoksul çatışmasından ziyade kağan ve beyler arasındaki paylaşımın belirlenmesinde görülmektedir. Bu açıdan devlet oluşumu ve yapısı otlakların belirlenerek artığın elde edilmesi sürecindeki siyasal konumlanış ve dengeyle ilgili gözükmetedir.

SONUÇ

Orta Asya'da nomadik pastoralist topluluklara yönelik yaklaşımlarda sıklıkla kırılğan ekonomiler, akrabalığa dayalı kabile yapıları ve yerleşik topluluklara bağımlılıklar vurgulanmaktadır. Aynı zamanda nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu siyasal yapıların neden devlet olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı da bu vurgular üzerinden açıklanmaya çalışılmaktadır. Temelde evrimci ve Marksist görüşler etrafında gelişen Avrupa merkezci antropoloji çalışmalarının bir sonucu olan bu yaklaşımlar nomadik pastoralist bir topluluk olan Türklerin oluşturduğu devletler için de sıklıkla tekrarlanmaktadır. Nitekim Lattimore, Barfield, Khazanov ve Kradin tarafından gerçekleştirilen nomadik pastoralist topluluklara yönelik çalışmalar Morgan, Fortes ve Evans-Pritchard gibi Amerika ve Afrika topluluklarına yönelik çalışmalarının Orta Asya'ya kötü birer uyarlamasından ileriye gidememektedir. Diğer taraftan benzer bir şekilde Marksizm'den özellikle Engels'in çalışmalarından etkilenererek nomadik pastoralist topluluklara ilişkin tezler üreten Sovyet dönemi yazarlarının görüşleri herhangi bir revizyona uğramadan literatürde yer almaya devam etmektedir. Bu doğrultuda nomadik pastoralizm ve nomadik pastoralist topluluklara ilişkin gerçeklik yerini daha çok belirlenmiş etiketlere bırakmaktadır. Nomadik pastoralist toplulukların anlaşılabilmesinin, nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu devletlerin de anlaşılabilmesine neden olmaktadır. Böylece nomadik pastoralist toplulukların oluşturduğu karmaşık yapılar reddedilmekte ya da marjinalleştirilmektedir.

Bu açıdan ele alındığında literatürde birçok farklı çalışmada Türklerin kurduğu devletler için de geçerli olmak üzere nomadik pastoralist devletlere ilişkin konfederasyon, süper kompleks şeflik ya da Çin'e bağlı kabileler birliği yaklaşımlarıyla karşılaşılmaktadır. Nitekim bu tezlerin temel dayanağı nomadik pastoralist toplulukların ekonomisi ve ekolojisinin yerleşik topluluklardan farklı olmasıdır. Bu fark, nomadik pastoralist toplulukların kabile olarak değerlendirilmesine, devlet için gerekli nüfus yoğunluğunu sağlayamamasına, mekân ile ilişki kuramamasına ve dolayısıyla karmaşılaşmamasına neden

olarak belirtilmektedir. Lattimore'un da belirttiği gibi hareketsizlik önce refahı sonra devleti oluştururken, hareketli bir topluluk istikrarlı bir refah edinemeyeceği için devlet oluşturamamaktadır. Ancak bu tezin çıkış noktasının da temel aldığı, nomadik pastoralist siyasal oluşumlara yönelik yaygın literatüre karşı son yıllarda geliştirilen eleştirel yaklaşımlar tarafından, Orta Asya nomadik pastoralist topluluklarını evrimci akrabalığa dayalı idealleştirmelerin ötesinde yeniden değerlendirme ihtiyacı vurgulanmakta, nomadik pastoralist devletlerin anlaşılmasında yerleşikliğe bağlı bakış açılarının ve eşitlikçi akrabalık modellerinin sınırlılıklarına dikkat çekilmektedir. Nitekim, arkeolojik çalışmalar sonucu Geç Tunç Çağı'nda yerleşik devletlerle düzenli etkileşimin olmadığı dönemlerde tespit edilebilen nomadik pastoralist karmaşık siyasal yapıların varlığı, söz konusu karmaşıklığın yerleşik devlet sistemlerinin doğrudan etkisi olmaksızın da ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Bu nedenle, Hunlardan itibaren Orta Asya'da Türklerin oluşturduğu devletlerin ortaya çıkışını bağımlılığı vurgulayan yaklaşımlar üzerinden yorumlamak yanıltıcı sonuçlara neden olabilmektedir. Türklerde devletin oluşumunun açıklanmasında da temel olarak, Türklerin belirgin akrabalık yapıları etrafında örgütlendiği basit fikrinin ötesine bakılması gerekmektedir. Bunun yerine, maddi koşullara ve toplumsal ilişkilere odaklanılmalıdır.

Bu doğrultuda Türklerin oluşturduğu devletlerin değerlendirilebilmesi için öncelikle devlete ilişkin kavram karmaşasından bağımsız bir yaklaşım geliştirilmesi gereklidir. Aksi halde devlet, modernin pre-moderne karıştığı bir bakış açısıyla yerleşikliğe ilişkin parametrelerin bir ürünü olmaktan kurtarılamamaktadır. Bu nedenle bu tezde, Türklerin oluşturduğu devletlerin anlaşılabilmesi için kapitalizm öncesi devletlere ilişkin bakış açılarının oluşturulabilmesi modern devlete özgü yaklaşımlardan uzaklaşılması gerektiği savunulmuştur. Nitekim nomadik pastoralist topluluklarda ya da yerleşik topluluklarda devlet oluşum süreçlerinin modern devlete ilişkin bakış açılarıyla değerlendirilmesi bu devletleri anlaşılmaz kılmaktadır. Bu tezde, diğer nomadik pastoralist topluluklarla birlikte Türklerin oluşturduğu devletler kapitalizm öncesi toplumsal mülkiyet ilişkilerinin bir sonucu olarak kapitalizm öncesi devletler

olarak ele alınmaktadır. Bu doğrultuda Türklerin oluşturduğu devletlerin devletliği, akrabalığa dayalı olmayan bir organizasyon yapısı ile kontrol edilen ve ekonomi dışı zora dayalı olarak kaynakların kontrolü, artının çıkarılması ve dağıtılmasının varlığı üzerinden değerlendirilmiştir. Nitekim kaynakların kontrol edilmesi, artığın elde edilmesi ve dağıtılması süreçlerinde harekete dayalı nomadik pastoralist bir üretim biçimi diğer kapitalizm öncesi üretim biçimlerinden işlev olarak farklı değildir. Kapitalizm öncesi topluluklarda üretim biçimlerindeki farklılaşma devletin devlet olarak varlığını ortadan kaldırmamaktadır. Bu nedenle Türklerin oluşturduğu devlet, kapitalizm öncesi ilişkilerin bir unsuru olarak değerlendirildiğinde yerleşikliğe ilişkin temel devlet oluşum parametrelerinin varlığı bu devleti değerlendirmek için herhangi öneme sahip değildir.

Türklerde devletin yapı ve işlevleriyle birlikte oluşumunu açıklayacak tek bir yaklaşım ortaya konulması zordur. Bu nedenle bu tez Türk devletlerini özel olarak Göktürkleri temelde maddi süreçleri değerlendirerek toplumsal pratikler doğrultusunda anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım nomadik pastoralist toplulukların kendine özgü yapısıyla şekillenen devlete ilişkin kanıtlar sunarak yerleşik topluluklar için geliştirilen devlet iddialarına karşı çıkmaktadır. Bu tezde, yerleşik topluluklara özgü Avrupa merkezci devlet oluşumu yaklaşımları tartışmaya açılarak, nomadik pastoralist devletlerin, hareketliliğin hareketli bir şekilde kontrol edilmesiyle oluşan siyasal örgütlenme biçimleriyle oluştuğunu savunulmaktadır. Nomadik pastoralist toplulukların yönetsel yapıları, hareketsizliği önceleyen yerleşik üretimden değil, otlaklar arasındaki hareketliliği düzenleyen ve pastoral artığın dağıtımını yöneten bölgeler arası dinamik etkileşimlerle ilişkili mülkiyet ilişkilerinden ortaya çıkmaktadırlar. Bir süreklilik olarak nomadik pastoralist devletin yapısı, hareketlilik tarafından şekillendirilen ve hareketliliğe bağlı olarak yinelenen bir düzeni yansıtmaktadır. Bu tekrar eden görünüm, bozkır ortamına uyarlanmış bir askeri-toplumsal örgütlenmeyi, pastoral fazlalık kaynaklarının kullanımını, ticaret ilişkilerini ve büyük süvari kuvvetlerini içermektedir. Bu doğrultuda Türklerin oluşturduğu nomadik pastoralist devletler yerleşik topluluklar kaynaklı kriz ve baskılara basit birer

tepki olmaktan ziyade kendilerine özgü koşullar tarafından şekillendirilen kaynaklar üzerindeki kontrol ve egemenlik ilişkilerinin sürekliliğinin bir parçası olmaktadır. Türklerin oluşturduğu devletler, hareketliliğe bağlı olan ve hareketlilik tarafından şekillenen yönetim biçimiyle karakterize edilen bir süreklilik sergilemektedirler.

Diğer taraftan, Türklerle diğer yerleşik devletler arasında bir çizgi çekmek de doğru değildir. Türkler birçok devlet gibi hem kendi özgül koşullarını barındırırken hem de komşularıyla ilişki içerisine girebilmektedir. Onlardan etkilenirken aynı zamanda onları etkileyebilmektedir. Tarihsel ve arkeolojik bulgular hem Göktürklerin hem de Göktürklerden önce Hunların yerleşik topluluklarla olan karşılıklıya dayalı ilişkisini belgelemektedir. Ancak Göktürklerin nomadik pastoralizme dolayısıyla hareketliliğe dayalı olarak toplumsal pratikler çerçevesinde oluşturduğu siyasal yapı temelde bozkır mirasının bir süreklilik doğrultusunda tarihsel koşullara uygun hale getirilerek dönüştürülmesiyle ortaya çıkmaktadır. Nomadik pastoralizme özgü esneklik olarak tanımlanabilecek bu uyumlanma sürekliliğinin içkin bir ögesi olarak nomadik pastoralist devletlerin oluşumunda önemli görünmektedir. Hun Devleti'nden beri süregelen otlaklar üzerindeki hakimiyet, düzen ve dağıtım ilişkileri neticesinde gelişen ondalık sistem ve üleş yapısı Göktürklerde de devletin oluşumunda ve yapısının oluşturulmasında belirgin olmaktadır.

Bir nomadik pastoralist topluluk olarak Türkler yerleşik topluluklardan belirgin farklarla ayrılmaktadır. Bu farklılığın temelinde hareket üzerine kurulan; üretim biçimi, siyasal yapı ve toplumsal pratikler bulunmaktadır. Yerleşikliğe vurgu yapan literatürde; hareket, devlet oluşumunu engelleyen başat faktör olarak görülmekte harekete dayalı toplulukların ne bir devlet ne de istikrarlı bir yapı oluşturabilmesi imkânsız görülmektedir. Bu çalışmada, bu tezlere karşı hareketliliğin nomadik pastoralist devlet oluşumunda devleti oluşturan, toplumsal ve siyasal ilişkileri yaratan temel olduğu savunulmuştur. Nitekim hareketli bir topluluğun bütün ilişkileri yerleşiklikten farklı olarak hareketin ve pastoral ürünün yarattığı yapı üzerine kurulmaktadır. Mülkiyet ilişkilerini,

paylaşımı ve dağıtımı belirleyen her şey doğrudan hareketlilikle ilişkili olmaktadır. Bu nedenle hareketin yarattığı karmaşıklık anlaşılmadan, hareket yalnızca hayatta kalma dürtüsüyle gerçekleştiren basit bir eylemin sonucu olarak değerlendirildiğinde Türklerin kurduğu devletlerin ve bu devletlerin yapılarının anlamlandırılmasını zorlaşmaktadır. Hareket, hareketliliğe dayalı toplumsal mülkiyet ilişkileri, otlak ve sürü kavramları; yerleşikliğe ait olmayan veya yerleşik toplulukların devlet olarak varlığının incelemesinde değerlendirmelerin bir parçası olmayan kavramlardır. Hareketlilik siyasal, ekolojik ve ekonomik boyutları kapsayan karmaşık dinamiklerle şekillenmektedir. Yerleşik devletlerin aksine, nomadik pastoralist devletler hareketliliği; toplulukları, kaynakları yönetmek ve siyasal olanın yeniden üretimini sağlamak için kullanmaktadırlar. Bu doğrultuda yaygın bir yanılgı, mülkiyet ve mekânsal örgütlenmenin yerleşik normlardan temelde farklı olduğunun göz ardı edilerek, hareketliliğin yalnızca güdüsel bir yer değiştirme olarak görülmesidir. Nitekim nomadik pastoralist topluluklarda siyasal mekân sabit alanlarda değil, hareketin kontrolüyle oluşturulmaktadır.

Bu kavramların varlığı bir devletin oluşum şeklini, gelişim koşullarını ve yapısını yerleşik bir topluluğun oluşturduğu devlete nazaran değiştirmektedir. Bu tezde bu nedenle, devletin oluşumu ve yapısı değerlendirilirken devletin yerleşik topluluklarla kıyas edilerek anlaşılmaya çalışıldığı bir yaklaşımdan uzaklaşmıştır. Göktürklerde devlet öncelikle kapitalizm öncesi bir devlet olarak kabul edilerek kapitalizm öncesi toplumsal mülkiyet ilişkilerinin varlığında önceki nomadik pastoralist devletlerden gelen yönetim pratiklerinin sürekliliği ve esnekliği vurgulanarak değerlendirilmektedir. Nitekim ondalık sistem ile bozkırda idi oksız (örgütsüz) nomadik pastoralist toplulukların düzenlenerek kağandan sıralı olarak beylere bir askeri-toplumsal artı çıkarım mekanizmasının geliştirilmesi, hakimiyetin ve verasetin ve aynı zamanda kaynakların üleş yoluyla paylaşılması bu süreklilik ve esnekliğin yansımalarını oluşturmaktadır. Bu yansımaların, tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilerek, Türklerde nomadik pastoralizme dayalı süreklilik ve esnekliğin ortaya çıkarılması Türklerde devletin oluşumunun ve yapısının kavranılması için önemli bir

çerçeve sağlamaktadır. Bu çerçeve doğrultusunda ele alınan devletin oluşumu ve yapısının kavranmasına yönelik analizler kapitalizm öncesi devletler olarak Türklerin kurduğu devletlerin kendine özgü paylaşım ve dağıtım ilişkileri doğrultusunda nasıl bir belirlenim gösterdiğinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Böyle bir çerçeve içerisinde tarihsel verilerden faydalanarak Türklerde devleti oluşturan durumun kaynaklara erişim için bozkırdaki örgütsüz nomadik pastoralist toplulukların kontrol altına alınma çabasıyla başladığı görülmektedir. Nitekim bu örgütsüz toplulukların Orhon Türk yazıtlarında da belirtildiği gibi düzene sokulması gerekliliği beraberinde siyasal bir yapının oluşmasını da zorunlu kılmaktadır. Nomadik pastoralist toplulukları düzene sokma eylemi toplulukların ondalık sistem ile parçalara ayrılması her birinin başına beylerin dağıtılmasıdır. Bu dağıtım aynı zamanda topluluklardan artı ürün elde edilmesini kolaylaştıran bölük ya da boy adı verilen birimlerin oluşturulmasıdır. Bu açıdan bakıldığında böyle bir düzenin kurulması temelde pastoral kaynaklara ulaşılması ile ilişkili gözükmektedir. Dolayısıyla, gerekli olan artının elde edilerek yeterli sayıda askerin beslenmesinin sağlanması ve ticaret yoluyla elde edilecek mallarla kurucu elitin siyasal konumunun pekiştirilmesi için pastoral kaynaklara erişim Türklerde devletin oluşumunda önemli gözükmektedir. Bu nedenle Göktürk Devleti, karizmaya dayalı bir kabile liderliği kavramının çok ötesindedir. Kurucu kağan Bumin ve onu takip eden kağanlar tarafından kurulan düzen, Türklerde Hunlardan beri devam eden siyasal ve toplumsal sürekliliğin bir parçasıdır. Bu, kaynaklar ve düzenin korunmasının nomadik pastoralizme özgü süreklilik ve onun koşullara uyarlanması olan esneklik doğrultusunda bir devletin oluşturulmasıdır.

Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılış süreci değerlendirilirken ele alındığı üzere Türklerde pastoral üretimin çöküşü giderilemez kıtlık ve isyanlarla sonuçlanmaktadır. Çin ile olan güç dengesinin değişmeye başlaması da Türklerin pastoral kaynaklara dayalı askeri tehdit potansiyelini azaltmaktadır. Zeki Velidi Togan'ın belirttiği üzere veraset ve hakimiyet mücadelesi nedeniyle oluşan kağan ve diğer beyler arasındaki mücadeleler devletin yıkılışına ve oluşumuna sebep olan döngüler oluşturmaktadır. 620 yılında başlayan Doğu

Göktürk Devleti'nin çöküş süreci doğrultusunda pastoral üretimin ve artı çıkarım sisteminin bozulması kağan ve bey arasındaki mücadeleyi devletin çöküşüne giden süreçte bir kez daha ortaya çıkarmaktadır. Pastoral kaynaklara erişim ve otlaklar üzerindeki hakimiyet dengesi Türklerde devletin oluşumunda da çöküşünde de başat faktör olmuş gözükmektedir. Bu nedenle devleti oluşturan ve yapısını belirleyen şey pastoral kaynaklar üzerinde bu kontrolün elde edilmesinin ardından üretim sürecinin devam ettirilmesi ve kaynakların varlığının korunmasıyla yakından ilişkilidir. Nitekim Orhon Türk yazıtlarında belirtildiği üzere örgütsüz toplulukları düzenleme eylemi aslında örgütlenmenin sağlanması için siyasal bir yapının oluşturulmasıdır. Devletin oluşması için toplumların düzenlenmesi gerekmektedir. Bu düzenleme ondalık sistem dahilinde kurulan ülüş yapısıyla artının beslenmesi, artının ve otlakların paylaşımının sağlanması aynı zamanda da beyler ve kağan arasındaki hakimiyet ve paylaşım dengesinin kurulmasıdır. Bu nedenle Türklerde devletin oluşumu ve yapısı pastoral kaynaklar üzerinde hakimiyet sağlandıktan sonra artının elde edilmesi ve bu artı elde ediliminin devamlılığının sağlanması sürecindeki siyasal konumlanma ve kurulan denge ile doğrudan ilgilidir.

Sonuç olarak bu tezde, Türk devletleri özel olarak Göktürk Devleti tarihsel bir örnek olarak ele alınarak, mekânda yoğunlaşmayı öne süren yerleşiklerle ilişkili devlet oluşumu teorilerinin nomadik pastoralist topluluklarda devlet oluşumunun anlaşılması için yetersiz olduğunun tartışılması amaçlanmıştır. Nomadik pastoralist hareketin düzenlenmesi ve kontrol edilmesiyle ilişkisi ele alınan Göktürk Devleti'nin oluşumunda, sürüye dayalı pastoral üretimin sürdürülmesi için dağınık ama birbirine bağlı toplulukların düzenlenerek pastoral zenginliğine erişimin kontrol edilme istenci belirgin olmaktadır. Bu doğrultuda yerleşikliğe özgü bakış açılarıyla mekânsızlık atfedilerek siyasal alanın yokluğu vurgulanan nomadik pastoralist topluluklar özelinde Göktürklerde, hareketsizlik ölçütleriyle anlaşılabilir olmayan, hareketin kontrolüyle ilişkili kendine özgü bir mekânsal mantık biçiminin varlığı ortaya çıkmaktadır. Göktürkler örneği üzerinde somutlaştırılarak bu tezin temel tezine bakıldığında, nomadik pastoralizme özgü koşullar altında, hareketlilik devlet için bir kısıtlama değil, devlet oluşumundaki

itici güçlerden biri olmaktadır. Göktürklerde, devlet oluşumu öncesinde, pastoral kaynaklara erişim için hareketli dağınık toplulukların bir düzene konularak, toplulukların mekân üzerindeki hareketi düzenlenerek otlaklar üzerindeki dengenin kurulma çabası devletin yerleşiklerden farklı olarak nomadik pastoralist yaşamın özgül maddi koşullarından ortaya çıktığını göstermektedir. Devletin oluşumu öncesinde, hareketli dağınık topluluklarının kontrolü yoluyla askeri ve siyasal devamlılığın sağlanması için artıya erişimin aranması, siyasal olanın hareketliliğe bağlı mülkiyet ilişkilerine dayanmasıyla ilişkili olmaktadır. Bu doğrultuda, ekolojik farklılaşma, sürü döngülerinin zamansallığı ve otlaklardaki paylaşım ve denge ilişkilerinin mekânsal mantığına dayanan nomadik pastoralist yaşamın maddi zorunlulukları, yerleşik topluluklardan farklı yollarla siyasal yapı üretilmesine neden olmaktadır. Bu yapı, devletin üretime dayalı mekânsal sınırlar çizmesi yoluyla değil, hareketin varlığında hareketin düzenlenmesi, kontrol edilmesi ve yönetilmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Bu açıdan bakıldığında Göktürk Devleti, nomadik pastoralizme özgü hareketliliğe dayanan bir devlet oluşumu yörüngesini örneklemektedir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ö. Ö. (2005). *Siyaset ve Yönetim İlişkisi: Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım*. TODAİE.
- Akbulut, Ö. Ö. (2009). İktisadi Zorunluluk ve Politik Bir İnşa Olarak Mekan: Merkezin ve Yerelin Yerselliği. *Toplum ve Hekim*, 24(4), 275-279.
- Allsen, T. T. (1994). The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China. İçinde H. Franke & D. C. Twitchett (Ed.), *The Cambridge History of China* (1. Baskı, ss. 321-413). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521243315>.
- Allsen, T. T. (1996). Spiritual Geography and Political Legitimacy in the Eastern Steppe. İçinde Claessen H. J. M & J. G. Oosten (Ed.), *Ideology and the Formation of Early States* (ss. 116-135). Brill Publishers.
- Anderson, P. (2023). *Mutlakıyetçi Devletin Kökenleri* (U. Kocabaşoğlu, Çev.; 1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Andreski, S. (1968). *Military Organization and Society*. Routledge & Kegan Paul Books.
- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire*. Facts On File.
- Atwood, C. P. (2010). Notion of Tribe in Medieval China: Ouyang Xiu and the Shatuo Dynastic Myth. İçinde D. Aigle, I. Charleux, V. Goosaert, & R. Hamayon (Ed.), *Miscellanea Asiatica: Mélanges en l'honneur de Françoise Aubin* (ss. 593-621). Institut Monumenta Serica.
- Atwood, C. P. (2015a). Imperial Itinerance and Mobile Pastoralism: The State and Mobility in Medieval Inner Asia. *Inner Asia*, 17(2), 293-349. <https://doi.org/10.1163/22105018-12340046>
- Atwood, C. P. (2015b). The Administrative Origins of Mongolia's 'Tribal' Vocabulary. *Eurasia: Statum et Legem*, 13, 7-45.
- Avcı, C., & Şentürk, R. (2001). Kabile. İçinde Ş. Uçar, M. O. Okay, & B. Topaloğlu (Ed.), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 24: Kâânî-i Şîrâzî—Kastamonu* (ss. 30-32). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Avcıoğlu, D. (1978). *Türklerin Tarihi: İkinci Kitap: C. 2. Cilt* (2. Baskı). Tekin Yayınevi.

- Barfield, T. J. (1981). The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy. *The Journal of Asian Studies*, 41(1), 45-61. <https://doi.org/10.2307/2055601>
- Barfield, T. J. (1989). *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. B. Blackwell.
- Barfield, T. J. (1993). *The Nomadic Alternative*. Prentice Hall.
- Barfield, T. J. (2023). *Shadow Empires: An Alternative Imperial History*. Princeton University Press.
- Barisitz, S. (2017). *Central Asia and the Silk Road: Economic Rise and Decline over Several Millennia*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-51213-6>
- Barth, F. (1961). *Nomads of South Persia: The Baseri Tribe of the Khamseh Confederacy*. Little Brown and Company.
- Bartold, V. V. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (K. Y. Koprman & İ. Aka, Ed.; R. Özdem, Çev.; 4. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Batbuyan, B. (1996). Proposal For The Adoption of Ecologically Appropriate Regions for Herding In Inner Asia. İçinde C. Humphrey & D. Sneath (Ed.), *Culture and Environment in Inner Asia* (ss. 198-208). White Horse Press ; Distributed in the US by Paul & Co., Publishers Consortium.
- Beal, S. (1884). *Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World: Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629) (C. 1)*. Trübner.
- Beckwith, C. I. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi* (K. Yıldırım, Çev.; 1. Baskı). ODTÜ Yayıncılık.
- Biran, M. (2017). Periods of Non-Han Rule. İçinde M. Szonyi (Ed.), *A Companion To Chinese History* (ss. 129-142). Wiley Blackwell.
- Blockley, R. C. (1985). *The History of Menander the Guardsman*. F. Cairns.
- Brenner, N., Jessop, B., Jones, M., & Macleod, G. (2003). Introduction: State Space in Question. İçinde N. Brenner, B. Jessop, M. Jones, & G. Macleod (Ed.), *State-space: A reader* (ss. 1-26). Blackwell Publishing.
- Brenner, R. (2001). The Low Countries in the Transition to Capitalism. *Journal of Agrarian Change*, 1(2), 169-241. <https://doi.org/10.1111/1471-0366.00007>

- Brenner, R. (2008). Property and Progress: Where Adam Smith Went Wrong. İçinde C. Wickham (Ed.), *Marxist History-writing for the Twenty-first Century* (ss. 49-111). Oxford University Press.
- Brosseder, U. (2020). The Xiongnu Empire. İçinde S. von Reden (Ed.), *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies Volume 1:* (ss. 195-204). De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1515/9783110607741>
- Brosseder, U., & Miller, B. K. (2011). State of Research and Future Directions of Xiongnu Studies. İçinde U. Brosseder & B. K. Miller (Ed.), *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* (ss. 19-34). Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.
- Burnham, P. (1979). Spatial mobility and political centralization in pastoral societies. İçinde L'equipe Ecologie Et Anthropologie Des Sociétés Pastorales (Ed.), *Pastoral Production And Society: Proceedings* (ss. 349-360). Cambridge University Press.
- Canepa, M. P. (2018). Sasanian Iran and the Projection of Power in Late Antique Eurasia. İçinde N. Di Cosmo & M. Maas (Ed.), *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750* (1. bs, ss. 54-69). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316146040>
- Carneiro, R. L. (1970). A Theory of the Origin of the State. *Science*, 169(3947), 733-738.
- Chang, C. (2018). *Rethinking Prehistoric Central Asia: Shepherds, Farmers, and Nomads*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Chavannes, É. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* (M. Koç, Çev.). Selenge Yayınları.
- Chen, H. (2021). *A History of The Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Brill Publishers.
- Chi, C. (1963). *Key Economic Areas in Chinese History As Revealed in the Development of Public Works for Water-Control* (2. Baskı). Paragon Book Reprint.
- Cioffi-Revilla, C., Rogers, J. D., Wilcox, S. P., & Alterman, J. (2011). Computing the Steppes: Data Analysis for Agent-Based Models of Polities in Inner Asia. İçinde

- U. Brosseder & B. K. Miller (Ed.), *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* (ss. 97-110). Vor und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich Wilhelms Universität Bonn.
- Claessen, H. J. M., & Skalnik, P. (1978). The Early State: Theories and Hypotheses. İçinde H. J. M. Claessen & P. Skalnik (Ed.), *The Early State* (ss. 3-31). Mouton Publishers.
- Cohen, R. (1978). State Origins: A Reappraisal. İçinde H. J. M. Claessen & P. Skalník (Ed.), *The Early state* (ss. 31-75). Mouton Publishers.
- Cohen, R. (1981). Evolution, Fission, and The Early State. İçinde H. J. M. Claessen & P. Skalník (Ed.), *The Study of The State* (ss. 87-116). Mouton Publishers.
- Cribb, R. (1991). *Nomads in Archaeology*. Cambridge University Press.
- de La Vaissière, É. (2005). *Sogdian Traders: A History* (J. Ward, Çev.). Brill Publishers.
- Di Cosmo, N. (1994). Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History. *The Journal of Asian Studies*, 53(4), 1092-1126. <https://doi.org/10.2307/2059235>
- Di Cosmo, N. (1999). State Formation and Periodization in Inner Asian History. *Journal of World History*, 10(1), 1-40. <https://doi.org/10.1353/jwh.2005.0008>
- Di Cosmo, N. (2002). Inner Asian Ways of Warfare in Historical Perspective. İçinde N. Di Cosmo (Ed.), *Warfare in Inner Asian History (500-1800)* (ss. 1-29). Brill Publishers. https://doi.org/10.1163/9789004391789_002
- Di Cosmo, N. (2013). Aristocratic Elites in the Xiongnu Empire as Seen from Historical and Archeological Evidence. İçinde J. Paul (Ed.), *Nomad Aristocrats In a World Of Empires* (ss. 23-54). Reichert.
- Di Cosmo, N. (2015). China-Steppe Relations In Historical Perspective. İçinde J. Bemmann & M. Schmauder (Ed.), *Complexity and Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. (ss. 49-72). Universität Bonn.
- Di Cosmo, N. (2018). The Relations between China and the Steppe: From the Xiongnu to the Türk Empire. İçinde N. Di Cosmo & M. Maas (Ed.), *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750* (1. bs). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316146040>

- Di Cosmo, N. (2021). The War Economy of Nomadic Empires. İçinde N. Di Cosmo, D. Fassin, & C. Pinaud (Ed.), *Rebel Economies: Warlords, Insurgents, Humanitarians* (ss. 103-125). Lexington Books.
- Di Cosmo, N. (2022). *Antik Çin ve Düşmanları: Asya Tarihinde Göçebe Gücün Yükselişi* (G. Yavuzcan, Çev.). Kronik Kitap.
- Di Cosmo, N. (2024). Climate Variability and Medieval Nomadic Empires: Notes from Case Studies. *Medieval Worlds, medieval worlds*(Volume 21. 2024), 32-50. https://doi.org/10.1553/medievalworlds_no21_2024s32
- Di Cosmo, N., Oppenheimer, C., & Büntgen, U. (2017). Interplay of Environmental and Socio-political Factors in the Downfall of the Eastern Türk Empire in 630 CE. *Climatic Change*, 145(3-4), 383-395. <https://doi.org/10.1007/s10584-017-2111-0>
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler: Kut, Küç, Ülüğ* (YKY'de genişletilmiş 1. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Drompp, M. (2015). Strategies of Cohesion and Control in the Türk and Uyghur Empires. İçinde J. Bemmann & M. Schmauder (Ed.), *Complexity and Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. (ss. 437-453). Universität Bonn.
- Drompp, M. (2018). Infrastructures of Legitimacy in Inner Asia: The Early Türk Empires. İçinde N. Di Cosmo & M. Maas (Ed.), *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750* (1. bs, ss. 302-316). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316146040>
- Drompp, M. R. (2005). Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6th to 9th Centuries). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58(1), 101-111. <https://doi.org/10.1556/AOrient.58.2005.1.8>
- Dyson-Hudson, R., & Dyson-Hudson, N. (1980). Nomadic Pastoralism. *Annual Review of Anthropology*, 9(1), 15-61. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.09.100180.000311>
- Eberhard, W. (1947). *Çin Tarihi* (C. 1). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ecsedy, H. (1968). Trade-And-War Relations Between The Turks And China In The Second Half Of The 6th Century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21(2), Article 2. JSTOR.

- Ecsedy, H. (1972). Tribe and Tribal Society In The 6th Century Turk Empire. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 245-262. JSTOR.
- Ecsedy, H. (1977). Tribe And Empire, Tribe And Society In The Turk Age. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31(1), 3-15.
- Eisenberg, A. (1997). Warfare and Political Stability in Medieval North Asian Regimes. *T'oung Pao*, 83(4/5), 300-328.
- El-Cahiz. (1939). *Türklerin Faziletleri ve Övgüleri* (O. F. Olcay, Çev.). Tefeyyüz Kitabevi Yayınları.
- Engels, F. (2018). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (M. Tüzel, Çev.; 1. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdenebaatar, B. (1996). Socio-Economic Aspects of the Pastoral Movement Patterns of Mongolian Herders. İçinde C. Humphrey & D. Sneath (Ed.), *Culture and environment in inner Asia* (ss. 58-110). White Horse Press ; Distributed in the US by Paul & Co., Publishers Consortium.
- Erdenijab, E. (1996). An Economic Assessment of Pasture Degradation. İçinde C. Humphrey & D. Sneath (Ed.), *Culture and environment In Inner Asia*. White Horse Press-Publishers Consortium.
- Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I: Giriş, Metin, Faksimile* (2. Baskı). Türk Tarih Dil Yayınları.
- Ergüven, İ. H. (2011). *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) Metin Çevirisi ve Değerlendirme* [Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.
- Erkoç, H. İ. (2015). *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü* [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. <http://hdl.handle.net/11655/1389>.
- Esin, E. (1968). Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (10), 135–215. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000385
- Fei, J., Zhou, J., & Hou, Y. (2007). Circa a.d. 626 Volcanic Eruption, Climatic Cooling, and the Collapse of the Eastern Turkic Empire. *Climatic Change*, 81(3-4), 469-475. <https://doi.org/10.1007/s10584-006-9199-y>
- Findley, C. V. (2006). *Dünya Tarihinde Türkler* (A. Anadol, Çev.; 1. Baskı). Kitap Yayınevi.

- Fletcher, J. (1979). Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire. *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4, 236-251. JSTOR.
- Fletcher, J. (1986). The Mongols: Ecological and Social Perspectives. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46(1), 11. <https://doi.org/10.2307/2719074>
- Fortes, M., & Evans-Pritchard, E. E. (Ed.). (1950). *African Political Systems* (4. Baskı). Oxford University Press.
- Frachetti, M. D. (2008a). *Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia*. University of California Press.
- Frachetti, M. D. (2008b). Variability and Dynamic Landscapes of Mobile Pastoralism in Ethnography and Prehistory. İçinde H. Barnard & W. Wendrich (Ed.), *The Archaeology of Mobility: Old World and New World Nomadism* (ss. 366-396). Cotsen Institute of Archaeology Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdjrj8t>
- Frachetti, M. D. (2009). Differentiated Landscapes and Non-uniform Complexity among Bronze Age Societies of the Eurasian Steppe. İçinde B. K. Hanks & K. M. Linduff (Ed.), *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals, and Mobility* (ss. 19-46). Cambridge University Press.
- Frachetti, M. D. (2012). Multiregional Emergence of Mobile Pastoralism and Nonuniform Institutional Complexity across Eurasia. *Current Anthropology*, 53(1), 2-38. <https://doi.org/10.1086/663692>
- Franke, H., & Twitchett, D. C. (Ed.). (1994). *The Cambridge History of China* (1. Baskı). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521243315>
- Gaubatz, P. R. (1996). *Beyond the Great Wall: Urban Form and Transformation on the Chinese Frontiers*. Stanford University Press.
- Gernet, J. (1996). *A History of Chinese Civilization* (2. Baskı). Cambridge University Press.
- Giraud, René. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu: İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)* (İ. Mangaltepe, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- Golden, P. B. (2006). The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era. İçinde D. Sneath (Ed.), *Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth-Twentieth Centuries* (ss. 23-61). Center for East Asian Studies.

- Golden, P. B. (2007). *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik yapı ve Devlet Oluşumu* (O. Karatay, Çev.; 2. baskı). KaraM.
- Golden, P. B. (2018). The Stateless Nomads of Central Eurasia. İçinde N. Di Cosmo & M. Maas (Ed.), *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750* (1. bs, ss. 317-332). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316146040>
- Graff, D. A. (2002). Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630. İçinde N. Di Cosmo (Ed.), *Warfare in Inner Asian History (500-1800)* (ss. 31-71). Brill Publishers. https://doi.org/10.1163/9789004391789_003
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu* (M. R. Uzmen, Çev.; 1. Baskı). Ötüken Neşriyat.
- Gumilev, L. N. (2003). *Eski Türkler* (D. A. Batur, Çev.; 4. Baskı). Selenge Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2013). *Hunlar* (D. A. Batur, Çev.; 5. Baskı). Selenge Yayınları.
- Hammer, E. (2014). Local Landscape Organization of Mobile Pastoralists in Southeastern Turkey. *Journal of Anthropological Archaeology*, 35, 269-288. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2014.06.001>
- Hansen, V. (2000). *The Open Empire: A history of China to 1600*. W. W. Norton & Company.
- Hartman, C., & DeBlasi, A. (2018). *The Growth of Historical Method in Tang China* (C. 1). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199236428.003.0002>
- Hermes, T. R., Frachetti, M. D., Bullion, E. A., Maksudov, F., Mustafokulov, S., & Makarewicz, C. A. (2018). Urban and Nomadic Isotopic Niches Reveal Dietary Connectivities along Central Asia's Silk Roads. *Scientific Reports*, 8(1), 5177. <https://doi.org/10.1038/s41598-018-22995-2>
- Hirst, P. Q. (2005). *Space and Power: Politics, War and Architecture*. Polity.
- Hite, E. E. (2023). *Into the Pastoral Fold: Assembling a Xiongnu Social World at Elst Ar* [Doktora Tezi, The University of Chicago]. <https://knowledge.uchicago.edu/record/6407>

- Honeychurch, W. (2013). The Nomad as State Builder: Historical Theory and Material Evidence from Mongolia. *Journal of World Prehistory*, 26(4), 283-321. <https://doi.org/10.1007/s10963-013-9069-2>
- Honeychurch, W. (2014). Alternative Complexities: The Archaeology of Pastoral Nomadic States. *Journal of Archaeological Research*, 22(4), Article 4. JSTOR.
- Honeychurch, W. (2015). *Inner Asia and the Spatial Politics of Empire: Archaeology, Mobility, and Culture Contact*. Springer New York. <https://doi.org/10.1007/978-1-4939-1815-7>
- Honeychurch, W., & Amartuvshin, C. (2006). States on Horseback: The Rise of Inner Asian Confederations and Empires. İçinde M. T. Stark (Ed.), *Archaeology of Asia* (1. bs, ss. 255-278). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9780470774670.ch12>
- Honeychurch, W., & Makarewicz, C. A. (2016). The Archaeology of Pastoral Nomadism. *Annual Review of Anthropology*, 45(1), 341-359. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102215-095827>
- Houle, J.-L. (2010). Emergent Complexity on the Mongolian Steppe: Mobility, Territoriality, and the Development of Early Nomadic Polities [Doktora Tezi, University of Pittsburgh]. İçinde *ProQuest Dissertations and Theses* (746106437). ProQuest Dissertations & Theses Global. <https://www.proquest.com/dissertations-theses/emergent-complexity-on-mongolian-steppe-mobility/docview/746106437/se-2?accountid=11248>
- Humphrey, C., & Sneath, D. (1999). *The End of Nomadism?: Society, State and the Environment in Inner Asia*. Duke University Press.
- Irons, W. G. (1979). Political Stratification among Pastoral Nomads. İçinde L'equipe Ecologie et Anthropologie des Sociétés Pastorales (Ed.), *Pastoral Production and Society: Proceedings* (ss. 361-374). Cambridge University Press.
- İnan, A. (1956). Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime zerine. *Belleten*, 4(179), 179-195.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1987). *Makaleler ve İncelemeler: C. Cilt 1* (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Jagchid, S., & Symons, V. J. (1989). *Peace, War, and Trade along the Great Wall: Nomadic-Chinese Interaction through Two Millennia* (1. Baskı). Indiana University Press.
- Joo-Yup Lee. (2016). The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia. *Central Asiatic Journal*, 59(1-2), 101. <https://doi.org/10.13173/centasiaj.59.1-2.0101>
- Joo-Yup Lee. (2023). *The Turkic Peoples in World History* (1. Baskı). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003256496>
- Karatay, O. (2018). Göktürk Çağı Türk Nüfusu Üzerine Düşünceler. İçinde *XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (X. Cilt)* (ss. 625-644). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (2007). *Divanü lûgati't-Türk* (S. T. Yurteser & S. Erdi, Çev.). Kabalıcı Yayınları.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese* (Ö. Suveren, Çev.; 1. Baskı). Doğu Kitabevi.
- Kim, J., Kim, G. H., & Tucker, S. C. (2018). How did the Weaker Actor Defeat the Stronger Actor? Koguryō's War with Sui (612–614) Revisited. *Sungkyun Journal of East Asian Studies*, 18(2), 225-244. <https://doi.org/10.21866/ESJEAS.2018.18.2.005>
- Klyashtorny, G. (1997). The Second Türk Empire. İçinde B. A. Litvinsky (Ed.), *History of civilizations of Central Asia: The crossroads of civilizations* (ss. 330-342). Unesco.
- Krader, L. (1955a). Ecology of Central Asian Pastoralism. *Southwestern Journal of Anthropology*, 11(4), 301-326.
- Krader, L. (1955b). Principles and Structures in the Organization of the Asiatic Steppe-Pastoralists. *Southwestern Journal of Anthropology*, 11(2), 67-92. <https://doi.org/10.1086/soutjanth.11.2.3628962>
- Krader, L. (1968). *Formation of the State* (1. Baskı). Prentice-Hall.
- Krader, L. (1978). The Origin of the State Among the Nomads of Asia. İçinde H. J. M. Claessen & P. Skalnik (Ed.), *The Early State* (ss. 93-109). Mouton Publishers.

- Kradin, N. N. (2002). Nomadism, Evolution and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development. *Journal of World-Systems Research*, 368-388. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2002.266>
- Kradin, N. N. (2012). Reviewed Work: The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia by David Sneath. *Asian Perspectives*, 51(1), 130-132.
- Kradin, N. N. (2015). Nomadic Empires in Inner Asia. İçinde J. Bemann & M. Schmauder (Ed.), *Complexity of interaction along the Eurasian steppe zone in the first millennium CE* (ss. 11-48).
- Kradin, N. N. (2019). Social Complexity, Inner Asia, and Pastoral Nomadism. *Social Evolution & History*, 18(2), 3-34. <https://doi.org/10.30884/seh/2019.02.01>
- Kubarev, V. D., & Tsevendorj, D. (2001). Batı Moğolistan'daki Taşbabalar (O. Sarıdiken, Çev.). *Journal of Turkish Research Institute*, 8(17), 213-224.
- Kuper, A. (2005). *The Reinvention of Primitive Society: Transformations of a Myth* (2. Baskı). Routledge.
- Kuwayama, S. (2002). *Across the Hindukush of the First Millennium: A collection of the papers*. Institute for Research in Humanities, Kyoto University. <http://hdl.handle.net/2433/120966>
- Kürsat-Ahlers, E. (1996). The Role and Contents of Ideology in the Early Nomadic Empires of the Eurasian Steppes. İçinde Claessen H. J. M & J. G. Oosten (Ed.), *Ideology and the Formation of Early States* (ss. 136-152). Brill Publishers.
- Lattimore, O. (1938). The Geographical Factor in Mongol History. *The Geographical Journal*, 91(1), 1. <https://doi.org/10.2307/1787812>
- Lattimore, O. (1951). *Inner Asian Frontiers of China* (2. Baskı). Beacon Press.
- Lattimore, O. (1962). *Studies in Frontier History: Collected Papers, 1928-1958*. Oxford University Press.
- Lefebvre, H. (2003). Space and the State. İçinde N. Brenner, B. Jessop, M. Jones, & G. Macleod (Ed.), *State-space: A reader* (ss. 84-100). Blackwell Publishers.
- Lewis, M. E. (1990). *Sanctioned Violence in Early China*. State university of New York Press.

- Lewis, M. E. (2009). *China Between Empires: The Northern and Southern dynasties*. Belknap Press of Harvard University Press.
- Lewis, M. E. (2015). Early Imperial China, from the Qin and Han through Tang. İçinde A. Monson & W. Scheidel (Ed.), *Fiscal Regimes and The Political Economy of Premodern States* (ss. 282-307). Cambridge University Press.
- Ligeti, L. (1982). Asya Hunları (Ş. Baştav, Çev.). İçinde G. Nemeth (Ed.), *Attila ve Hunları* (ss. 25-50). Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Linseele, V. (2010). Did Specialized Pastoralism Develop Differently in Africa than in the Near East? An Example from the West African Sahel. *Journal of World Prehistory*, 23(2), 43-77. <https://doi.org/10.1007/s10963-010-9033-3>
- Liu Mau-Tsai. (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (E. Kayaoğlu & D. Banoğlu, Çev.; 4. Baskı). Selenge Yayınları.
- Lowry, K. B. (2020). Tracing a Transition: The Political Economy of Bronze and Iron Age Mongolia [Doktora Tezi, University of Chicago]. İçinde *ProQuest Dissertations and Theses* (2449485143). ProQuest Dissertations & Theses Global. <https://www.proquest.com/dissertations-theses/tracing-transition-political-economy-bronze-iron/docview/2449485143/se-2?accountid=11248>
- Makarewicz, C. A. (2011). Xiongnu Pastoral Systems—Integrating Economies of Subsistence and Scale. İçinde U. Brosseder & B. K. Miller (Ed.), *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.
- Makarewicz, C. A. (2013). A Pastoralist Manifesto: Breaking Stereotypes and Reconceptualizing Pastoralism in the Near Eastern Neolithic. *Levant*, 45(2), 159-174. <https://doi.org/10.1179/0075891413Z.00000000023>
- Makarewicz, C. A., Winter-Schuh, C., Jackson, M., Johannesson, E. G., Amartuvshin, C., & Honeychurch, W. (2024). Local Circulation of Elites Punctuated by Transregional Mobility Enabled Steppe Political Consolidation in the Xiongnu Nomadic sSate. *PLOS ONE*, 19(4), e0298593. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0298593>

- Mann, M. (1984). The Autonomous Power of the State: Its Origins, Nechanisms and Results. *European Journal of Sociology*, 25(2), 185-213. <https://doi.org/10.1017/S0003975600004239>
- Markov, G. E. (1978). Problems of Social Change Among the Asiatic Nomads. İçinde W. Weissleder (Ed.), *The Nomadic Alternative: Modes and Models of Interaction in the African-Asian Deserts and Steppes* (ss. 305-314). Mouton Aldine.
- Miller, B. K. (2024). *Xiongnu: The World's First Nomadic Empire*. Oxford University Press.
- Morgan, L. H. (1985). *Ancient Society*. University of Arizona Press.
- Moses, L. W. (1976). T'ang Tribute Relations with the Inner Asian Barbarian. İçinde J. C. Perry & B. L. Smith (Ed.), *Essays on T'ang Society* (ss. 61-89). Brill Publishers.
- Mumford, L. (2013). *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği* (G. Koca & T. Tosun, Çev.; İkinci baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Munkh-Erdene, L. (2016). Political Order in Pre-Modern Eurasia: Imperial Incorporation and the Hereditary Divisional System. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 26(4), 633-655. <https://doi.org/10.1017/S1356186316000237>
- Munkh-Erdene, L. (2023). *The Nomadic Leviathan: A Critique of the Sinocentric Paradigm*. Brill Publishers.
- Murl, W. R. M. (2016). Early Political Complexity and Community Organization on the Mongolian Steppe [Doktora Tezi, Yale University]. İçinde *ProQuest Dissertations and Theses* (1819618333). ProQuest Dissertations & Theses Global. <https://www.proquest.com/dissertations-theses/early-political-complexity-community-organization/docview/1819618333/se-2?accountid=11248>
- Negus Cleary, M. (2018). Social Complexity and Political Capitals in Ancient Eurasia. İçinde Oxford Handbooks Editorial Board (Ed.), *The Oxford Handbook of Topics in Archaeology*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935413.013.19>
- Nelson, B. A. (1995). Complexity, Hierarchy, and Scale: A Controlled Comparison between Chaco Canyon, New Mexico, and La Quemada, Zacatecas. *American Antiquity*, 60(4), 597-618. <https://doi.org/10.2307/282045>

- Osinsky, P. (2021). The Rise and Fall of the Nomad-Dominated Empires of Eurasia. *Sociological Inquiry*, 91(3), 578-602. <https://doi.org/10.1111/soin.12360>
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Başbakanlık Basımevi.
- Ögel, B. (2019). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi: C. 1. Cilt* (3. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdemir, A. M., Saygılı, A., Zabunoğlu, H. G., Akyıldız, N., Ketizmen, M., Demirli, A., Aykut, E., Uğurlu, G., Türkoğlu Karacaova, E. N., & Şahin, O. G. (2023). *Genel Kamu Hukuku-Kuramsal Yaklaşım* (5. Baskı). İmge Kitabevi Yayınları.
- Özdemir, A. M., & Şahin, O. G. (2023, Aralık). Prof. Dr. Ali Murat Özdemir ve Dr. Ozan Giray Şahin ile Söyleşi: Göçebe Toplum ve Göçer Üretim Tarzı [Söyleşi]. *Teori Dergisi*, 407, 54-66.
- Patriquin, L. (2012). Introduction: The 'Method' of Ellen Meiksins Wood. İçinde L. Patriquin (Ed.), *The Ellen Meiksins Wood Reader* (ss. 1-18). Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004230095>
- Popova, L. (2009). Blurring the Boundaries: Foragers and Pastoralists in the Volga-Urals Region. İçinde B. K. Hanks & K. M. Linduff (Ed.), *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals, and Mobility* (ss. 296-320). Cambridge University Press.
- Potapov, L. P. (1996). Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay (M. Duranlı, Çev.). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1(1).
- Poulantzas, N. (2003). The Nation. İçinde N. Brenner, B. Jessop, M. Jones, & G. Macleod (Ed.), *State-space: A reader* (ss. 65-83). Blackwell Publishers.
- Radlov, V. V. (1893). *On the question of the Uighurs*. Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Reyhan, C. (2008). *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme* (1. Baskı). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rogers, J. D. (2007). The Contingencies of State Formation in Eastern Inner Asia. *Asian Perspectives*, 46(2), Article 2. JSTOR.

- Rogers, J. D. (2012). Inner Asian States and Empires: Theories and Synthesis. *Journal of Archaeological Research*, 20(3), 205-256. <https://doi.org/10.1007/s10814-011-9053-2>
- Rogers, J. D. (2017). Inner Asian Polities and Their Built Environment. *Archaeological Research in Asia*, 11, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.ara.2017.03.002>
- Rogers, J. D., Ulambayar, E., & Gallon, M. (2005). Urban Centres and the Emergence of Empires in Eastern Inner Asia. *Antiquity*, 79(306), 801-818. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00114942>
- Roux, J.P. (2008). *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl* (Özcan, L. A., & Kazancıgil, Çev.; A. 5. Baskı). Kabalıcı Yayınları.
- Sahlins, M. (1968). *Tribesmen*. Prentice-Hall.
- Salzman, P. C. (1972). Multi-Resource Nomadism in Iranian Baluchistan. İçinde W. G. Irons (Ed.), *Perspectives on Nomadism* (ss. 60-68). Brill Publishers. <https://doi.org/10.1163/9789004473782>
- Salzman, P. C. (2002). Pastoral Nomads: Some General Observations Based on Research in Iran. *Journal of Anthropological Research*, 58(2), 245-264.
- Schlee, G. (2005). Forms of pastoralism. İçinde S. Leder & B. Streck (Ed.), *Shifts and Drifts in Nomad-sedentary Relations* (ss. 17-53). Ludwig Reichert Verlag.
- Schneider, D. M. (2010). *A Critique of The Study of Kinship* (11. Baskı). University of Michigan Press.
- Scott, J. C. (2009). *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. Yale University press.
- Seregin, N. N. (2019). Social Structure of the Early Medieval Turks in Altai-Sayan Region: Archaeological Perspectives. *Social Evolution & History*, 18(2), 133-146. <https://doi.org/10.30884/seh/2019.02.07>
- Service, E. R. (1971). *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective* (2. Baskı). Random House.
- Shultz, D. (2019). *Environmental Variability, Wealth Inequality, and Empire: Agent-based Simulation of Nomadic Pastoral Complexity* [Doktora Tezi, McGill University]. https://escholarship.mcgill.ca/concern/file_sets/bc386p87j?locale=en

- Sinor, D. (1972). Horse and Pasture in Inner Asian history. *Oriens Extremus*, 19(1/2), 171-183.
- Sinor, D. (1997). The First Türk Empire. İçinde B. A. Litvinsky (Ed.), *History of civilizations of Central Asia: The crossroads of civilizations* (ss. 322-329). Unesco.
- Sinor, D. (2019). Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı. İçinde D. Sinor (Ed.), *Erken İç Asya tarihi* (9. Baskı, ss. 383-425). İletişim Yayınları.
- Sinor, D. (2022). Barbarlar (S. Acar, Çev.). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 172-182. <https://doi.org/10.56252/turktarars.1113099>
- Skaff, J. K. (2004). Survival in the Frontier Zone: Comparative Perspectives on Identity and Political Allegiance in China's Inner Asian Borderlands during the Sui-Tang Dynastic Transition (617-630). *Journal of World History*, 15(2), 117-153. <https://doi.org/10.1353/jwh.2004.0028>
- Skaff, J. K. (2012). *Sui-Tang China and its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power and Connections, 580-800*. Oxford University Press.
- Smith, A. T. (2003). *The Political Landscape: Constellations of Authority in Early Complex Polities*. University of California Press.
- Sneath, D. (2007a). The Decentralised State: Nomads, Complexity and Sociotechnical Systems in Inner Asia. İçinde S. Kohring & S. Wynne-Jones (Ed.), *Socialising Complexity: Approaches to Power and Interaction in the Archaeological Record* (ss. 228-244). Oxbow Books; JSTOR. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1kw2b48.15>
- Sneath, D. (2007b). *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, & Misrepresentations of Momadic Inner Asia*. Columbia University Press.
- Sneath, D. (2009). Tribe, Ethnos, Nation: Rethinking Evolutionist Social Theory and Representations of Nomadic Inner Asia. *Ab Imperio*, 2009(4), Article 4. <https://doi.org/10.1353/imp.2009.0101>
- Sodnompilova, M. M., & Nanzatov, B. (2019). The Idea of Space among the Nomads of Great Steppe. *Social Evolution & History*, 18(2). <https://doi.org/10.30884/seh/2019.02.02>
- Spengler, R. N., Cerasetti, B., Tengberg, M., Cattani, M., & Rouse, L. M. (2014). Agriculturalists and Pastoralists: Bronze Age Economy of the Murghab Alluvial

- Fan, Southern Central Asia. *Vegetation History and Archaeobotany*, 23(6), 805-820. <https://doi.org/10.1007/s00334-014-0448-0>
- Süğümlü, A. A. (2021). Türk Dilinin Tarihsel Sürecinde ve Çağdaş Türk Lehçelerinde tabar > davar Kelimesi. *Türkoloji*, 105(1), 93-111. <https://doi.org/10.47526/turkology.v105i1.493>
- Şahin, O. G. (2022). *Törenin Ekonomi Politikası* [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. <https://www.openaccess.hacettepe.edu.tr/xmlui/handle/11655/26517>
- Taagepera, R. (1979). Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D. *Social Science History*, 3(3/4), 115-138. <https://doi.org/10.2307/1170959>
- Taşığıl, A. (2017). *Türk Model Devleti: Gök Türkler* (1. Baskı). Bilge Kültür Sanat.
- Taşığıl, A. (2020). *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar* (2. Baskı). Yeditepe Yayınları.
- Tekin, T. (1968). *A Grammar Of Orkhon Turkic*. Indiana University Publications.
- Tekin, T. (1982). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Bellekten*, 46(184), 795-838. <https://doi.org/10.37879/bellekten.1982.795>
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk* (2. Baskı). Simurg Yayınları.
- Teschke, B. (2017). *1648 Söylencesi: Sınıf, Jeopolitik ve Modern Uluslararası İlişkilerin Kuruluşu* (B. Şimşek, Çev.; 1. Baskı). Can Yayınları.
- Tezel, A. S. (2023). *State and Society in Early Medieval Inner Asia* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Indiana University Department of Central Eurasian Studies.
- Togan, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili* (2. Baskı). Enderun Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş* (1. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Togan, İ. (1991). Ottoman History by Inner Asian Norms. *Journal of Peasant Studies*, 18(3-4), 185-210. <https://doi.org/10.1080/03066159108438464>
- Togan, İ. (1998). *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan* (1. Baskı). Brill Publishers.

- Togan, İ. (2017). The Use of Sociopolitical Terminology for Nomads: An Excursion into the Term Buluo in Tang China. İçinde R. Amitai, M. Biran, & A. A. Yang (Ed.), *Nomads as Agents of Cultural Change* (ss. 88-118). University of Hawaii Press. <https://doi.org/10.1515/9780824847890-008>
- Togan, İ. (2022). *Tarih ve Kurgu* (1. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Togan, İ., Kara, G., & Baysal, C. (with Liu, X.). (2023). *Eski T'ang Tarihi: (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)* (4. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Toynbee, A. (1946). *A Study Of History* (Vol. 1-Abridgement of volumes 1–4). Oxford University Press.
- Vajnshtejn, S. I. (1978). The Problem of Origin and Formation of the Economic-Cultural Type of Pastoral Nomads in the Moderate Belt of Eurasia. İçinde W. Weissleder (Ed.), *The Nomadic Alternative: Modes and models of interaction in the African-Asian deserts and steppes* (ss. 127-137). Mouton Aldine.
- Vasyutin, S. A. (2019). Political Complexity in Nomadic Empires of Inner Asia. *Social Evolution & History*, 18(2). <https://doi.org/10.30884/seh/2019.02.05>
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların İçtimai Teşkilatı* (A. İnan, Çev.; 3. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Wang, J., Deng, C., & Wan, X. (2022). Reconsideration of the Origins of the Pastoral Nomadic Economy in the Eurasian Steppe. *Science China Earth Sciences*, 65(11), 2057-2067. <https://doi.org/10.1007/s11430-021-9940-1>
- Watson, B. (Ed.). (1969). *Records of the Historian: Chapters from the Shih Chi of Ssu-ma Ch'ien*. Columbia University Press.
- Weber, M. (2018). *Ekonomi ve Toplum: 2. Cilt* (L. Boyacı, Çev.; 1. Baskı). Yarınlık Yayınları.
- Wechsler, H. J. (1979). The founding of the T'ang Dynasty: Kao-tsu (reign 618–26). İçinde D. C. Twitchett (Ed.), *The Cambridge History of China* (1. Baskı, ss. 150-187). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521214469.004>
- Wood, E. M. (2008). *Citizens to Lords: A Social History of Western Political Thought from Antiquity to the Middle Ages*. Verso.

- Wood, E. M. (2012). *Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi* (O. Köymen, Çev.; 1. Baskı). Yordam Kitap.
- Wood, E. M. (2016). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması* (Ş. Artan, Çev.; 2. Baskı). Yordam Kitap.
- Wright, J. (2006). The Adoption of Pastoralism in Northeast Asia, Monumental Transformation in the Egiin Gol Valley, Mongolia [Doktora Tezi, Harvard University]. İçinde *ProQuest Dissertations and Theses* (305336955). ProQuest Dissertations & Theses Global. <https://www.proquest.com/dissertations-theses/adoption-pastoralism-northeast-asia-monumental/docview/305336955/se-2?accountid=11248>
- Wright, J. (2014). Landscapes of Inequality?: A Critique of Monumental Hierarchy in the Mongolian Bronze Age. *Asian Perspectives*, 51(2), 139-163. <https://doi.org/10.1353/asi.2014.0008>
- Wright, J. (2015). A Possible Archaeological Case of the Taxation of Medieval Eurasian Nomads. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 58(3), 267-292. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341375>
- Wright, J., & Makarewicz, C. (2015). Perceptions of Pasture: The Role of Skills and Networks in Maintaining Stable Pastoral Nomadic Systems in Inner Asia: Climate and Ancient Societies. İçinde S. Kerner, R. J. Dann, & P. Bangsgaard (Ed.), *Climate and ancient societies* (ss. 263-283). Museum Tusulanum press, University of Denmark.
- Yakubovskiy, A. Yu. (1976). *Altın Ordu ve Çöküşü* (H. Eren, Çev.; 2. Baskı). Milli Eğitim Basımevi.
- Yang, X., Meng, H., Zhang, J., Yu, Y., Allen, E., Xia, Z., Zhu, K., Du, P., Ren, X., Xiong, J., Lu, X., Ding, Y., Han, S., Liu, W., Jin, L., Wang, C., & Wen, S. (2023). Ancient genome of Empress Ashina Reveals the Northeast Asian Origin of Göktürk Khanate. *Journal of Systematics and Evolution*, 61(6), 1056-1064. <https://doi.org/10.1111/jse.12938>
- Yıldız Altın, K. (2018). *Türk Kültüründe Atalar Kültü* [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=YWc6ioTNGDf7Ce3dyoQDZg&no=CYPdUKdyogjXODtxzEC3_w

Yü, Y. (1967). *Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations* (1. Baskı). University of California Press.
<https://doi.org/10.2307/jj.5232999>

EK1 ORJİNALLİK FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallık Raporu Master's Thesis Dissertation Originality Report	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SIYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 10/07/2025	
Tez Başlığı: Nomadik Pastoralist Devletin Oluşumu ve Yapısı: Göktürk Devleti Örneği Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....	
Yukarıda başlığı verilen tezinin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 156 sayfalık kısmına ilişkin, 10/07/2025 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallık raporuna göre, tezinin benzerlik oranı % 1'dir.	
Uygulanan filtrelemeler*:	
1. ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2. ☒ Kaynakça hariç 3. ☒ Alıntılar hariç 4. ☐ Alıntılar dâhil 5. ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallık Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezinin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Başış Ozan Özdemir	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	BARİŞ OZAN ÖZDEMİR
	Öğrenci No	N22130642
	Enstitü Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
	Programı	Siyaset Bilimi

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Prof. Dr. Orsan Ö. Akbulut

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.
 **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallık Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)'3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dâhil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION

Date: 10/07/2025

Thesis Title (In English): Formation and Structure of the Nomadic Pastoralist State: The Case of Göktürk State

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 10/07/2025 for the total of 156 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 1 %.

Filtering options applied**:

- Approval and Declaration sections excluded
- References cited excluded
- Quotes excluded
- Quotes included
- Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

Kindly submitted for the necessary actions.

Barış Ozan Özdemir

Student Information	Name-Surname	BARİŞ OZAN ÖZDEMİR
	Student Number	N22130642
	Department	Political Science and Public Administration
	Programme	Political Science

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Prof. Dr. Örsan Ö. Akbulut

**As mentioned in the second part (article (4)/3) of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 2 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (YA DA İZİNİ)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 10/07/2025	
Tez Başlığı (Türkçe): Nomadik Pastoralist Devletin Oluşumu ve Yapısı: Göktürk Devleti Örneği	
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:	
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir. 	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Barış Ozan Özdemir	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	BARIŞ OZAN ÖZDEMİR
	Öğrenci No	N22130842
	Enstitü Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
	Programı	Siyaset Bilimi

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Prof. Dr. Orsan O. Akbulut

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yazım Dilinde yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION	
Date:10/07/2025	
ThesisTitle (In English): Formation and Structure of the Nomadic Pastoralist State: The Case of Göktürk State	
My thesis work with the title given above:	
<ol style="list-style-type: none"> Does not perform experimentation on people or animals. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). Does not involve any interference of the body's integrity. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. 	
I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.	
I respectfully submit this for approval.	
Barış Ozan Özdemir	

Student Information	Name-surname	BARIŞ OZAN ÖZDEMİR
	Student Number	N22130842
	Department	Political Science and Public Administration
	Programme	Political Science

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Prof. Dr. Örsan Ö. Akbulut